

REPETITIO EST...

Az ismétlés szerepe a kultúrában és a tudományokban

REPETITIO EST...

Az ismétlés szerepe a kultúrában
és a tudományokban

INTERDISZCIPLINÁRIS TANULMÁNYOK I.

Nyíregyházi Egyetem, 2022

Szerkesztette:

Ajtay-Horváth Magda
Tukacs Tamás

A kötet megjelenését a Nyíregyházi Egyetem
Tudományos Tanácsa támogatta

Lektorált kiadvány

A kötetben szereplő tanulmányok lektorai:

Dr. Jenei Teréz,
Dr. Földi Zsombor,
Simigné dr. habil. Fenyő Sarolta,
Dr. Ivancsó István,
Dr. Babosi László,
Dr. Farkas János,
Harsányiné dr. Petneházi Ágnes,
Dr. habil. Kiss Lajos András,
Dr. Tóth Csaba,
Dr. Kusper Judit,
Dr. Pálinkás István,
Kissné dr. Rusvai Julianna

Készült:

IMI Print Kft., Nyíregyháza

Felelős kiadó:

Nagy Imréné ügyvezető

© **Ajtay-Horváth Magda**

ISBN

Tartalomjegyzék

Ajtay-Horváth Magda	
AZ ANTIK MÍTOSZTÓL A 21. SZÁZADI SIKERKÖNYVIG (A 3500 ÉVES KIRKÉ). KIRKÉ-ÉRTELMEZÉSEK A MATRIARCHÁTUSTÓL A FEMINIZMUSIG.....	7
Buhály Attila	
MIÉRT KELL AZ URARTUI KIRÁLYNAK MINDIG MINDENT KÉTSZER ELMONDANIA? SZÖVEGISMÉTLŐDÉS A MEHER KAPISI-FELIRATON.....	21
Cs. Jónás Erzsébet	
A LÉTEZÉSTUDAT MÉLYSÉGI DISTANCIÁI EGY RATKÓ-MOTÍVUM ISMÉTLŐDÉSEIBEN.....	33
Puskás Bernadett	
IKONFESTÉSZET: MÁSOLAT, REPLIKA?	53
Karádi Zsolt	
„TORKOD REMEGVE ÉS UJJONGVA SÍRJA, / HOGY LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA!”: AZ ISMÉTLÉS NÉHÁNY TÍPUSA ÁPRILY LAJOS KÖLTÉSZETÉBEN	63
Somfalvi Zita	
AZ ISMÉTLÉS SZEREPE AZ IDEGENNYELV-TANULÁS TÜKRÉBEN	77
Szatmáry Ágnes – Almássy Zsuzsanna	
ADAPTÍV ÉS PATOLÓGIÁS ISMÉTLÉSEK ÉRTELMEZÉSE PSZICHOLÓGIAI SZEMPONTBÓL.....	87
Szoboszlay György	
AZ ÚJJÁSZÜLETÉS MOTÍVUMAI A VÁLTOTT/’AGOS’ GYEREKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEKBEN.....	103

Tóth Livia DLA

**TEXTIL MOTÍVUMKINCSEINK MÚLTJA ÉS ISMÉTLŐDÉSE
– FONALDARABKÁK EGY SÚRÚ SZÖVETBŐL – CÍMŰ
DOKTORI ÉRTEKEZÉS (2010.) RÉSZLETE**

AZ „ISMÉTLŐDÉS” C. KONFERENCIA KAPCSÁN 119

Tóthné Szűcs Éva

A MESE TANÍTÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI 1–4.

OSZTÁLYBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ISMÉTLÉSRE 122

Tukacs Tamás

NOSZTALGIA ÉS ISMÉTLÉS: GEORGE ORWELL

LÉGSZOMJ CÍMŰ REGÉNYE 153

Vincze Tamás

AMIKOR AZ ÉLET ISMÉTLI MEG AZ IRODALMAT 171

ÖSSZEFOGLALÓK / ABSTRACTS..... 191

Ajtay-Horváth Magda

**AZ ANTIK MÍTOSZTÓL A 21. SZÁZADI SIKERKÖNYVIG
(A 3500 ÉVES KIRKÉ).
KIRKÉ-ÉRTELMEZÉSEK A MATRIARCHÁTUSTÓL
A FEMINIZMUSIG**

Kirké a homéroszi eposznak, pontosabban az Odüsszeiának az egyik mellékszereplője ugyan, mégis fontos szerepet játszik Odüsszeusz életében és hazajutásában. A különböző korok Kirkének más-más tulajdonságát emelik ki, jól tükrözve a nő szerepének és társadalmi helyének a változását. A különböző Kirké-képek és a hősnő színeváltozásai határozottan tükrözik az évezredek során változó ideológiákat, s bennük a nő szerepét a matriarchátustól a feminizmusig, Homérosztól Madeline Millerig.

Homérosz művében semmi nyoma nincs annak, hogy háttérbe szorította volna a nőket, vagy alacsonyabb szintű társadalmi szerepet tulajdonított volna nekik. Feltehetően álláspontja nem személyes indíttatású, hanem a nők iránti társadalmi attitűdöt fejezi ki, ami még a matriarchátus szellemiségét őrizte, s a Homéroszt megelőző korokban gyökerezik.

Kirké komplexitásából a későbbi szerzők egy-egy tulajdonságot emelnek ki, és általában ezt a tulajdonságot nagyítják fel és merevítik sztereotípiává.

A görög nyelv absztrakciós szintjének erősödésével, a fogalmisággal párhuzamosan az emberközeli istenek eltávolodtak az élőkötől, a hit és az ideológia transzcendensebbé vált, a logos szó, ami Homérosznál még a beszédet jelentette, fokozatos jelentésváltozás eredményeként Platón idejében már a gondolkodást, az intellektuális tevékenységet jelöli, ellentétben a mythosszal, ami a homéroszi értelemben vett logoszt helyettesítette. A mythos és logos különválásával a homéroszi mítoszok allegóriakénti értelmezése is lehetőségessé vált.

A mythos-logos szétválásának, a gondolkodás transzcendenssé válásának a női nem volt a vesztese. A matriarchátusból származó tisztelet, ami a nőket, mint életet adó lényeket övezte, s amelyik nem tett minőségi különbséget férfi és nő között, fokozatosan megváltozik. Ezzel magyarázható az, hogy azok a pozitív tulajdonságok, amelyek képessé teszik Kirkét arra, hogy Odüsszeusznak méltó szellemi partnere legyen, sőt tanítsa, és bölcs tanácsokkal lássa el, ezáltal biztosítva a hős visszatérését Ithakába, teljesen kivesznek az ókori interpretációkból. Platón a férfinemet a logossal, a gondolkodással, a női nemet pedig a testiséggel azonosította.

A Homérosz utáni interpretációk megfosztják Kirkét a félisteni státuszától, s csupán a rossz szenvedélyek megtestesítőjét látják benne, a megrontó, romlott

nőt. Kr. e. a negyedik-ötödik században, az athéni demokrácia idején Szolón törvénykönyve egyértelműen meghatározza a nők alávetett társadalmi státuszát a férfiak által dominált társadalomban.

Az ókori Kirké-interpretációk elsősorban abból a szempontból fontosak, hogy a későbbi irodalmi feldolgozásoknak a modelljeivé válnak, s arról tanúskodnak, hogy a filozófiai és társadalmi kontextusok által meghatározott interpretációk fontosabbakká válnak, mint maga a homéroszi szöveg. A nő társadalmi státuszának megváltozása mellett a Kirké-interpretációkban fontos volt a filozófiai determináltság is, amely egyre inkább a test és a lélek elválását, a lélek halhatatlanságát hangsúlyozta. Szókratész, halálbüntetésére várva nyilatkozta, hogy nem fél a haláltól, hiszen az csak a lélek és test szétválását eredményezi. Platónnak is hasonló a felfogása, s mindketten a phytagoreusok (Kr. e. 5. század) és orfikus tanok (Kr. e. 3. században) hagyományát folytatják.

Néhány évszázaddal Homérosz után, az Augustus-kori Hérakleitosz (Kr. e. 475), a *Homéroszi allegoriák* című művében az Odüsszeia eseményeinek sorrendjét megtartva, kritikusan kommentálja azokat. Kirké fejezetének fő szereplője nem Kirké, hanem Odüsszeusz, művében Odüsszeusznak a Kirkével töltött időszakot megelőző Hermész–Odüsszeusz találkozási emeli ki, s azt hangsúlyozza, hogy Odüsszeusz és Hermész hasonlítanak egymásra. Mindketten az ész (logos) megtestesítői, s amikor Odüsszeusz Hermésszel beszélget, tulajdonképpen saját intellektusával folytat dialógust. Exegéziszében Odüsszeusz okossága isteni természetű, az ész tehát az emberben isteni tulajdonság. Hérakleitosznál Kirké az érzéki élvezetekre vágó buja nő, akinek a bűnös praktikáit Odüsszeusz a Hermésztől kapott ellenméreggel semlegesíti. Az emberi ész isteni tulajdonságként való értelmezése, illetve Kirké buja nőfigurája a mai napig élő sztereotípiát Odüsszeusszal és Kirkével kapcsolatban.

Plutarkosz időszámításunk előtti II. században keletkezett munkája Kirkében az átváltozás princípiumát látja. Azt szimbolizálja, hogy a test halála után a lélek tovább él, és különböző alakot ölthet; ha az egykori ember alantas volt, akkor a teste állatokban, akár disznókban is feltámadhat. Ebben az interpretációban Kirké nem a kéjvágy asszonya, hanem a reinkarnációt vezénylő asszonyé, neve is erre a körforgásra utal (Circe, circle, circus).

Porphürios (Kr. e. 232–305) Plotinus tanítványa és görög–latin fordító, munkáinak töredékét ismerjük csupán. Phytagoras, Platón és Plutarkhosz elméletét folytatja, az Odüsszeusz embereinek disznóvá változtatása ürügyén azt bizonyítja, hogy a lélek halhatatlan, és a test halála után csupán más formákat ölt. Kirké a rombolás és újjáalkotás erejével bír, Héliosz lányaként képes az embereket állattá változtatni, majd újra emberré visszaváltoztatni, azaz emberi életeket megsemmisíteni és teremteni. Mindezzel a lélek végtelen körforgását bizonyítja. (Az intellektus győzelme az érzelmek fölött).

A hellenisztikus kortól az antikvitás végéig három szerzőtől maradt ránk Kirké-interpretációk: Apollóniusz Rhodiuszé (Argonautika), Vergiliuszé és Ovidiuszé. Valószínű mindhárman ismerték a korábbi interpretációkat, s mindhárman félelmetes karakterként mutatják be Kirkét. Ovidius Kirké-portréja később alkalmasnak bizonyult arra, hogy a kora keresztény egyházatyák a bűnös, csábító Éva előfutárát láthassák benne.

Apolloniusznál Jászón és Médeia történetében mellékszereplőként jelenik meg Kirké, aki unokahúgát, Médeiát menti fel a testvérgyilkosság bűne alól úgy, hogy fiatal disznó vérében fürdeti, és imákkal kéri Zeusztól bűneik bocsánatát. Az előbbi interpretációkkal szemben ezúttal inkább papnőként jelenik meg Kirké, akit torz élőlények, sem nem emberek, sem nem állatok vesznek körül, emlékeztetve arra, hogy Hélioszlánya a forma nélküli ősvilághoz kötődik, de kevés hatással bír már, mivel a társadalomtól elszigetelve Aiaié szigetén él.

Vergilius Aeneis 7. könyvében jelenik meg Kirké az eposz közepén, Aeneas bolyongásainak a végén. Aeneas hajója megközelíti a szigetet, de nem köt ki, hiszen Neptunus kedvező szelet biztosít, és Aeneas továbbhajózik. A hajósok tudják, hogy Kirké szigete mellett hajóznak, hallják az emberekből vadállatokká varázsolt vadak üvöltését, a szigetről áradó süvöltést, tudják, hogy Kirké cédrusfával tüzel és világít. Megjegyzendő, hogy Homérosznál nem egyértelmű, hogy a Kirké kertjében háziállatként sétáló oroszlánok egykor emberek voltak-e, vagy sem. Vergilius nem szól a finom, stílusos környezetről, ami Kirkét körülveszi, hanem egyértelműen félelmetes, sejtelmes és elkerülendő asszonyként ábrázolja (Yarnall 1994).

Az Odüsszeia és az Aeneis két főhőse egymással ellentétes utat járnak be, Odüsszeusz Trójából hazafelé tart a családjához, míg Aeneas Jupiter, Vénusz segítségével és apja ösztönzésére az új város, Róma megalapítását tűzi ki célul, azaz az otthonától távolodik, komoly férfias célokkal. Odüsszeusz a nejehez igyekszik, miközben asszonyokkal kerül kapcsolatba (Nauszika, Kalypso, Kirké), akikkel hosszabb-rövidebb ideig együtt él, élvezi a vendégeskedést, tudással gyarapszik, és az asszonyok bölcs tanácsa nyomán sikerül hazajutnia. Odüsszeusz bolyongásaiban tehát az asszonyok fontos szerepet töltenek be, míg az Aeneisben negatív hősként és mellékszerepben jelennek meg.

Ovidius, Vergilius fiatalabb kortársa a privát szféra költője, nem kel versenyre Vergiliusszal, nem ír sorsdöntő eseményekről, nem szolgálja ki az augustusi ideológiát. Ovidius szabados szerelemfelfogása az Augustus-kori puritánabb, a házasság szentségét hirdető eszménnyel ellentétes volt. Ez a szerelemfelfogás, mely az *Ars Amatoriában* jelent meg, s melyet Augustus nem tolerált, okozta Tomiba történő száműzetését is. Ovidiusnál az Átváltozások (Metamorphoses) 14. könyvében olvashatunk a szenvedélyes átváltoztatóról, Kirkéről. Kirkének az átváltoztató szenvedélyét a Glaukoszhoz, az Odüsszeuszhoz és a Picushoz fűződő kapcsolatában éli ki. Vergilius lenézte Kirké praktikáit, a varázslás helyett

a költészetnek tulajdonított varázserőt. Néhány megjegyzése kritikus Kirké tudományával kapcsolatban, aki noha az embereket állattá tudta varázsolni, de saját szenvedélyét Odüsszeusz iránt nem tudta kordában tartani. Kirké kicsinyes és bosszúálló Picusszal szemben is, hiszen, amikor a férfi visszautasítja Kirké szerelmét, Kirké madárrá változtatja. Míg Homérosznál Kirké magasztosabb célok elérése érdekében gyakorolja varázserejét, Ovidiusnál csupán magánjellegű, kicsinyes bosszúállás céljából.

A Kirké–Odüsszeusz kapcsolat leírásában Ovidiusnál technikai újdonság az, hogy Odüsszeusz egyik emberének a szemszögéből mondja el a történetet: Makareus tapasztalatát ismerhetjük meg a disznóvá válás tragikus élményében, majd a visszaváltozásának örömeit.

Összességében Ovidius egyszerűsíti, elnagyolja, egyoldalúan mutatja be Kirké jellemét, paradox módon, mégis az általa megörökített Kirké-kép népszerűbbé vált a reneszánsz korban, mint az eredeti homéroszi kép.

A Kirké-kép a Bibliában is tovább él. Az Odüsszeusznak varázsitalt kínáló Kirké nagy hasonlatosságot mutat a Genézis 3. könyvével, amelyben Éva a még ártatlan Ádámnak kínálja fel a tudás gyümölcsét.

Tovább haladva az időben, a harmadik század végén Szent Kelemen, aki alaposan ismerte az antik görög irodalmat, szintén céloz Kirkére, abban a kontextusban, hogy aki visszautasítja a logoszt, nála ez Krisztus tanítását jelenti, olyanná válik, mint az az ember, akit Kirké vadállattá változtatott.

Szent Ágoston kétszáz évvel később szintén utal Kirkére, mint olyan démonra, aki képes volt az embereket állattá változtatni.

Boethius (*A filozófia vigasztalása*, 526) az utolsó az antik keresztény gondolkodók közül, aki megemlíti Kirkét, de kritizálja erejét, hiszen csak az emberek formáját volt képes megváltoztatni, a tudatát nem. Ez a gondolat a kortárs Millernél is megjelenik.

A VI. és XIV. század között a homéroszi hagyomány elhalványul, csupán elvétve találunk rá utalásokat egyes retorikai vagy filozófiai műben, illetve az Aeneas-kritikákban (pl. Servius az V. században), hiszen a latin szerzőt a középkorban is olvasták.

A reneszánsz irodalomban az angol Spencer *Faerie Queene* című poémájában, Ariosto és Tasso műveiben tűnik fel Kirké, nem minden esetben Kirké néven. Spenser *Faerie Queen* 2. énekének végén Acrasia, a csábító, azokat a szeretőit, akik iránt elvesztette érdeklődését állattá változtatja. Alcina, Ariosto *Orlando Furiosó*jában és Armida Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* című eposzában szintén képek az emberek lelkét és testét szétválasztani.

A 17. században, az ellenreformáció idején Calderón a bűn megtestesítőjeként jelenítette meg Kirkét. Milton *Elveszett Paradicsom* című poémájának 9. fejezetében, amelyben a kígyó megkísérti Évát, a bűn elkövetése előtt a költő Kirkéhez hasonlítja Évát. Miltonnál Kirké, azaz Éva az isteni rendet írja felül,

a nő férfi feletti diadalát, a testi vágyak az ész fölött aratott győzelmét testesíti meg. Éva, akárcsak Kirké a testiség, a bűn, a földhözragadság szimbólumaiként állandósul.

Milton két spanyol kortársa, Lope de Vega és Calderón. Lope de Vega egy hosszabb elbeszélő költeményt és egy szonettet szentel Kirkének (1624), míg Calderón két drámát. Mindegyik mű a szerelmi szenvedély megtestesítőjeként ábrázolja Kirkét, akit a szerelem azonban sebezhetővé is tesz. Lope de Vega Kirkéje attól szenved, hogy Odüsszeusz visszautasítja a szerelmét. Odüsszeusz viszont arra kéri Kirkét, hogy szabadítsa meg emberi formájától, és változtassa át egy hatalmas, lebegő mitikus madárrá.

Calderón *El mayor encanto* című drámájában szorososan követi Homéroszt, Aiaiét egy pazar, gazdag szigetként jeleníti meg, ahol Kirké méltó partnere Odüsszeusznak, mindketten éles eszűek, szemtelenek egymással, de végül mindketten engednek az egymás iránti szerelemnek. Kirké Calderón színművében művelt nő, ismeri a művészeteket és a varázslást is, képes természeti jelenségeket generálni, embereket, állatokat és növényeket átváltoztatni.

A 19. század vége a *Famme Fatale*, a démoni nő kora

Platóni szellem–test dichotómiája nem csupán a férfi–nő relációban él tovább, hanem a nőről alkotott felfogásban is. A társadalmilag elvárt „házi angyal” idealizált női szerepelvárás ellensúlyaként mindig ott találjuk a démonit, a rossz és megrontó asszonyt. Kultuszuk a 19. század végén éri el csúcspontját az irodalomban, de még inkább a képzőművészetekben. Delilák, Juditok, Saloméék, Lamiák, Circék népesítik be a művészi képzeletvilágot, olyan nők, akik szépségükkel, okosságukkal, hataloméhségükkel és másokra gyakorolt negatív hatásukkal, nem utolsósorban ellenállhatatlan szexuális vonzerejük miatt megbotránkozást, elborzadást keltenek a férfi dominálta társadalomban.

A szépirodalomban James Joyce *Ulysses*-ében bukkan fel újra Kirké alakja a regény csúcspontján: Bella Cohenként egy nyilvánosház vulgáris madámjaként. Joyce Sasszeműként (*falcon eyes*) jellemzi Bella Cohent, utalva arra, hogy Circe nevének jelentése sólyom. Bloom vágyik arra, hogy alávesse magát az erős asszonynak (*mazochista jelek*), s ennek jeleként lehajol, és befűzi Bella cipőjét. Bloom megalázása egy orgia során történik meg, ahol a szereplők négykézlábra ereszkedve, disznó módjára viselkednek. Ezt követően a hős arra gondol, hogy mindez a megaláztatás nem történt volna meg, ha a zsebében megtartja a nagyanyjától kapott krumplit, ami talizmánként megvédte minden balszerencsétől. Talán a krumplinak az lett volna a funkciója, mint a molúnak, annak a csodanövénynek, ami Odüsszeusz Hermész-től kapott, s ami Kirkét hatástalanította

Odüsszeusszal szemben. Nem véletlen, hogy Bloom feleségét Mollynak hívják, amely szó hangalakja nagyon hasonlít a moly-ra (molü).

A nyilvánosházi élmény purgatóriumként, a megtisztulás pillanataként funkcionál a regényben. Leopold Bloom és Stephen Dedalus szellemi mesterként és tanítványként ismerik fel egymást a nyilvánosházban, és onnan térnek meg a saját Ithakájukba. Bella Cohen, a nyilvánosház madámja pozitív szereplő a regényben. Közismert, hogy Joyce lelkesedett Odüsszeuszért (a regényben Leopold Bloom), akit összetett, bonyolult jellemnek tartott, Európa első úriemberének. Odüsszeuszhoz hasonlóan Leopold Bloom is bolyong a világban, melynek középpontját Molly jelenti számára, éppen úgy, mint Odüsszeusz számára Penelopé. Sőt, Molly jelleme Penelopét és Kirkét is ötvözi. Leopold Bloom finom lelkű, nőies férfi, aki ismeri az asszonyok lelkét, éppen ezért nagyon sikeres a nőknél. Megvet minden erőszakot, az élet értelmét a szeretetben, a gyűlölet ellentétében látja. A nyilvánosházi tapasztalat után Bloom felismeri a világ kétszínűségét, ami a nőket szentekként (imádothként) és prostituáltakként (megvetettként) szemléli egyszerre.

Kirké, a modern női hang

A 20. század második feléig Kirkéről férfiak írtak, s leginkább a Kirké férfiakra tett hatását állították érdeklődésük középpontjába. A 20. század második felében megjelennek azok az írónők, akik saját helyzetüket látták bele Kirké sorsába. Ekkortól lélektanilag is izgalmassá válik az interpretáció.

Az amerikai Eudora Welty (1955) és a kanadai Margaret Atwood (*Circe/Mud Poems*) ismételték meg a Kirké-témát (1974). Egy amerikai könyvkiadó kortárs írókat kért fel mítoszok újraértelmezésére, melyből sorozatot indított. A *Canongate Myth*-sorozat egyik darabjaként jelent meg 2005-ben Margaret Atwood regénye *Penelopia* címmel. Az első fekete Nobel-díjas írónő, Toni Myth Morrison *Salamonének* (1977) című regényében is feltűnik Kirké, igaz csak epizód szereplőként. Továbbá Katherine Ann Porter *A Defence of Circe* (1955) című írása Kirkét finom lelkű, luxust kedvelő, de erős asszonyként mutatja be, aki az emberek disznóvá változtatása során tanító jelleggel szembesíti őket igazi valójukkal.

Eudora Welty Kirkét erős asszonynak mutatja be, aki képes önmaga és mások életének az alakítására. Először megveti a halandók életét, de Odüsszeusszal való találkozása után kíváncsian tekint a halandó élet misztériumára, és megállapítja, hogy a halandó és az isteni élet közös nevezője a szenvedély. Welty Kirkéje nem Odüsszeusz történeteire, hanem Odüsszeusz titkára kíváncsi.

Margaret Atwood 24 versből álló ciklusában Kirké inkább papnő, mint isten, aki ismeri és kihasználja a természet erejét. Atwood versei a bizalom iránti

sóvárgás versei. Végül Kirké megismeri Odüsszeuszban a hős alatt lapuló embert, és bizalmat érez iránta.

Mindkét huszadik századi író esetében közös az, hogy a patriarchális szemléletű társadalomban keresik a női függetlenség, az élet nőként való megélésének a lehetőségét és a bizalom esélyeit a férfi-nő viszonyban.

A 21. századi sikerkönyv

Madeline Miller Kirké című, több mint több 400 oldalas regénye 2018-ban jelent meg, s egyszerre sikerkönyvvé vált Amerikában. Kritikussai „egyszerre nagyhatásúnak és bensőségesnek” nevezik a regényt, mely a homéroszi mítoszt úgy teremti újra, hogy fordulatos olvasmányt ad a 21. századi olvasó kezébe, miközben a mitológiai tényanyaghoz is hű marad. A mű terjedelmi szempontból is a leghosszabb homéroszi parafrázisnak tekinthető, mely impozáns és pontos tényanyagot használ fel a korszerű vagy még pontosabban az állandó emberi viszonyok ábrázolására. Madeline Miller klasszika-filológiát végzett, akárcsak J. K. Rowling a Harry Potter-könyvek szerzője. Minden bizonnyal nem csupán az antik mítoszokat ismeri, hanem az azóta keletkezett angol nyelvű parafrázisok sokaságát is.

Produktív módszernek bizonyul tehát e parafrázisok sorában, illetve azok kontextusában vizsgálni ennek a nagylélegzetű műnek a helyét. Az összevetés során megállapítható, hogy Miller mindent felhasznál a regényben, ami az antik mítoszokból tudható, és nem szorítkozik csupán a Kirkére vonatkozó anyagra. Ilyen megközelítésben a regény a legtágabb kontextusok integrálására törekszik, és a regény mint műfaj megfelelő keret is ehhez. Miller a hagyományos, klasszikus mesélő, innovatív technikákat mellőzve, kronológiai sorrendet követve, lineárisan meséli el az eseményeket. Ilyen értelemben regénye a családregegyek és a fejlődésregények műfajával (bildungsroman) tart rokonságot. Kirké egyes szám első személyben meséli el élettörténetét, a családja múltját, szerelmét és szerelmi csalódását a halandó pásttorral, Glaukossal, bosszúját unokatestvére, Szkülla ellen, száműzetését Aiaié szigetére, varázslói tehetségének felismerését, varázserejének gyakorlását, Odüsszeusszal való kalandját, fiának, Telegonosznak a megszületését, végül Telemachossal kötött házasságát, fiának, Telegonosznak Penelopéval kötött házasságát és négyük életét Aiaié szigetén. Kirké nem statikus karakter, minden tapasztalata alakítja személyiségét, összetett egyéniség, aki tapasztalataira reflektál, értékeli azokat.

Megismerhetjük Kirké népes rokonságát, szüleit, testvéreit és a még fiatal Kirkét, aki naiv, ám végtelenül jóindulatú, akit a környezete gyakran kigúnyol és kiközösít. „Olyan sárga a szeme, mint a húgy. Rekedten vijjog, mint egy bagoly. Súlyomnak hívják, de olyan ronda, hogy inkább kecskének kellene nevezni”

(15)¹. Kirké boldogtalan és frusztrált, s ez a gyermekkor magyarázza a későbbi bosszúvágyát is. Családját külső és belső szövetségek, rokonszenek és ellenszenvek, árulások jellemzik.

Mégis, amikor a nagybátyját, Prometheuszt nyilvánosan megkorbácsolják, Zeus akaratával szembeszegülve ő az egyetlen, aki vizet visz a szenvedő Prometheusznak, akinek azért kell lakolnia, mert „a halandók iránti ostoba lelkesedése tévútra vezette” (23). Prometheusz a rá váró büntetés ellenére, melynek tudatában volt, vállalja tettét, tehát a hős, a mártír prototípusa, aki számára az elv, az önmagához való hűség fontosabb, mint a behódolás árán szerzett kényelem. Kirké felismeri Prometheuszban a követendő ideált a konjunktúrát meglovagoló, kétszínű és elvtelen rokonsággal szemben.

A történet folyamán Miller erőviszonyokat és embertípusokat ábrázol, a titánok és az olimpuszi istenek között a régi és az új rend feszültségét érezhetjük. A titánok reálpolitikusoknak bizonyulnak, alávetik magukat Zeusz uralmának, „egyelőre.” Kirké éleslátását bizonyítja, hogy egy-egy szóból, egy-egy gesztusból általánosítani tud. Érzékeli, hogy minden béke, minden nyugalom csak felszín, s a „dolgok sima, ismerős felszíne alatt van egy másik, amely csak arra vár, hogy kettészakítsa a világot” (22). A titánok, majd később az istenek, különböző vagyonnal, szellemi adottságokkal, jellembeli tulajdonságokkal és ezeknek megfelelő társadalmi státusszal rendelkeznek. Ókeánosz lánya, Kirké anyja, Perszeisz például hiú asszony, kemény feltételeket szab későbbi férje, Hélios számára:

„Házasság – közölte vele anyám. – Házasság vagy semmi. És ha házasság, úgy gondold meg: magadévá teheted a mezőn bármelyik lányt, akihez kedved szottyán, de egyet sem hozhatsz haza, csakis én uralkodhatok a termeidben” (11). Hélios gyermekeinek is elrendelt házastársai lesznek.

Kirké és a végesség

A Kirké és a halandók viszonya megkerülhetetlen a regényben, akár csak a többi modern feldolgozásban. A végtelen (istenek) és véges idő (halandók) szembeállítására vissza-visszatérő motívuma a regénynek. Kirké így mesél családjáról és az időről:

„Meggzületett a húgom, és nem sokkal utána az öcsém. Nem tudom pontosan megmondani, mennyi idő telt el. Az isteni napok úgy száguldanak, mint egy vízesés, és akkor még nem tanultam meg a halandók trükkjét, azt, hogy miként kell számolni az időt” (15). Kirké összehasonlítja az isteni tulajdonságokat az emberivel, hasonlóságokat és különbözőségeket állapít meg, titokban

¹ A zárójelben megadott oldalszámok forrása a következő kiadás: Miller, Madeline: *Kirké*. Fordította Frei-Kovács Judit. General Press Kft.

megbámulja a halandó hajósokat, és észreveszi, hogy halandók és az istenek közös tulajdonsága a félelem. Az ember azonban a feladatait a két kezével, azaz munkával végzi, mely nyomot hagy fizikumán. Az istenek viszont semmi nem hagy nyomot. Szembesülnie kell azzal is, hogy Glaukosz, Kirké első szerelme, a halász, egyszer majd nem jön el, mert meghal.

Kirké varázsereje

Kirké megismeri és beleszeret a halandó Glaukoszba, s hogy egyenrangú legyen a férfi vele, istenné változtatja. Ekkor fedezi fel Kirké önmagában a varázserőt, azaz azt, hogy ő pharmakis, növényekkel képes átváltoztatni tárgyakat, embereket és más élőlényeket. Glaukosz azonban, noha isteni mivoltát köszönheti Kirkének, mégis Kirké unokatestvérének udvarol, a vonzó Szküllával tervez házasságra lépni, elhagyva, megalázva az őt szerető Kirkét. Íme a modern világ egyik tipikus nő-férfi viszonya: a háládatlan férfi, a pojáca, aki kecsesítő előnyökért faképnél hagyja az őt szerető, s érte áldozatot vállaló nőt. Hány de hány modern olvasó tud azonosulni ezzel a helyzettel, s Kirkével ellentétben még ereje sincs bosszút állni a méltatlan férfin. Nos, Kirké ezt is megteszi, hétfejű, soklábú szörnyeteggé varázsolja Szküllát, s hogy varázslata hatásos volt, arról egy lakomán szerez tudomást, ahol a rokonság szelvében-hosszában adja tovább Szkülla átváltozásának rettenetes történetét, azaz a botrányt. A bosszú és a botrány, e két dramaturgiailag is jól megkomponált esemény szintén a modern tömegolvasó és médiafogyasztó igényeire rezonál. Kirké lélektanilag csapdába kerül, nem csupán azért, mert embert istenné, nimfát szörnyeteggé alakított, hanem azért is, mert a véletlenül megtalált varázserejével Zeusz hatalmát is megrendítheti. Fenyegetést jelent, ami alááshatja a titánok és az istenek közötti bizonytalan békét. Éppen ezért, Hélios, Kirké apja diplomáciai megbeszéléseket kezdeményez Zeusszal azért, hogy a konfliktust békésen rendezhessék. Újabb, a modern ember számra jól ismert politikai szituáció. Az istenek és titánok közötti kompromisszum során Kirkét, a Zeusznak tett gesztusként, apja feláldozza, mai politikai zsargonban „beáldozza”, és egy lakatlan szigetre, Aiaiére száműzi. A modern együttélés receptjét fogalmazza meg Miller: az egyensúlyban lévő világot: „Az istenek közötti békét csak úgy lehet fenntartani, ha a titánok és az olümposziak tiszteletben tartják egymás határait. Zeusz megkövetelte a fegyelmet Hélios szőlőtől” (89).

Ez Kirké történetének a mélypontja, a családból kiközösített, bűnbakként száműzött, szerelmében, fivérében vagy bátyjában csalódott lánynak önállóan kell megbirkóznia az élet nehézségeivel a magányos szigeten. A sziget az elszigeteltség, a kiközösített lét metaforája, szimbóluma is. Kirké azonban erős akaratú személyiséggé vált, legyőzte a körülötte lévő sötét erdőtől (sötét erdő, újabb archetípus) való félelmét, belépett a rengetegbe, és ezzel elkezdődött saját élete.

Kirké kiállta az első próbát, leküzdötte a félelmét, képes volt saját képességei határának meghaladására. Olyan ez, mint egy napjainkban divatos életmódkézikönyv arról, hogy hogyan kovácsolhatunk a bajból erényt, hogyan jöhetünk ki győztesen egy számunkra kedvezőtlen élethelyzetből, mai szóhasználattal, hogyan állhatunk talpra. „A kudarctól való félelem minden varázslat gátja” (122) – osztja a jótanácsot Kirké.

Az egyedüllét kitartóvá, jó megfigyelővé, önmagára reflektálóvá tette Kirkét. Végül megbizonyosodott varázserejének határaitól is, ami abban állott, hogy megváltoztathatta a növények, állatok és végül az emberek alakját, de tudatukat nem. A száműzetésben a gyors észjárású Hermész látogatja Kirkét, a tolvajok és a kereskedelem istene, Zeusz fia, aki elmondja az istenekről szóló pletykákat, olyan, mint a bulvársajtó. Hermész apropóján Miller számtalan mitológiai történetet sző bele a narrációba. Hermész híreket hoz a világról, értelmez, tanácsot ad, mentorkodik Kirké jellemének fejlődésében. A kapcsolat nagyon életszerű, minden magányos nőnek van egy tapasztaltabb bizalmasa, barátja vagy barát-nője, aki segít eligazodni az élet útvesztőiben. Hermész néha udvarol is, néha szeretője is lesz Kirkének.

Kirké nőként is kiszolgáltatót a szigetre látogató durva tengerészekkel szemben, akik egyik alkalommal meg is erőszakolják. Kirké ezután alkalmazza varázserejét, s mindnyájukat disznóvá változtatja. Íme, a férfi védelme nélkül élő nő szexuális kizsákmányolása, az abúzus toposza. A társadalmat a férfiak uralják, Kirké szigetén pedig „semmi jele nem volt fivérnek, apának vagy fiúnak, senki bosszúja nem fenyegette őket (azaz a szigetre tévedt hajósokat). Ha bárkinek is értékes lettem volna, nem élek egyedül” (209).

Aiaié szigetét egyszer hagyja el Kirké, amikor Daidalosz érte jött, és Krétára vitte, hogy segédkezzen húga születésénél, Minótaurusz születésénél. Kirké rajong Daidaloszért, ahogy egykor Prométheuszt is megszánta, mindkét kézművesben az emberi civilizáció letéteményesét látja. A Krétára tett látogatás ürügyén a Minótaurusz- és az Ikarosz-mítosszal ismertet meg a szerző. Az Aiaié szigetére látogatók névtelen sora közül kiemelkedik Médeia és Jaszón látogatása, akik felmentést kérnek és kapnak Kirkétől azzal, hogy megeszik egy feláldozott fiatal malac húsát. Az esemény újabb alkalom az aranygyapjú mítoszának az elmesélésére, Médeia testvérgyilkosságának a történetére (Argonautika). Médeia egyébként Kirké unokahúga, Kirké fivérének, Aietésznek a lánya. A történetük ármány és bosszú, irracionális szerelem, bűn és bűnhődés. Szappanoperákat idéző történetek.

Kirké ambivalens jellem. Könyörtelen a műveletlen, durva és követelőző tengerészekkel szemben, de mégis megrendül átváltozásukon és halálukon:

„Minden pillanatban meghal egy halandó, hajótörés vagy kard által, vadállatok vagy vad emberek támadásától, betegségben, elhanyagoltságban vagy

öregségtől. [...] Ez volt a sorsuk, ahogyan Prometheusz mondta, a történet, amelyen mindannyian osztoznak. Nem számított, milyen buzgók voltak életükben, hány csodát készítettek, csak por és füst marad belőlük. Mindeközben minden szánalmas és hasznavehetetlen isten nyugodtan szívhatja tovább a friss levegőt, amíg el nem sötétülnek a csillagok” (172).

Kirké már-már egy feminista férfigyűlölővé válik, amikor a szigeten megjelenik Odüsszeusz. A disznókká változtatott férfiak „szinte belebetegedtek, úgy vágytak a kezük után, a tartozékok után, amelyeket a férfiak arra használnak, hogy leigázzák a világot” (211). Ilyen tapasztalatok után jelenik meg Odüsszeusz, aki merőben más az eddigi férfi társaitól. Odüsszeusz jellemzése Miller könyvének nagy erénye. Odüsszeusz nem az aranyat, ezüstöt vette szemügyre Kirké házában, hanem a Daidalosz által készített különleges remeket, a szövöszéket. Odüsszeusz tisztelettel beszél a feleségéről, „megvolt hozzá a tehetsége, hogy úgy beszéljen a feleségéről, mintha a szomszéd szobában lenne, mintha nem választaná el őket tizenkét év és távoli tengerek” (238). Öniróniával meséli el trójai kalandjait: ekkor integrálódik az Illiász-mítosz a regénybe. Éles eszű, jó emberismerő, jártas a halandók és az istenek világában is. Megjelenése Kirké házában istenek által megjósolt sorsszerűség. Kirké így próbálja megfejteni az Odüsszeusz-jelenséget:

„Kicsit Daidaloszra emlékeztetett a higgadságával és szellemességével. De a könnyedsége alatt olyasfajta zavar rejlett, amely Daidaloszra egyáltalán nem volt jellemző” (219). „Ha kihívásról volt szó, alig várta, hogy megmértesse. A bőrének sajátos aromája volt a fizikai munkától és a tengertől. Tíz év története lapultak a tarsolyában” (220). „Tűrőlelkű Odüsszeusz, így hívták, és ez a név bele volt varrva a bőrébe. Aki meglátta, csak tiszteleggett előtte, és azt mondta: Itt egy ember, aki látta a világot. Itt egy kapitány, aki sokat mesélhetne” (231).

Egy év után, miután megépítette a hajóját, és megjárta a Hadész kapuját, ahol a holt lelkekkel találkozott, Kirké jótanácsaival felvértezve, melyek a Szirének csábítása ellen megvédik majd, Odüsszeusz továbbhajózik. Ezután derül ki Kirké terhessége, az újabb fordulat, mely a történetet emberközelié teszi. Miller a modern nő tapasztalatával részletezi a férfi által magára maradt nő terhességének nehézségeit, a gyermekszülést és a gyermeknevelés problémáit. Telegonos nem könnyű természetű gyermek, követelőző, rossz alvó, dacos és „bonyolult estet”. A gyereket egyedül nevelő anya ismerős helyzetét eleveníti meg, aki számára a gyermek olyan fontos lesz, hogy bárkivel, még Athénével magával is képes szembeszegülni, amikor Athéné el akarja tőle venni a gyermeket. Végül, mint minden anya, belátja, hogy nem tarthatja fiát véglegesen disznópásztorként a szigeten. Telegonos hajót épít, és elindul apját, Odüsszeuszt megkeresni,

hasonlóan Telemachoszhoz, aki Ithakából indul el apja, szintén, Odüsszeusz nyomába a tengereken és szigeteken. Telemachos mítosza (Telemacheia) már nem része a regénynek. (Közvetítőleg jegyzendő meg, Márai Sándor *Béke Ithakában* című regénye részletezi Telemachos kalandjait és tapasztalatait.) Kirké reméli, hogy a bölcs Odüsszeusz bizalmába fogadja fiát, s megtanítja „a halandó férfiak minden művészetére”. Még mielőtt Telegonos útnak indulna, anyja a lehetetlent is megpróbálja érte, alámerül a tengerbe a szörny Trügon farkáért, mely halálos mérget tartalmaz. Erre az áldozatra sem ember, sem isten nem volt eddig képes, így Trügon, a ráják ura értékeli a hatalmas áldozatot, melyet fia védelmére Kirké hajlandó meghozni, eltekint attól az elviselhetetlen és örökös szenvedéstől, mellyel azt a lényt sújtja, aki megkapja tőle a Trügon-farkat. Íme az áldozatkész típus története.

Telemachosnak viszont csalódnia kellett az apjában, aki gyanakvó volt, tolvajt és fosztogatót látott a fiában, megtámadta őt, mielőtt az tisztázni tudta volna kilétét és szándékát. A dulakodás közben Odüsszeusz Trügon mérgező farkát megérintette, és sérülésébe belehalt. Az istenek jóslata beteljesedett, Odüsszeusz halálát a gyermeke okozta. Telegnos Ithakából féltestvérével, Telemachossal és Telemachosz anyjával, Odüsszeusz feleségével Penelopeiával tér vissza Kirké szigetére Aiaiére. Hogy mi történt Odüsszeusszal és háza népével Ithakán, azt Telemachosz elbeszéléséből tudjuk meg. Odüsszeusz vérszomjas bosszúálló volt, nemcsak feleségének kérőit, hanem azoknak a családját, háza népének cselédjeit is leölte, bizalmatlanná vált hű feleségéhez és fiához is:

„Odüsszeusznak az volt a kedvenc szerepe, hogy úgy tett, mintha olyan lenne, mint bármelyik ember, de nem élt még egy olyan ember, mint ő, és most, hogy meghalt, már egy sem maradt. Szívesen mondogatta, hogy minden hős ostoba. Ezt úgy értette: *minden hős, kivéve engem*. Hát ki javította volna ki, amikor hibázott? Ott állt a tengerparton, megpillantotta Telegonoszt, és kalóznak hitte. Ott állt a nagytermében, és azzal vádolta Telemachoszt, hogy összeesküdött ellene. Két gyermeke volt, de egyiket se látta tisztán. De talán egyetlen szülő sem látja igazán a saját gyermekét. Mert amikor rájuk nézünk, csak a saját hibáink tükrével szembesülünk” (332).

A regény utolsó nyolcvan oldala Odüsszeusz jellemét értelmezi, mintegy szintetizálja a feleség, Penelopeia, a szerető, Kirké és a fiú, Telemachosz Odüsszeuszlól alkotott véleményét. A rokoni szálak szorosabbra fűződnek: Telemachosz feleségül veszi Kirkét, Telegonosz feleségül veszi Penelopeiát. Athéné királyságot ajánl fel Telemachosznak, amit ő visszautasít, Telegonosz viszont örömmel elfogadja, elhajózik új országa felé, a felesége viszont a szigeten marad.

Láthatjuk tehát, hogy Kirké ezerarcú nő: kitaszított, csúnya, tehetségtelen lány, ám nagylelkű, más kitaszítottal rokonszenvező. Családjában, szerelmében

csalódott. Kirké áldozat, Zeusz kiengesztelésére felajánlott, megbüntetett nő, akinek egy szigeten egyedül kell megtalálnia a boldogulását. Varázserejét azonban a bosszú szolgálatába állítja. Vetélytársát, Szküllát szörnyeteggé alakítja, a házigazda jóindulatával visszaélő hajósokat disznóvá varázsolja. Észreveszi Odüsszeusz rendkívüliségét, akinek méltó partnere és nagylelkű segítőtje. Elhagyott nő, aki egyedül neveli Odüsszeusz fiát, akiért a tenger fenekére is leszáll a rájákurától kérve segítséget, szembeszegül Athénével is fia védelmében. Végül bölcs ember lesz, aki megnyugvást talál Telemachosz oldalán, s mivel Telegonosz Penelopeiát, Odüsszeusz özvegyét veszi feleségül, így Kirké háza népe kiegészül az anyósával, aki egyben a menyé is. Közben Athéné királyságot ajánl fel Telemachosznak, amit ő visszautasít. Kirké saját anyai érzelmeit megtagadva „átadja fiát a világnak” (382) és elfogadja azt a férfit, Telemachoszt, aki egykori szeretőjének fia, és aki „úgy döntött, hogy senki lesz” (381).

Kirké élettörténete bővelkedik nem várt fordulatokban, meseszerű, hiszen emberek és istenek a szereplői, akik mindenki által megtapasztalt indulatoktól fűtöttek, általánosan ismert érzelmeket hordoznak, szenvedélyesek, szeretnek, gyűlölnek, bosszúállók, féltékenyek és megbocsátók, őszinték és őszintétlenek. A Kirké-történet, mint minden jó alkotás, egyetlen üzenetre redukálható, amit Kirké fogalmaz meg: minden rossz gyökere a félelemre vezethető vissza, ő viszont soha nem volt gyáva. S végül a halandó életet választja, hiszen „az istenek halottabbak bárminél, mert változatlanok, és minden kifolyik a kezükből” (404). Ez örökérvényű üzenet.

A regény szövege gördülékeny, könnyen olvasható, s mindez hozzájárul népszerűségéhez, s egyben azt is bizonyítja, hogy a mítosz olyan ősi szöveg, amelyet immanensen az jellemez, hogy minden korban újraírható. Az ismétlés nem használja el a toposzokat, hanem éppen megfordítva, elevenné teszi. Végül is az emberiség is olyan, mint a kisgyermek, mindig ugyanazt a jól bevált történetet kívánja hallani.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Atwood, Margaret (2007): *Penelopiad*. Faber and Faber. London.
- Homérosz (1986): *Odüsszeia*. Ford. Devecseri Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Joyce, James (2021): *Ulysses* (első megjelenés: 1922). Helikon. Budapest.
- Leporini, Nicola (2015): *The Transculturation of Mythic Archetypes: Margaret Atwood's Circe*. In: *Amaltea. Revisztamitocritica*. Vol. 7. 37–55. old.
- Márai Sándor (2008): *Béke Ithakában*. (Első kiadás: 1952) Helikon Kiadó. Budapest.
- Miller, Madeline (2018): *Circe*. Bloomsbury Publishing. New York.

- Miller, Madeline (2021): *Kirké*. Ford. Frei-Kovács Judit. General Press Kft.
- Porter, Katherine Anne (1954): *A Defence of Circe*. Harcourt Brace and Company. New York.
- Welty, Eudora (1980): *The Collected Stories of Eudora Welty*. Harcourt Brace Janovich. New York–London.
- Yarnall, Judith (1994): *The History of an Enchantress*. University of Illinois Press Urbana. Chicago.

INTERNETES FORRÁS

<https://en.wikipedia.org/wiki/Circe> (utolsó megtekintés: 2022.04.05)

Buhály Attila

MIÉRT KELL AZ URARTUI KIRÁLYNAK MINDIG MINDENT KÉTSZER ELMONDANIA? SZÖVEGISMÉTLŐDÉS A MEHER KAPISI-FELIRATON

A Meher Kapısı a kelet-törökországi Van város északkeleti külterületén, a Zimzim Dağı délnyugati nyúlványánál (1. ábra) található sziklafülke. A mészkősziklában ajtóformára kialakított fülke (2. ábra) 2,60 m széles és 4 m magas, belső, simára csiszolt felületén egy 94 soros urartui nyelvű ékírásos felirat található.

1. ábra: Van és a Meher Kapısı

A felirat a második urartui király, Išpuini és fia, Minua feltételezett közös uralkodásának idején készült, valamikor Kr. e. 820–805. között. Jelentőségét két, egymással is összefüggő szempontból lehet megragadni: egyrészt vallástörténeti szempontból, másrészt pedig az urartui állam formálódása, működési mechanizmusainak kialakulása tekintetében.

Vallástörténeti szempontból a felirat jelentősége abban rejlik, hogy az valójában nem más, mint egy istenlista: 79 isten, ill. isteni entitás, valamint a számukra felajánlott áldozatok listája, az élen az urartui állam (vagy a dinasztia) legfontosabb istenével, Haldival. Az urartui epigráfiai anyag tanúsága szerint az urartui rituális gyakorlat és vallás középpontjában Haldi isten állt. A Meher Kapısı-feliraton megemlített istenségek legtöbbször csak itt fordul elő, ezzel szemben nagyon alacsony azoknak az isteneknek a száma, amelyek más feliratokon

említésre kerülnek, itt azonban nem. Ez már nagyon korán arra vezette a kutatókat, hogy a Meher Kapısı-feliratban az urartui istenvilág rögzülésének, egyfajta „kanonizált” istenvilág kialakulásának bizonyítékát lássák. M. Salvini megfogalmazásában: „Az áldozati állatok hosszú listája [...] rögzítette az urartui istenek és isteni lények hierarchiáját a rendszerezett állami pantheonban, a legfelsőbb szinttől az [...] istenek utolsó csoportjáig” (Salvini 1994: 206).

2. ábra: A Meher Kapısı-sziklafülke (a szerző felvétele)

A feliraton szereplő áldozatok bemutatása annak tanúsága szerint egyszerre történt, egy bizonyos ünnepezen, a „Napisten hónapjában”. Hogy a „Napisten hónapja” pontosan az év melyik időszakára esett Urartuban, csak találgatni lehet: ha a Meher Kapıshoz köthető későbbi (késő ókori, középkori eredetű) etnográfiai adatokat vesszük figyelembe, miszerint a „kapuban” a nyári napforduló idején Mithrasz vagy a keresztény örmények szerint Szent János „jelenik meg” (Sayce 1882: 462), a Napisten hónapja a június/július lehet, így az istenlistához kapcsolódó áldozatbemutatás időpontja a nyári napforduló (Taffet 1999). Más kutatók inkább a tavaszi napéjegyenlőség, mint a mezőgazdasági év kezdete mellett teszik le a garast (Badalyan 2019).

A feliraton ugyanakkor előfordulnak különböző, a szőlőtermesztéssel összefüggő áldozati tevékenységek is. Emiatt megfogalmazódott egy olyan gondolat is, miszerint a felirat egyfajta „naptár” volna – egy éves ünnepekörnek, részint a mezőgazdasággal, azon belül is a szőlőműveléssel, a bortermesztéssel

kapcsolatos tevékenységekkel, „jeles napokkal”, az azokkal összefüggő rituális cselekményeknek a rögzítése – szintén az állam formálódásával együtt (Taffet 1999).

A felirattal kapcsolatosan a „naptár” analógiája mellett vagy azt kiegészítve megjelent annak mint egyfajta „térképnek” az értelmezése is. M. Salvini mutatott rá először, hogy a Meher Kapısı istenfiguráinak jó része vagy valamilyen helyhez, elsősorban városhoz kötődik (pl. Ardini, Qumenu, Tušpa, „Haldi városa” istenei, Teišeba „kapuja” Eridiában), vagy éppen kifejezetten egy-egy lokális istenségről, például egy hegyistenről van szó (pl. Qilbani, aki a feliraton istenként fordul elő, miközben más forrásból tudjuk, hogy egy hegy – CTU A 14-1 Ro 19; A 14-2 Ro 17). Ebből pedig azt a következtetést vontam le, hogy a felirat egyben a formálódó birodalom területi határait, érdekszféráját is jelzi; a terjeszkedéssel nemcsak a meghódított területek feletti fennhatóság valósult meg, hanem az adott terület isteneinek, transzcendens lényeiének az urartui pantheonba való integrálódása is, és ennek, ill. az ezzel összefüggő rituális előírások dokumentációja volna a Meher Kapısı-felirat (Salvini 1994).²

A felirat igen korán az Urartu-kutatás látókörébe került, már szerepelt a F. E. Schulz által lemásolt dokumentumok között is (Schulz 1840: XVII). Ennek megfelelően az átírása és fordítása szerepelt majd’ mindegyik jelentősebb kiadott szöveggyűjteményben – csak az utóbbiakat ill. a jelentősebbeket tekintve F. W. König (HchI 10) és G. A. Melikišvili (UKN 27) gyűjteményeiben, ill. utóbbinak az ezredfordulón az N. V. Arutyunyan-féle frissítésén (KUKN 38). A legújabb, és ezáltal a legfrissebb filológiai és epigráfiai kutatások eredményeit is felhasználó kiadás az M. Salvini által szerkesztett kiadásban található meg (CTU A 3-1).

A két szövegváltozat közötti eltérések

Ahogy arról fentebb volt szó, a Meher Kapısı fülkéjének belső felületén egy összesen 94 soros felirat található. A felirat (és egyben az urartui epigráfiai anyag) egyik sajátossága, hogy a 94 sorban valójában ugyanaz a szöveg található meg – kétszer. Az 1–31. sor tartalmazza egyszer a teljes szöveget, ami ezt követően

² Urartu történetével kapcsolatos átfogó monográfia tekintetében ld. Salvini 1995. Az azóta eltelt években, évtizedekben számos újabb kutatási irány, gondolat, interpretáció jelent meg Urartu történetének bizonyos korszakaival vagy kultúrájának bizonyos aspektusaival kapcsolatosan; ezeket jól összefoglalja néhány enciklopédia-szócikk (Zimansky 2011; Radner 2011), illetve konferencia- (Kroll et al. 2012) és tanulmánykötet (Tssetskhladze 2021). Emellett szerencsére jelentek meg már olyan monográfiák is, amelyek a sajátos társadalmi, gazdasági – vagy éppen ideológiai – struktúrák mentén tekintik át Urartu történetét (Çiğçi 2017; ennek előzménye a még mindig nagyon jól használható Zimansky 1985).

a 32–94. sorokban megismétlődik. A szövegek redundanciájára, bizonyos sematizmusokra számos példa van az ékirásos írásbeliségen belül; maga az urartui epigráfiai anyag is nagyrészt eléggé sematikus, legtöbbször bizonyos panelek ismétlődéséből áll. Azzal, hogy *ugyanazon a feliraton belül* szerepel kétszer ugyanaz a szöveg (a mondanivaló, a fő „üzenet”), az Urartuval foglalkozó szakirodalom a pusztá rácsodálkozásokon túl jóformán még nem foglalkozott. Jellemző módon M. Salvini említett szövegkiadása is – a fordítás folytatása nélkül – csak azt állapítja meg, hogy „*a második változat a 32–94. sor között ugyanazt a szöveget tartalmazza néhány változtatással*” (CTU I 129. old.).

Ahhoz azonban, hogy választ találjunk a kérdésre, hogy miért szerepel ugyanaz a szöveg kétszer is ugyanazon a feliraton, érdemes figyelmet fordítani arra a „néhány változtatásra”, amelyekben a második változat az elsőtől különbözik. Az alábbi táblázatban a felirat szerkezetét mutatjuk be, a szövegrészeknek az átírását és nyelvtani elemzését csak azokban az esetekben megadva, ahol a két szövegváltozat között nem csupán az írásképek alapján mutatkozik eltérés.

1. táblázat:

1	Var.1. (1-2a)	[^d]hal-di-e e-ú-ri-e ^m iš-pu-ú-i-ni-še ^{m.d} sar ₅ -du-re-e-he- né-še ^m mi-nu-ú-a- še (^m i[š]-pu-ú-i-ni- he-né-še	<u>i-né-le</u> KÁ <u>za-a-du-ú-</u> <u>a-le</u>	zad = 0 = u TR = a = lə PL
	Var.2. (32-33)		<u>i-né-le</u> <u>KÁ^{meš}za-a-</u> <u>tú-ú-le</u>	za(d = i)t = u TR = lə PL
		<i>Ḫaldinak, az ő urának: Išpuini, Sarduri fia és Mi- nua, Išpuini fia</i>	<i>ezt a kaput megépítette</i>	
2	Var.1. (2b)	<u>te-ru-né</u>	<i>ar-di-še</i>	ter = 0 = u TR = nə SG
	Var.2. (34a)	<u>te-er-tu</u> (és) elrendelte:		ter= (i)t = u TR = 0
3	Var.1. (2c-3a) Var.2. (34b-35a)	Šiuine hónapjában ünnep legyen? Ḫaldinak, Teišebának, Šiuinének és minden istennek.		
4	Var.1. (3b) Var.2. (35b)	6 bárányt Ḫaldinak vágjanak le...		

Innentől kezdve következnek a konkrét istenlista, azaz az istenek és a nekik szóló áldozati felajánlások. A két verzió között itt csak annyi különbség van, hogy az ismétlésben az istenlista végéig az áldozati adatok és az istennevek felcserélődnek, valamint az áldozati állatoknál a MEŠ többszám-jelölő ékjel minden esetben hiányzik.

5	Var.1. (27a)	^m iš-pu-ú-i-né-še ^{m.d} sar ₅ -du-ri-ḫe-né-še ^m mì-nu-ú-a-še ^m iš-pu-ú-i-né-[ḫe-né-še] ^{gis} ul-de-e šú-ḫé	<u>te-ru-né</u>	ter = 0 = u TR = nə SG
	Var.2. (85-86)		[<u>te-er</u>]-tú	ter= (i)t = u TR = 0
		<i>Išpuini, Sarduri fia és Minua, Išpuini fia új szőlőskertet</i>	<i>alapított;</i>	
6	Var.1. (27b-28a)	^d ḫal-di-e ku-ú-e ^{gis} za-a-re šú-ḫé	<u>te-ru-né</u>	ter = 0 = u TR = nə SG
	Var.2. (87)		[<u>te</u>]-er-tú	ter= (i)t = u TR = 0 *
		<i>Ḫaldinak új ültetvényt is</i>	<i>alapított...</i>	
7	Var.1. (28c-29a)	^m iš-pu-ú-i-né-še ^{m.d} sar ₅ -du-ri-ḫe-né-še ^m mì-nu-ú-a-še ^m iš-pu-ú-i-né-ḫe-né-še bur-ga-na-né šú-ḫé	<u>te-ru-né</u>	ter = 0 = u TR = nə SG
	Var.2. (88b-90a)		<u>te-er-tú</u> *	ter= (i)t = u TR = 0 *
		<i>Išpuini, Sarduri fia és Minua, Išpuini fia új burgana(ni)t (jelentése ismeretlen)</i>	<i>alapított,</i>	
8	Var.1. (29b)	<u>te-ru-né</u>	<i>ar-di-še</i>	ter = 0 = u TR = nə SG
	Var.2. (90b)	<u>te-er-tú</u> *		ter= (i)t = u TR = 0 *
		<i>(és) elrendelte:</i>		

9	Var.1. (29c-30a)	<i>Amikor a szőlőtőkét metszik², áldozzanak 3 juhot</i>
	Var.2. (90c-91)	<i>Haldinak, 3 juhot minden istennek.</i>
10	Var.1. (30b)	<i>Amikor a szőlő beérik², áldozzanak 3 juhot Haldinak.</i>
	Var.2. (92)	<i>3 juhot minden istennek.</i>
11	Var.1. (30c-31a)	<i>Amikor a szőlőt szüretelik², áldozzanak 3 juhot Haldinak, 3 juhot minden istennek...</i>
	Var.2. (93)	(Az aláhúzott részek az ismétlésben hiányoznak) (A csillaggal megjelölt szavak a szöveg töredékességéből adódó kiegészítések)

Ismétlődés, redundancia az urartui szövegekben

Az ismétlődő szövegek előfordulása az urartui epigráfiai anyagban persze korántsem meglepő. Ahogy fentebb erről volt szó, az urartui írásbeliség meglehetősen sematikus: legnagyobb részét sztélé- és a Meher Kapısıhoz hasonló sziklafeliratokból áll, amelyeket az uralkodók vésettek ki, készíttettek el, és az ő cselekedeteiknek, tetteiknek, rendeleteiknek állítanak emléket, legyen az hadjárat, valamilyen erőd, csatorna vagy kert, gyümölcsös létesítése vagy valamilyen rituális előírás. Ebben az epigráfiai anyagban gyakori a redundancia, az ismétlődés, akár a különböző frázisok, sablonos részletek ismétlődése. A legjellemzőbb ilyen toposzok például az átokformulák meghatározott sablon szerinti ismétlődése az epigráfiai anyagban, vagy a hadsereg összegyűjtésének, a hadjáratok megindulásának a leírásai. Az ennél nagyobb volumenű redundáns elemek a következők:

- (1) Az urartui írásbeliség első emléke, I. Sarduri (Kr. e. kb. 835–825), a Meher Kapısı-feliratot is létrehozó Išpuini elődje és apja tušpai (Vankale) asszír nyelvű feliratai; valójában ugyanarról a szövegről van szó hat példányban, amelyeket a feltehetőleg általa létrehozott sziklatalapzat falába vésetett bele (CTU A 1A – 1F; Wilhelm, 1986).
- (2) Hasonló példa a Minua, Išpuini utóda (és egyben a Meher Kapısı-felirat elkészültekor feltehetőleg társuralkodója) által készített csatornáról, ill. annak készítéséről szóló feliratcsoport. Egy mintegy 35 km hosszú csatornáról van szó, amely a Tušpától keletre eső hegyekből szállította a vizet a fővárosba, és amelynek megépítéséről összesen 14 felirat számol be a csatorna melletti különböző pontokon elhelyezve (Belli, 1999). A 14 feliratból kétszer négy (CTU A 5-12A-D ill. A 5-14A-D), ill. öt (A 5-15A-E) egymással teljesen megegyezik.
- (3) Sajátos példái az ismétlődésnek az urartui írásbeliségben a karahani sztélék. Ezek ugyanis nagyon hasonló belső struktúrával rendelkeznek mind

a szövegek stílusa, mind a mondanivaló tekintetében: alapvetően két város, Arşuniuni és „Haldi városa” Išpuini, ill. Minua általi alapításairól van szó, az ezzel együtt járó rituális előírásokkal együtt. Stílusuk, szerkezetük tekintetében a szövegek teljes mértékben egymás ismétlődései; a különbség csak annyi, hogy a megfelelő szövegpanelet melyik városhoz, ill. annak alapítójához illesztik (CTU A 2-9A-B Išpuini és „Haldi városa”, ill. A 5-28 – A 5-30 Minua és Arşuniuni esetében; Dinçol – Kavakli, 1978a, 1978b).

- (4) Előfordul, hogy egyes „annalesek” (sziklába vésett, egyes királyok cselekedeteit, főként hadjáratait évenkénti felsorolásban bemutató „évkönyvek”) egy-egy részlete olvasható különállóan; ilyen például II. Argišti (Kr. e. kb. 790–760) sziklafeliratának egy részlete (CTU A 8-3 II:25-41) egy sztélén (CTU A 8-1 Vo).
- (5) Sajátos a helyzetük a redundancia tekintetében, ahogy általában az archaikus írásbeliség esetében, a kétnyelvű, esetünkben az urartui és asszír nyelvű feliratoknak; legyenek azok ugyanazon a felületen (CTU A 5-44) vagy egy sztélé ellentétes oldalain, mint például a Kelišin-sztélé (CTU A 3-11) vagy I. Rusa (Kr. e. kb. 734–714) kétnyelvű sztélécsoportja (CTU A 10-3, 10-4, 10-5, amelyek egyébként is egymás duplikátumai).
- (6) Közelebb áll a Meher Kapisı-feliraton található szövegismétlődéshez az, amikor ugyanazon a felületen olvasható kétszer (vagy többször) ugyanaz az információ. Ilyenek például Išpuini pár soros szövegei a Kalecokban és Zivistanban talált oszlopalapzatokon (CTU A 2-1; A 2-2A-G).

Az urartui ergatív mondatstruktúra

Tipológiailag az urartui nyelv az agglutináló nyelvek közé tartozik, azaz – ahogy az 1. táblázat jobb oldali oszlopában a nyelvtani elemzés mutatja – a szógyökhöz illesztett toldalékok (szuffixumok) használatával fejezi ki a cselekvés aspektusait, mégpedig úgy, hogy – egyébként a magyar nyelvhez hasonló módon – adott esetben a szótőhöz egész szuffixumláncok kapcsolódhatnak, a nyelvtani szabályoknak megfelelő sorrendben.³

Az urartui nyelv egy másik jellegzetessége az ergatív mondatstruktúra. Ez azt jelenti, hogy intranszítív ige esetén a mondat alánya, tranzitív ige esetén pedig a mondat tárgya áll ugyanabban az esetben (az ún. *absolutivusban*), míg tranzitív (tárgyas) ige esetében a cselekvő kap ragot (ez az *ergativus*) (Wilhelm 2004: 130;

³ Újabb áttekintő nyelvtanok: Salvini–Wegner 2014., ill. az urartuival szoros rokonságban álló hurri nyelv esetében Wegner 2000. Az évezred elején G. Wilhelm tollából jelent meg még jó összefoglalás a két nyelv vonatkozásában: Wilhelm 2004: 95–118 (a hurri nyelvről); 119–37 (az urartui nyelvről).

Salvini–Wegner 2014: 39–40). Nézzünk egy leegyszerűsített példát erre a Meher Kapısı-feliratról (ld. 1. táblázat, 5.):

^m iš-pu-ú-i-né-še...	^{giš} ul-de-e ...	te-ru-né
^m Išpūini = še	^{giš} uldē	ter = u = nə
PN = erg.	abs.	szótő = tranzitívjel = vonatkozószó (sg.)
Išpuini	szőlőskertet	alapított.

Ha megnézzük a feliratunk két változata közötti különbséget, jól látható, hogy a nyelvtanilag is releváns különbségek bizonyos igék esetében figyelhetőek meg: *za-a-du-ú-a-le*, ill. *za-a-tú-ú-le* (1. táblázat, 1.); *te-ru-né* ill. *te-er-tú* (2.). M. Salvini szerint az urartui igeragozás egyfajta *bipoláris* ragozási rendszer, azaz ergatív mondat szerkezet esetén a különböző toldalékok (szuffixumok) *egyszerre* utalnak a cselekvőre és a cselekvés tárgyára. Az általa felvázolt struktúrát a Meher Kapısı-felirat vonatkozó igealakjai esetében a következőképpen lehet megjeleníteni:

2. táblázat:

	<i>Azt</i>	<i>Azokat</i>
<i>Ő</i>	ter = u = ni (2. Var.1.)	zad = u = a+li (1. Var.1.)
<i>Ők</i>	ter = (i)t = u (2. Var.2.)	za(d = i)t = u = li (1. Var.2.)

Salvini – Wegner 2014: 49 old., 3. táblázat alapján

Hasonló sémát alkalmaz G. Wilhelm is az urartui tranzitív-ergatív igeragozás bemutatására:

3. táblázat:

	<i>Abs. 3.Sg.</i>	<i>Abs. 3.Pl.</i>
<i>Erg. 3.Sg.</i>	ter = u = nə („ő... azt”)	zad = u = a = lə („ő... azokat”)
<i>Erg. 3.Pl.</i>	ter = (i)t = u (= nə) („ők... azt”)	za(d = i)t = u = lə („ők... azokat”)

Wilhelm 2004: 130. old. alapján

Az urartui tranzitív igeragozás bipoláris természetét megfogalmazó paradigma szerint megmagyarázható lenne a felirat két változata közötti eltérés: az első változatban még *csak* Išpuini lenne a cselekvő, azaz aki az adott rendelkezést

meghozza, és a „kaput” megépítteti, míg a második változatban Išpuini és fia, egyben trónörököse, Minua azok, *közösen*. (Az, hogy a cselekvés tárgyául szolgáló „kapu” – KÁ^(mes) – többes számban szerepel, most mellékes. Az eredeti urartui kifejezés – *šestili* – többes számú alak, formailag „kapuk”.) Viszont ha így van, akkor miért szerepel mindkét esetben, a szöveg és az ismétlés elején is világosan mindkét személy, mint cselekvő?

Ha G. Wilhelm igeragozási sémáját továbbgondoljuk, és egyben a teljes urartui nyelvtan kontextusába helyezzük, akkor feltűnhet, hogy a fentebb, a 2–3. táblázatokban bemutatott igealakok között a különbség valójában nem a cselekvők személye (száma), hanem a cselekvés iránya és tárgya tekintetében tűnik relevánsnak: -nə végződésről (vagy annak hiányáról) van szó abs. sg.3., ill. -lə végződésről abs. pl. 3. esetén. Mindkét végződés egybeesik ugyanakkor a névszóragozás esetében az adott szám és személy abszolutivusi (azaz ergatív/tárgyas mondatszerkezet esetében a cselekvés tárgyát kifejező) végződésével, illetve a ragozásban a szótóhoz illeszkedő szuffixumláncban szintén az adott számnak, személynek megfelelő vonatkozószóval („*artikel*” – Salvini–Wegner 2014: 27 vagy „*anaphoric suffix*” – Wilhelm 2004: 126). Ebben az esetben viszont az ergatív/tárgyas igeragozás vonatkozásában megfogalmazott bipolaritás valójában egy kicsit túlbonyolított interpretációnak tűnik: a -nə, ill. -lə végződés csupán a cselekvés tárgyához kapcsolódó egyes számú („rendelet”; „szőlőskert”) vagy – nyelvtanilag – többes számú („kapu[k]”) vonatkozószó, ami nem vonatkozik a cselekvő(k) számára, személyére. Ebből a szempontból így a felirat két változata között valójában nincs különbség: mindkét esetben Išpuini és Minua építtetik fel a „kaput”, és hozzák meg a rendeletet a szőlőskert felépítéséről és a vonatkozó áldozatbemutatásokról.

Ami konzekvens különbségnek tűnik a két szövegváltozat igeformáiban, az az -it- szuffixum feltűnése a második változatban közvetlenül a szótó után: ter = (i)t = u (1. táblázat, 2. Var.2.) ill. za(d = i)t = u = li (1. táblázat 2. Var.2.). Ráadásul az is bonyolítja a helyzetet, hogy az urartui nyelvben az [r] hang után a szuffixum [i] magánhangzója eltűnik, a [d] szótóvégződés pedig hasonlóan (Wilhelm 2004: 123). A „bipoláris” magyarázat alapján mindenesetre ezt a ragot a cselekvők számát kifejező szuffixumnak (vagy szuffixumelemnek) lehetne tartani (vö. 2. táblázat – M. Salvini mindenesetre következetesen „*pluralsuffix*”-nak nevezi – Salvini–Wegner 2014: 50). Tudjuk azonban, hogy az agglutináló urartui névszó- és igeragozás szuffixumláncolata meglehetősen merev: minden jelentésmódosító elem a szótó utáni neki megfelelő pozícióban áll – az utolsó helyen például a cselekvés tárgyára vonatkozó „artikel”; ld. fent. Tegyük fel, hogy az -it- szuffixum – valamint ebben az esetben a *za-a-du-ú-a-lé* igealakban (1. táblázat 1. Var.1.) az -a- szuffixum is – a cselekvő számára vonatkozik (ld. 2–3. táblázat). De ebben az esetben az *egyik* (az -a-) az utolsó előtti pozícióban, a tranzitívrag után, míg

a *másik* (az -it-) a tranzitív rag előtt, közvetlenül a szótó után jelenne meg? Ez kevésbé tűnik valószínűnek.

Az urartui (és a vele szoros rokonságban álló hurri) nyelvben a szótó után közvetlenül az ún. „gyökbővítmények” („*root-complements*”) állnak. Ezeknek a bővítményeknek a szerepe a szótó eredeti jelentésének valamilyen árnyalatnyi módosítása. M. Salvini egyik példáját idézve az -Všt- suffixum szerepe valószínűleg az eredeti jelentés, cselekvés intenzitásának és/vagy(?) véglegességének hangsúlyozása: šid=išt- „felépíteni”; am=ašt- „felégetni” (Salvini–Wegner 2014: 45). Ezek az árnyalatnyi különbségek azonban a források csekély száma és a szövegek sokszor sematikus volta miatt nehezen detektálhatók. Mindenesetre ha ebbe az irányba szeretnénk tovább vizsgálni, a következő bővítmények kerülhetnek a látókörünkbe:

- 1) I. Wegner meghatároz a hurri nyelvben egy -t- bővítményt, amelynek jelentése, szerepe ugyanakkor nem világos (Wegner 2000: 77). Így az, hogy a mi esetünkben is erről a gyökbővítményről lehet-e szó, pusztán elméleti lehetőség.
- 2) A G. Wilhelm által „aspektusjelölőnek” nevezett (Wilhelm 2004: 129) -id-, -ud-, -d- toldalék. Ennek hurri „párhuzama” az ún. Mittanni-dialektusban nem más, mint a jövő idő jele (Wegner 2000: 77).

Az urartui nyelvben (legalábbis a rendelkezésünkre álló szöveganyag alapján) nem ismert a különböző igeidők használata. A szövegek tipológiájából, szerkezetéből kikövetkeztethető, hogy azok vagy valamilyen múltbeli eseményre utalnak (pl. a szövegünkben: „Išpuini [...] ezt a szőlőskertet megalapította”), vagy pedig valamilyen jövőbeli teendőt határoznak meg („három juhot áldoznak...”). A szakirodalom a különböző hurri nyelvjárások vonatkozásában csak a Mittanni-dialektus esetében beszél kifejezetten igeidőkről – ez a jövő idő esetében a fentebb említett -id- toldalék. Ez esetben ugyanakkor a kutatók ma már inkább arra helyezik a fókuszot, hogy a különböző szóba kerülő gyökbővítmények a már befejezett vagy még folyamatban levő cselekvést fejezik ki.

Ebben az esetben csábító lenne a szövegünkben az ismétlésben megjelenő -it- végződésben valamilyen folyamatban levőséget, a jövőben ismételtlen bekövetkező cselekményeket jelölő gyökbővítményt látni. A szöveg első része (1–31. sor) így az Išpuini és Minua által megvalósított cselekedetekről és rendeletekről szólna („kapu” építése, szőlőskert alapítása, a megfelelő áldozati szertartások előírása), az ismétlés esetében pedig ezeknek az intézkedéseknek a jövőben is releváns konzekvenciáin, érvényességén lenne a hangsúly. Ez még össze is csengene a szövegnek azon mondanivalójával, ami szerint az említett rituális cselekedeteket a megfelelő időpontban (a Napisten ünnepén, ill. a szőlőtermesztés megfelelő időpontjaiban) újra és újra be kell majd mutatni.

Míndez azonban még nem több a szóba jöhető irányok feltérképezésénél, hiszen amellet, hogy pusztán egy szövegből indultunk ki, a fenti állítások egyelőre még csak további kérdéseket vetnek fel; kérdés például, hogy orthográfiai szempontból egyenlőségjelet lehet-e tenni a Mittanni-dialektus (ill. tágabb értelemben a teljes hurri szövegtörzs) -id- ragja és az urartui -it- toldalék között? Mi a helyzet a szöveg elején szereplő *za-a-du-ú-a-le* igealak -a- szuffixumával? (Ha az nem része a cselekvőt és a cselekvés tárgyát egyaránt kifejező bipoláris ragnak? – 2. táblázat). Az mindenesetre látszik, hogy a kiinduló kérdésünkkel, nevezetesen hogy miért szerepel a Meher Kapısı-feliraton ugyanaz a felirat *kétszer*, érdemes még foglalkozni...

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

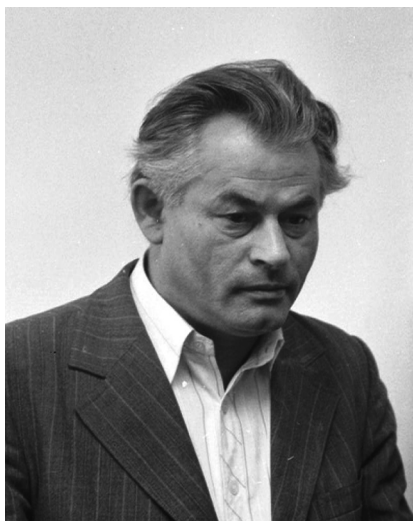
- Badalyan, Miqayel (2019): Siuni: The Urartian Sun God. In. Avetisyan, P. et al. (szerk.): *Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday.* Oxford. 46–57. old.
- Belli, Oktay (1999): Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom. *Anatolian Studies* 49. 11–26. old.
- CTU: Salvini, Mirjo (2008–2012): *Corpus dei testi urartei.* Vol. I–IV. Roma.
- Çifçi, Ali (2017): *The socio-economic organisation of the Urartian Kingdom.* Leiden.
- Diñcol, Ali M. – Kavakli, Ersin (1978a): Van bölgesinde bulunmuş yeni Urartu yazıtları – Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van. Istanbul.
- Diñcol, Ali M. – Kavakli, Ersin (1978b): Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı – Neuere urartäische Inschriften aus dem Dorfe Karahan. *Anadolu Araştırmaları* 6. 17–43. old.
- HchI: König, Friedrich W. (1955–1957): *Handbuch der chaldischen Inschriften.* Graz.
- Kroll, Stephan et al. (szerk.) (2012): *Biainili-Urartu: the proceedings of the symposium held in Munich 12 – 14 October 2007.* Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12. – 14. Oktober 2007. Leuven.
- KUKN: Arutyunyan, Nikolai V. (2001): *Korpus urartskich klinoobraznykh nadpisej.* Erevan.
- Radner, Karen (2011): Assyrians and Urartians. In. Steadman, S. – McMahon, G. (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia.* Oxford. 734–775. old.
- Salvini, Mirjo (1994): The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı. In. Çilingiroğlu, A. A. – French, D. H. (szerk.): *Anatolian Iron Ages 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium*

- held at Van, 6–12. August 1990. Ankara. (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 16) 205–210. old.
- Salvini, Mirjo (1995): *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Salvini, Mirjo – Wegner, Ilse (2014): *Einführung in die urartäische Sprache*. Wiesbaden.
- Sayce, Archibald H. (1882): *The Cuneiform Inscriptions of Van*. *Journal of Royal Asiatic Society* 14. 377–732. old.
- Schulz, Friedrich E. (1840): *Mémoire sur le lac Van et ses environs*. *Journal Asiatique* 9. 257–323. old.
- Taffet, Avia (1999): *A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals*. *Anadolu Araştırmaları* 15. 369–381. old.
- Tsetschladze, Gocha R. (szerk.) (2021): *Archaeology and History of Urartu (Bianili)*. Dedicated to the memory of Prof. Altan Çilingiroğlu. Leuven.
- UKN: Melikišvili, Georgi A. (1960): *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva.
- Wegner, Ilse (2000): *Hurritisch. Eine Einführung*. Wiesbaden.
- Wilhelm, Gernot (1986): *Urartu als Region der Keilschriftkultur*. In: Haas, V. (szerk.): *Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz. 95–113. old.
- Wilhelm, Gernot (2004): *Hurrian. – Urartian*. In: Woodward, R.D. (szerk.): *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge. 95–137. old.
- Zimansky, Paul (1985): *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- Zimansky, Paul (2011): *Urartian and the Urartians*. In: Steadman, S. – McMahon, G. (szerk.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford. 548–559. old.

A LÉTEZÉSTUDAT MÉLYSÉGI DISTANCIÁI EGY RATKÓ-MOTÍVUM ISMÉTLŐDÉSEIBEN

1. A rejtőzködés Ratkó képi világában – a „kőmotívum” szemantikai síkjai

A létezésstudat a lírikusok pályáján különös érzékenységgel hagy a versélmények során a befogadó számára is nyomon követhető lenyomatot. A létezés szenzitív megélését a költő szubjektív modalitása különféle dimenziókban rögzíti. Adynál az ÉLET-ÚT kognitív metafora a létet földi szintre helyezi („Fut velem egy rossz szekér”), József Attilánál feljebb, a „semmi ágán” találjuk, s például Tóth Árpádnál a Lélektől lélekig gondolatmenetében a „roppant jeges űr” terébe utalva látjuk. Ratkó József a huszadik század hatvanas éveitől kezdve önmaga létezésének észlelését – lelki megpróbáltatásai, társadalomlélektani pozicionáltsága során – egy lefelé irányuló, zuhanó dimenzióban, benne a mélységi távolságok, distanciák növekedésével a föld alatti rejtőzködés egyre nagyobb mélységében ábrázolja. Verseit és Viszockij-fordításait olvasva úgy érezhetjük, hogy a fokozódás sokk–krízis–trauma pszichológiai triászából a végkifejlet a megoldhatatlan, állandósuló reményvesztettség traumatikus állapotának megélésével zárul.

Ratkó József (1936–1989)

1.1. „Kő–talaj–föld”

A rejtőzködés képi ábrázolásának középpontjában álló *kő*motívum Ratkó *Fegyvertelenül* című kötetében (1968) jelenik meg először. Ekkor számára az étellel élt lét ellentéte a *kőnek*, a *földnek*, a *talajnak*. Megfigyelhető a főnévi metaforák halmozása mellett a sorvégek toldalékbeli epiforikus ismétlődése, az alakzati stílushatás:

Éjszaka

Halálra ítelt engem az idő,
de az életet mégis vállalom.
S ezért vagyok különb a kőnél.⁴
Lélekkel magasabb
az ércekbe gyűrt örök erőnél,
a forró földnél,
amely majd magába fogad.

A későbbiekben a *lét–nemlét* oppozíció összetettebbé válik (*Egy kenyéren* című kötet, 1970): A *nemlét* a halottakon keresztül részévé válik az életnek, amit a lét a holtakkal teli *talajra* épít. A *kő–föld–talaj* asszociációsor ettől kezdve nem ellentéte, hanem szerves része az életnek, a Ratkó által vállalt, megszenvedett létformának. A kulturális emlékezethez hasonló a szociális reflexivitás mélyén meghúzódó, A Dunánál című versben József Attila által is megénekelte nemzedékeken keresztül felhalmozott zsigeri örökség:

A földet a halottak tartják nyögve, nehéz teherként, s a lentről sugárzó erő adja az élők bátorságát. A ma élők öröksége, felelőssége komplex képben tárul elénk:

Tartassék a föld

Nehéz a *föld*. Ahol beroskad,
megreng, ott még nem tartja senki.
Alattunk nyögnek a halottak.
Nagyon nehéz halottnak lenni.
S ha meghalok, hát épp ezért.
Tartassék a *föld*, meg ne rángjon;
hogy aki él, bátrabban éljen
ezen a reszkető világon.

⁴ A kurzívval kiemelt szövegrészek itt és később tőlem: Cs. J. E

1.2. „Holtak hamva – erős építőkö – megtartó vár”

A *kővé* keményedett állapot – a létben életerőt sugárzó-adó *kötőelem* voltában – a *Törvénytelen halottaim* kötetben (1975) jelenik meg először. Intertextusa Kőműves Kelemen balladáját idézi fel, ahol az emberi áldozat képes csak megerősíteni a falakat. A halottakból táplálkozó természet képe átsiklik az egyetemes emberi felelősség létkérdéseibe. Az *Anyám*, majd a *Déva vára* még az életet sugárzó természet kedvelt *fa-bokor* motívumainak keretében oldja a feszültséget. Az *Anyám* című versben a központozás hiánya (elhagyáson alapuló detrakciós alakzat) a szintaktikai viszonyok felfejtésének a befogadóra váró feladat energiájával hangsúlyozza a természet és az anya, a föld és az ember szoros összetartozását:

Anyám

Most már hívhatom *fűnek* is
fölordotta a *föld* neve alól
a tenyere is névtelen
már nem halott a *gyökerek*
lenyúlnak érte fölsegítik
arc nélkül áll a *fában*
most már hívhatom fának is
elsötétített város a szeme
a szeme *kő alatti fény*
ne sírjátok testvéreim

Déva vára

Kis Déva vár a bokor.
Épül anyám hamvaiból.
Fogytán a könnyem – férfi lettem.
Madárka rí, kiált helyettem.

A *Déva* című vers a kép dimenzióit kiszélesíti, és szemantikai mezőinek tartalmát a közös magyar irodalmi emlékezettel Aranyra utaló intertextualitásán keresztül egyetemessé emeli. Déva vára jelentéskomplexum – ettől kezdve egyre több szálból fonódik össze. Egyrészt a *kő* megtartó erejével, másrészt az ember erejét próbára tevő, áldozatot követelő, az elődöktől örökölt erkölcsi értékrend megtartásával asszociatív viszonyt alkotó szimbólum, amely itt még az élhető emberi élet erejét sugározza balladai erővel:

Déva

A halandó *kőnél*
erősebb a halott.
Amit nem bír a *kő*,
megbírja a halott.

S amit egy halott nem,
megbírja tízezer.
De *Déva várának*
mégis állnia kell.

A *kőből*, halottaink *hamvaiból*, emlékezetéből épülünk fel mi magunk is megannyi „*Dévavárként*” – vallja a költő. A kőtől létében sem különbözteti meg magát, hanem ellenkezőleg, egyre inkább azonosul az élettelen anyaggal. Az asszociatív viszonyok két újabb elágazását figyelhetjük meg. Egyrészt sorsközöséget vállalva az ősökkel, a halottakkal, a kő alatt élőkkel, magában érzi azok tudását a világról, kínjakkal, bűneikkel egyetemben – ezek a génekben hordozott örökségek az ember „építőkövei”:

Két ballada

Halottaim,
testem-előtti *romjaim*,
estig-lerombolt *Dévaváram*,
én felépülök *kőből*, *vérből*.
Leszek haláltól ronthatatlan,
anyám *hamvától* bonthatatlan.

Másrészt új asszociatív viszonyként az örökség vállalása megteremti a tudatos lét jogos igényét arra, hogy majdan nyomot hagyjon a világban maga után, hogy szintén része legyen, immár a jövőben felépülő anyagnak. A még nem versformába tördelt költői próza erről így vall:

Elővers

Lázadozik a belém zárt anyag: *részévé*
akar lenni a kőnek, és a fának, az időnek. Iga-
za van. Ma levágom hajamat és körmeimet.
Elrejttem a földbe. Tavasszal kiásom, megné-
zem, mire jutottam.

1.3. „Kő alatti lét – mély kút”

Az elődök kínjai egyesülnek a ma élő gyötrelmeivel. A ma élő, aki a szenvedés építőköveiből alkotja meg magát, úgy érzi, saját fájdalmai egyre erősödnek az ősök évezredes sikolyai által. Ez a purgatóriumi hangzavar betölti az egész világot, s a költő szavai alól is kihallatszik. A vers szövegszerkezete az „alól” névutó halmozásával (reduplikáció) a szemantikai sík megemelését, az egyre összetettebb jelentés fokozását (klimax) éri el. A „*csak sír és sír és kéreget*” sor háromszor szekvenciálisan ismétlődik, de sem versszakokba tördelés, sem a gondolatív nagybetűs kezdéssel jelzett tagolása nem különíti el a szöveg többi részétől. A huszonhárom sor egyetlen hömpölygő érzelemáradat, amely a múltat és a jelent átszövő felelősség és fájdalom, az elnyomatottsággal és szabadságtól megfosztottsággal teli fullasztó lét megéneklése. Az alábbi részletben csak a *kő* és a *kút* motívumra összpontosítunk:

A kő alól

Ez a sírás *a kő alól*,
a szó alól, a fény mögül,
[...]
csak sír, csak sír és kéreget
a város *kútjai alól*,
fölsír a vasból, nem csitul,
és sír, csak sír és kéreget
a halottak háta mögül,
a szó alól.

Két 1986-ból fennmaradt töredék mélyíti tovább az emberi lét *kő*motívumát, fokozatosan kivonja belőle az életet. Ez a csend már nem vár semmit az élettől. (A töredékek feltételezett címét az életműkötet is szögletes zárójelben adja meg):

[Ahogy kő alatt...]

Ahogy *kő alatt* a bogár,
olyan csöndesen élek én.
A kemény éjszaka alá
szivárog nyirkosan a fény.

Másik, szintén ekkorra datálható, fennmaradt töredékében az emberi lét kezdeteként, s végeként jelenik meg a kő. A colon kezdetének ismétlése anaforikus alakzat. A mutató névmás archaizmusa patetikus emelkedettséget sejtet. A *sír* és a *bölcső* az élet két végpontját kijelölő ellentét expresszív metonimiája:

[Ihol kőből van...]

*Ihol kőből van a sír,
s ihol kőből van a bölcső.*

A föld – kő (*Déva vára*) – kő alatt asszociációsor a *Félkenyér csillag* kötetben (1984) újabb irányt vesz. A kútmotívum – amely a töredékekben is felbukkan – a föld néma mélységeiből, hallgatásából s a társadalmi viszonyrendszerek elnyomatottjainak helyzetéből indul ki. A születés alagút-misztériuma, a szülőanya kínjai, az ősök génekben hordozott nehéz sorsa s a felnőtt fejjel megélt fájdalmak összegződnek a komplex képekben. Ám ez a hallgatás, amely a mélységes kutak sajátja, s a fájdalmak sötét bugyrait megjárót csendre inti, már nem a *Déva várát* építő élni akarás szándéka, hanem az egyre erősebben vágyott rejtőzködés tükröződik benne:

Hallgat a kút is

Azt mondják, mélyről jöttem.
Kínnal kirakott kútból,
követ, iszapot köptem.
Úgy volt, ha úgy volt.

Ringyó-szájúak állnak
körül: *odalent* hogy vagy?
Lökdösnek, kiabálnak –
mondjam, na, mondjam!

Hűségese a dalnak,
én nem hozzájuk jöttem.
Hallgatok fény-ütöten.
Hallgat a kút is, hallgat.

A kőmotívum a halálvárás képébe megy át. Az „*én nem hozzájuk jöttem*” folytatása a kő alatti nem valóságos lét tudását, e heroikus szerepvállalást is hangsúlyozza. A szemantikai sík expresszivitását fokozza a nyelvi forma balladisztikus ereje. Az archaizált igei múlt idők Kőműves Kelemen balladájára utalnak vissza. A szórendi inverzió: *válik szemem kőgolyóvá*, inverzió és archaikus múlt együtt része a stílmának: *teszik vala malom alá, vetik vala kerék alá*. A második versszak alliterációinak hangutánzó ereje szintén a stíluselem erejét emeli:

Térdig kővé

Térdig *kővé*, majd derékig,
főlnyújtott ujjam hegyéig,
válík szemem *kőgolyóvá*,
hajam *kőből való* hóvá.

Térden tördelt homlokomat
teszik vala malom alá,
csontból csiszolt csigolyáim
vetik vala kerék alá.

A kővé merevedett lét még lejjebb száll a mozdulatlan, de erőt adó halottak szintjénél, a kő alá. A *kő alatti* halálra várakozó állapot Ratkó költészetének e korszakától uralkodóvá válík. Nem véletlen, hogy az utolsó ciklus a gyűjteményes kötetben A kő alól címet viseli (1987). Ratkó ekkorra mindenkit elveszít, akit szeretett, a másokért élés hite is elfogyott. Már csak fájdalmait mondhatja el, de végül már ezt sem teszi, mert a szenvedés elnémitja a szót. A kíváncsi halottaknál is élettelenebbnek érzi magát:

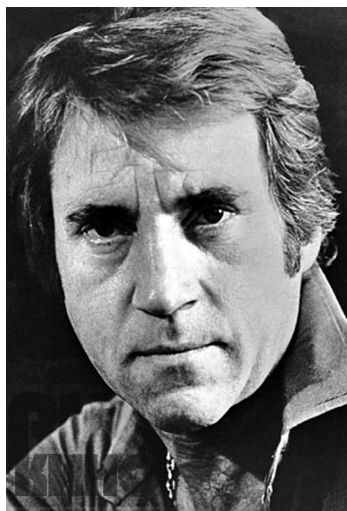
Kinéz a kőből

Kinéz a kőből egy halott,
de arca nincs, mert nem anyám,
nem kicsi fiam, nem barátom.

Kinéz a *kőből* egy halott
kíváncsian: mi van velünk.
Nem ríkatom meg. Hallgatok.

E mindennel leszámoló állapotában már a gondolattal sem akar eljátszani a vallomásos én, mit hozhat még az élet.

2. Ratkó Viszockij-fordításai és a rejtőzködésmotívum módosulása: a „kő alatti lét”-ből „a tenger mélye”

Vlagyimir Viszockij (1938–1980)

Ratkó a 80-as évek végére személyes életének és költői pályájának legmélyebb pontjához érkezett. Ekkor, 1987–88-ban a fordítás adhatott volna még alkotókedvének egy reményt sejtető lendületet. Fordítói munkásságának meghatározó mozzanata az orosz bárdtól származó Viszockijdalokkal való találkozása. Ratkó, aki maga is kedvelte a dal, a ballada műfaját, Viszockij szövegein keresztül nem csupán sorstársára, hanem saját lelki-alkati tükörképére ismert orosz kortársában (Ratkó 1988).

Közös képi motívumaik közül a rejtőzködés átváltozásai Ratkónál a *köbéli*, majd a kő alatti lét vertikális távolságában, Viszockijnál a *mélytengeri bűvárhajó* metaforáján keresztül a térbeli eltávolodásban, jeltelenségben azonosak. Mindkettőjüknél a *mélység* az emberiségtől való eltávolodás, az e világi élet előli végső elrejtőzés helyszíne. Joggal tételezhetjük fel, hogy a magyar költő választása e közös motívumrendszer miatt esett a sok ezer Viszockij-dalból épp azokra, amelyek ilyen módon szinte feltöltötték költői erőforrásait, s egyben tovább is lendíthették volna élete mélypontjáról.

2.1. Viszockij: *Elegem van...* – Ratkó fordításában

A Viszockij-fordítások újra inspirálni tudták Ratkót, hiszen egymást követik ezután a versfordítások. Ezek a versek bizonyos, hogy a „*helyettem monda el*” felismerését jelentették számára. A „*kút*” mélyének hallgatása, a kő alatti „*halott-lét*” helyett a tengermélyben kiváró bűvárhajó motívumban a „*mégis-létezés*”-t, a

rejtőzködés életet igenlő alternatíváját találhatta volna meg az orosz költőtárs fordításra kiválasztott *Elegem van...* című dalában.

A műfordításban benne rejlő aktív alkotói folyamat bizonyságaként állapíthatjuk meg, hogy a rejtőzködés Viszockij által kínált életigenlő alternatíváját Ratkó öntudatlanul talajvesztett önmaga mentális képére tudta csak formálni. A fordításbeli szövegszintű eltérésekkel, az önálló értelmezésekkel végletesen reménytelen önmagáról vallott. Az újraírt költői képek szubjektumszemléleti implikációja a fordítás befogadói és interpretatív folyamatában karakteresen rajzolható meg (vö. ugyanerről József Attila és Babits kapcsán vö. Dobos, 2003):

Viszockij ÉLET (tengeralattjáró----- búvárhajó)	Ratkó HALÁL (hullámsírba bukó hajó)
---	---

A mélybe bukó, majd felszállni is képes TENGERALATTJÁRÓBÓL Ratkónál elsüllyedt HAJÓ lett, egy hullámsírba vesző Titanic. A korábban csak heroikus erejénél fogva *Déva várával* leírható, bátran harcos személyiség végső reményvesztettségének megvallása ez. Ratkó 2000-ben kiadott életműkötetében e Viszockij-vers fordítása az *Elegem van...* eredeti cím helyett három csillaggal jelölve (***) kezdődik (Ratkó 2000: 343–4).

*Elegem van. Torkig vagyok, doszta.
Még a tavasztól is rettegek.
Hajóként merülnék mélybe bukva,
hogy – bemérve – rám ne leljenek.*

Viszockijnál:

[Torkig vagyok, sőt az államig...

Torkig vagyok, sőt az államig –
*Fáradok ma már az énektől is–
Tengeralattjáróként a fenéken megülni,
az lenne jó, hogy be ne mérjenek.]*

A négyből három versszak végén refrénként ismétlődő utolsó két sor az utolsó előttiben Viszockijnál így módosul:

[*Tengeralattjáróként a fenéken megülni,
Az lenne jó, s nem továbbítani a hívójeleket!...*]

Ratkó azonban ezt a mindent feladó záró akkordot az utolsó versszakba teszi át. Míg Viszockij csak dacolva elvonul a világtól, Ratkó ezzel szemben már mindent felad:

Elegem van. Torkig vagyok, doszta.
Még a tavasztól is rettegek.
Hajóként merülnék mélybe bukva,
és nem sugározok hívójeleket.

Ratkó fordításában a szövegértelmezés, a szinonimák megválasztása s az utolsó két versszak két utolsó sorának felcserélése nem félrefordítás – mindez a fentebb vizsgált, hasonló asszociációkra épülő Ratkó-versek gondolatiságával cseng egybe, onnan nyer magyarázatot. A vers befejezettsége nála itt ér véget (vö. Kulcsár Szabó 2000).

Háttérmegjegyzésként ide kívánczok egy-egy rövid életrajzi kitérő, amely a lelki terhek halmozódását Ratkó és Viszockij világában felfejtheti. Ratkó önéletrajzából tudjuk, hogy a fegyvergyári munkásasszony édesanyja sokat szenvedett az iszákos férjétől. Kisgyerekként parasztgazdáknál szolgál a fiú, s közben haza-hazakerülve látja, hogyan fogy el betegségében az édesanyja, hogyan bomlik meg az elméje a részeges apának. Nagynénje, Ratkó Anna, bár a kor hírhedt miniszterasszonya volt, unokaöccsével mit sem törődött (Ratkó 1994: 7–29). A félig elvégzett egyetem után Ratkó tanítóskodott, Pesten orosz is tanított, a Nyíregyháza melletti Nagykállóban könyvtáros lett, újságoknak írt, s költőként a 60-as évek magyar lírájában egyre erősebben hallatta szavát. Édesanyja, majd kortárs költőbarátja, Nagy László elvesztése mélyen megrendítette. Kisfia tízéves volt, amikor gyógyíthatatlan betegség ragadta el. A kor sem igazolta vissza emberi tisztességét, mélyről jövő etikus tartását. Ezt követően Ratkó már sohasem talált magára, önemésztő élete menthetetlenül közeledett a visszafordíthatatlan némasághoz, az örök „rejtőzködéshez”.

A szövegszemantikai mezők a közvetlenül megélt személyes lét mozzanatainak jelentéstársításában így mélyebb értelmet kapnak. Erről vallanak saját versei mellett a vizsgált Viszockij-dal egyéni fordítási megoldásai. Szorosan követi a képek fejlődése – mélyülése a költői személyiség válságának stádiumait, mint ahogy az orosz dal születése is közvetett lenyomata Viszockij mozgalmas életének. A művészi alkotási folyamatban mindezek a megélt tartalmak a saját alkotási

mechanizmus szabályai szerint törhetnek csak a felszínre. Ahogy Umberto Eco modellálja a *nyitott mű* fogalmát, ugyanez köszön vissza a versfordításban. A művészi szöveg a befogadói horizonton fejeződik be, kapja meg végleges, értelmezhető formáját (Eco 1998: 53–63). A fordítás azonban kétszeresen is másodlagos jel, hiszen a befogadói horizont a saját értelmezés mentén beindítja szövegalkotói folyamatot, amely egy megszürt és átírt képi világot közvetít az olvasóhoz. A fordítás az eredeti művel és a befogadókkal együtt térdimenziós képet alkot: jelentése akár egy gömbprizmán keresztül, minden szögből, minden befogadónak más és más értelmezhető elemeket emel ki.

2.2. Jelentésmódosulás a fordításban

Viszockij húsz évvel Ratkót megelőzve a nonkonformizmust s a kocsmák gőzében megtalált önpusztító, kábult lebegést érezte a kitaszítottság, a megcsalottság előli egyetlen menekülés, rejtőzködés módozatának. Hiába volt Marina Vlady szerelme, hiába az orosz írószövetség kínálta pozíció, a moszkvai híres Taganka Színház óvó művészközege, Viszockij nem tudta elviselni a kor szabadságát megnyirbáló kötöttségeit (vö. Viczai 2000; Komarov 2003). A rejtőzködő lélek „*búvárhajója*” a magyar Ratkóhoz hasonlóan nem bírta a megpróbáltatásokat, a lélek idejekorán feladta a harcot.

Ratkó szövegében az eredetitől eltérő, ám a saját világlátásából nézve teljesen hiteles fordítási megoldások ezt a leszámolást tükrözik:

- a) „*Elegem van, torkig vagyok. Doszta*” áll halmozó fokozással az orosz „*torkig vagyok, ez az egész az államig ér*” szólás helyén. Az első stíluselem, amely Viszockijnál az eredetiben mindvégig érezhető, az orosz szleng stílusát jól kompenzálva adja vissza. A szláv eredetű, a ruszinban ma is így használt, hasonló funkciójú, kárpátaljai magyar rétegnyelvi a „*doszta*” (*elég*) szó. Ez a jelentéshalmozó verskezdet akár kedélyes, kocsmái életképbe is beleillene, ha nem folytatódna a magyar szöveg Viszockijjal ellentétben a végső kétségbeeséssel küzdő ember szorongásának megrendítő képével:
- b) „*Még a tavasztól is rettegek*”. Az e helyen álló orosz „*fáradok ma már az énekektől is*” szemantikai síkját Ratkó megemeli, s az életérzés megjelenítéséhez magyarul nemcsak általánosabbá, de sokkal lemondóbbá is teszi Viszockij metaforáját. Az ének számára a *tavaszt* idézi. A tavasz a megújulás, az újjáéledés szimbóluma, amelyben az ember eredendően mindig reménykedve bíz. Ratkó ennek az ellenkezőjét mondja: énjének még a tavasz gondolatára is már nemcsak a *fáradtság*, hanem a *rettegés*

a kísérője. Ebből következik az általa választott, mélyebb jelentésű megoldás.

- c) „*Hajóként merülnék mélybe bukva, / hogy – bemérve – rám ne leljenek.*” Ratkó megoldása katasztrófát, az élet hajójának pusztulását jelenti. A versszakok végén refrénként visszatérő két sor oroszul „*a tengerfenéken meglapuló tengeralattjáró*”-ról, nem pedig elsüllyedt, halott „*hajóról*” beszél, ahogy ez a Ratkó-szöveg teszi. Ratkó megoldásán itt is ösztönösen saját kilátástalan lelkivilága süt át.
- d) Az első és az utolsó előtti versszak zárásaként Ratkó „*bemérve rám ne leljenek*” sora a passzív rejtőzködést jeleníti meg. Az orosz szövegben ugyanitt a „*be ne mérjenek*” igei modalitása megőrzi szemantikájában a tárgy cselekvési lehetőségét. Az üldözöttség asszociációja Ratkó szövegváltozatában itt is erőteljesebbé válik.
- e) Viszockijjal szemben Ratkó a két utolsó versszak zárósort felcserélte. Az orosz „*és nem továbbítania hívójeleket*” zárósort az utolsó előtti versszakból Ratkó szándékosan a vers végére teszi. Ezzel az inverzióval jelentésében pozicionálisan is felerősödik a nála véglegesnek szánt elnémulás, az elsüllyedt hajó képén keresztül az étellel leszámoló, végleg mindent feladó emberi állapot képe.

A fordítási szövegalternatívák jól mutatják, hogy Ratkó Viszockij verseire saját maga végzetes magányát vetítette rá. Ez a „rejtőzködés” – a fordítások tanúsága szerint is – visszafordíthatatlan volt. A költő az életének utolsó évében született Viszockij-fordításokat így már csak búcsúkiáltásokként küldhette az itt maradók felé.

Ratkó fordításainak vizsgálata során két kérdésre vártunk választ:

1. Az első kérdés a *szövegválasztást* érinti: Véletlen vagy várható volt, hogy Ratkó választása Viszockij versei közül többek között épp az *Elegem van...* kezdetű dalra esett? Elemzésünk egyértelműen azt húzza alá, hogy a választás nem volt véletlen. Lehet, hogy tudatalatti, ösztönös volt az iránya, de mindenképp az asszociatív viszonyok mentén Ratkó gondolati és képi világának jól körülírható fejlődési vonalába illik az *Elegem van...* kezdetű Viszockij-vers is.
2. Második kérdésünk a *fordítás szövegalternatívájára* vonatkozik: Ratkó változtatásai félrefordítások-e, amelyek a szöveg nem értéséből vagy figyelmetlenségből fakadnak, vagy pedig az egyéni világlátást tükröző szövegtérmezés nyelvi vetületei. Ratkó költészetében a rejtőzködés

metaforikus ábrázolásának szemantikai szintjei egyre fokozódó depresszivitást tükröznek, a vállalható, e világi létezés elutasítása felé mutatnak az életpálya vége felé közeledve. Ez az életszemlélet a meghatározó a versfordítások születési időpontjában. Ratkó vallomásos nyelvi világát nem valamilyen magára vállalt szerep, hanem önmaga személyiségének konfliktusa irányította. Ennek őszinte megvallása mind verseiben, mind fordításaiban csak azonos jelentéstartalmú értéktulajdonításokat hozhat elő. A fordítási eltérések épp ezért a személyiség kisugárzásának egyes következményei, nem pedig félrefordítások. Péter Mihállyal értünk egyet, aki az Anyegin fordításait elemezve állapította meg: „A műfordításnak annyiban lehet elméleti létjogosultsága, amennyiben az eredeti alkotás *olvasatának*, és nem pedig stabil, objektív másolatának tekintjük” (Péter 1999: 217).

2.3. A rejtőzködés motívumának nyelvi szintje – stilisztikai trópusok és alakzatok

A szemantikai elemzés mellett joggal vizsgálhatjuk az élmény kivetülését a nyelvi szint rendszerére is. A trópusok és alakzatok közül a *metafora*, a *metonímia*, a *szinekdoché* jellemzi Ratkó képi világát. A szintaktikai és gondolati alakzatok grammatikai motiváltságát vizsgálva különösen a fokozás változatait, a *klimaxot* és *antiklimaxot* tekinthetjük kohézióteremtő stilisztikai és retorikai eszközöknek. A domináns életérzésként megélt rejtőzködés vágyának erősödésével együtt ez az eszközrendszer egyre komplexebb képi és alakzatvilágot hoz létre. Ezért is tárgyaljuk külön fejezetben, hogy a nyelvi szint retoricitásában és képi erejében hangsúlyt kapjon.

Az élmény mélyülése, érlelődése a nyelvi megformálás fokozódó összetettségében, az elvont, fogalmi tartalmak dominanciájában követhető nyomon. Az *Éjszaka* című versben még elemeiben jól elválasztható igei-névszói metafora idézi a halál vízióját. Ennek ellentétéként jelenik meg az élet vállalása. A következő mellékmondatot kötőszó vezeti be. A fokozó hasonlat jelölői (*kőnél, erőnél, földnél*) epiforikus tömböt képeznek. A későbbiekben a hasonlatok metaforákká tömörülnek, s a kötőszók elhagyásával az alárendelő mondatok logikai feszültsége is megnő.

A *Nem löszön, futóhomokon* összetett igei-névszói metaforikus képpel (*holtakkal töltött talajon / épül*) utal az emberi felelősségre, az élők (a társadalom) és a múlt megbonthatatlan egységére. A *Tartassék a föld* újabb lépés a képi összetettség, az elvontság felé. A pragmatikai én itt már nem kívülálló, beépül a természet tárgyi jelölői és a gondolati jelölt (*élet, halál, idő*) elemeibe. A *reszkető ember* megkülönböztető jegye jelzőeltolással (enallagé) az élő emberi világ, a

föld tulajdonságává válik. Ezek a képek és alakzatok azonban még az életigenlés, a harc vállalásának kifejezőeszközei, amelyek világosan szétbonthatók az összetevőkre. A későbbiekben a képi előzmények utalás nélkül válnak újabb jelölő elemévé, vagy veszik fel a tárgy szerepét, amelyre az új azonosító vonatkozik. A rejtőzködés létformáinak egyre összetettebb megnevezése áll a nyelvi szint kohéziót teremtő középpontjában.

A rejtőzködés először az édesanya halálának feldolgozásaként kap nyelvi vetületet. Az elveszített anya a verscímekben jelenik meg, mint a természet elemeiben feloldódó azonosított. Az édesanyát az élő természetet részleteinek megidézésével teremti újra a vers. Ezek adjekciós halmozása színekdochéen keresztül (*pars po toto*) vezet a vigasztaló válaszhoz a „*Halál, hol a te fullánkod?*” kérdésre. A *fű, föld, gyökér, fa* az élőtől a morális tárgy felé, az életigenlés, a remény felé mutató jelentésátvitel (vö. Fónagy 1999: 151–3). A halál és az élő természet el- lentéte így zárul itt még az élet győzelmével. Ezért logikus a kötőszó nélküli záró sor következményes mellékmondata: *ne sírjatok testvéreim (Anyám)*. A logikai, ok-okozati összefüggések megfejtésének feszültségét a versben végig a kötőszók és a központosítás elhagyása erősíti aszindetonos alakzattal.

A halott rejtőzködése a természet elemeiben képileg tovább bonyolódik. A halott anya azonosítójaként megjelenő *bokor* átlép az azonosított szerepébe az újabb azonosító, az építőanyag, a *kő Déva várával* való metonimikus körülírásával (*Déva vár, Déva*). A „*kis Déva vár*” még különírtan indít el egy balladai intertextuális asszociációt is. Ez az új jelölője a „*bokor*” metaforának, hiszen erre vonatkozik a következő sor igei metaforája („*épül*”), amely végül az azonosítottat, „*anyám hamvai*”-n keresztül kapcsolja be ismét a komplex metonímia képébe a jelentettet, a halott anyát. A *Déva* című vers utolsó két sora adja az el- lentétes mellérendelő szerkezet kötőszóval bevezetett második tagját. A *halandó kő* metafora magába foglalja a halandó ember erőtlenségét a holtak által képviselt erővel szemben. *Déva vára* itt a kulturális emlékezet nemzetet mentő szimbólumává magasodik (vö. Kemény 2002: 112–6).

A *Két ballada* ezt a gondolati ívet folytatja, de itt a pragmatikai én azonosul a *kövek*, sőt *Déva várával*. Nem véletlen, hogy bár nagybetűs kezdéssel, de egybeírva szerepel a „*Dévavárait*” metafora. Ez valamennyi halott ős, a genetikusan kódolt kulturális emlékezet tudatunkban őrzött jelenlétére utal. Az „*estig-le-rombolt*” egyéni szóalkotással a jelzői metafora ismét a Kőműves Kelemen ballada szövegével hoz létre asszociatív, intertextuális viszonyt. A *halottaim-romjaim-Dévavárait* sor fokozásnak, térbeli növekedésnek (klímax) tekinthető. A komplex képet záró két sor előtt a kötőszó elhagyása ismét aszindetont képez. [Azért] „*leszek haláltól ronthatatlan / anyám hamvától bonthatatlan*”, mert a kőben, a természetben benne élnek a halottaink. A *kő* és *fa* rész-egész viszonyban áll a jövőt, a történelmet visszaadó *idő*vel, amelynek a költő vallomásos énje is részévé akar lenni.

Az *Előversben* még visszavált a szóképpel jelölt világ áttételességéből a konkrét, szó szerinti értelmezés groteszk képébe: „*Ma levágom hajamat, körmeimet. Elrejttem a földbe. Tavasszal kiásom, megnézem, mire jutottam.*” Ez az egyetlen „kikacsintás” a rejtőzködés kő-motívumából, ahol még az élő szól hozánk. A későbbi versek már kizárólag a kőben, a mélyben való rejtőzködés pozíciójából vallanak.

A *Kő alól* kezdő és záró sora a főnévi metaforák névutóinak ismétlésével („*kő alól... szó alól*”), epiforával hangsúlyozza az ilyen módon keretbe zárt erősödést sugalló igei fokozást, klimaxot: „*főlsír a vasból, nem csitul, / és sír, csak sír és kéreget.*” Zárójelet képező reddiciónak is tekinthetjük ugyanezt a szerkezetet azon az alapon, hogy mind a „*kő*”, mind a „*szó*” a halottak hamvaiból felépülő *embert, a szólni tudót* jelenti. A „*sír*” és a „*bölcső*” főnévi metaforák antitézise az élet kezdetének és végének azonos gyökerére, a „*kő*”-re mint a halottakból eredő építőanyagra vezethető vissza (*Ihol kőből van...*).

A *Hallgat a kút is* alliteráló jelzői-főnévi komplex képpel fejleszti tovább a metafora asszociációs láncát: „*Azt mondják, mélyről jöttem. / Kinnal kirakott kútból, / követ, iszapot köptem.*” A második sorban az ige elhagyása zeugmát eredményez. Ugyanitt az utolsó versszakban az alliteráció mellett ismét igei zeugma húzza alá a kúthoz kapcsolódó igei (*hallgat*) metaforát: „*Hallgatok fény-ütöten. / Hallgat a kút is, hallgat.*” Hangszimbolikailag az előző alliteráció a köhögés „*k*”-it, a második a lehelet „*h*”-it ismétli. Mint ahogy a *Térdig kővé* című vers utolsó előtti sora a csont csikorgásának „*cs*” hangját idézi: „*csontból csiszolt csigolyáim*”.

A *Térdig kővé* önmagában szemantikailag is klimax és antiklimax egyszerre. Ahogy az élő ember fokozatosan kővé válik, úgy hagyja el az élet, s adja át a test magát a nemlétnek (vö. Fónagy 1990: 15–6). A *nemlétné* két síkon jelenik meg mindvégig: egyrészt a halottak tudatunkban megmaradó életeként, másrészt a fizikailag élő test mentális életteleniségeként.

A *Kinéz a kőből* mindkét versszakának azonos kezdősora adjekciós ismétlődő alakzat. Itt és később a megszemélyesített, élőnek, cselekvőnek megjelenített halotthoz kapcsolódó állítmány igei metaforái oximoronnal belső feszültséget adnak. „*Kinéz a kőből egy halott.*” Ezek az igei metaforák egyre inkább mimetikus jellegűekké válnak: Az *Idegent* azonosító „*halálommal megbízott, nem evilági férfit*” körülíró képhez ilyen mimetikus igei metaforák társulnak ugyanott: „*Arcom mögül kimozdult és figyelt [...] szemembe nyúl, arcomba nyúl, / babrál-gat, elront valamit.*” A „*szemembe nyúl, arcomba nyúl*” a colon végződésének ismétlése egyben epiforikus alakzat. A „*fogában kétélű mosoly*” transzmutációs alakzat, enallagé (*kétélű fogában*). Itt és máshol is a sajátos szóképzés erősíti a nyelvi expresszivitást.

Külön kell még szólnunk Ratkó többször emlegetett jellemző *költői szó-és grammatika-alkotásáról*. A *Dévaváram* főnevesülés mellett ilyenek az

igei paradigma megváltoztatásai pl. a nem visszaható ige visszahatóként való használata: „nem gondolom tovább magam” (50 év), a határozóragos kötőjellel írt „fény-ütöten”, valamint a kötött szerkezet megváltoztatása: „dolga van velem” helyett „dolga vagyok”.

A nyelvi szint sajátosságai a nyelvi *archaizmusok* a szemantikai sík fontosságának, a balladisztikus hangvétel emelkedettségének aláhúzására: az „Ihol kőből van [...] s ihol kőből van” anafora [*Ihol kőből van...*]. Ugyanilyen a „válik szemem kőgolyóvá, [...] vetik vala kerék alá” hiperbaton (*Térdig kővé*) (vö. Szabó–Szörényi 1988: 132–55). Nem nehéz ugyanezeket a nyelvi szerkezeteket felismerni a Ratkó által készített versfordításokban sem, amelyek, mint korábban szó volt róla, saját költészetének részeként tekinthetők. Kérdés csupán az, hogy Viszockij maga milyen nyelvi eszközöket használt a dalszövegeiben. Mihez viszonyítunk, amikor Ratkó fordításának képi világát, alakzati megoldásait elemezzük?

Viszockijnál is megtaláljuk a rész-egész viszonyra épülő szinekdochét: „Fáradok ma már az énekek, [...] Untat a játék, az énekek”. Ugyanígy az elvontnak a konkrétal való helyettesítését, amely metonímia is egyben: „Verka, vodka – egyre megy itt belül” (a *nők* és az *alkohol* helyett). Megtalálható a szóalkotásnak megfelelő szólásalkotás is: Az oroszban és a magyarban egyaránt meglevő „torkig vagyok” hétköznapi szinekdochét Viszockij a fokozás érdekében a szóláshoz nem tartozó elemmel bővíti (klimax): „sőt azon is felül” – mondja, (oroszul szó szerint „egészen az államig”). Majd az utolsó versszakban ugyanígy: „gigámon is felül” – (oroszul szó szerint: „a nyeldeklőmig”). Viszockij a jobb megértés kedvéért hasonlattal él. Ez az átértelmezett fordításnak is kritikus pontja. A refrén oroszul szó szerint így hangzik: „Elterülni a fenéken, mint egy tengeralattjáró (ez lenne jó)”.

Mitől lesz a fordítás tipikusan Ratkóra jellemző? Ratkó a szinekdoché jelölőjét elvont fogalmi körbe helyezi azáltal, hogy a *tavaszt*, az élet, a megújulás szimbólumát egy azzal hangulatilag ellentétes igével kapcsolja: „Még a tavasztól is *rettegek*”. A hasonlatból metaforát képez, *-ként* ragos főnévvel alkotva állapothatározót („*Hajóként merülnék mélyre bukva*”). Ugyanitt a „*merülnék mélyre bukva*” rá jellemző alliterációt ad. Világosan igazolják ezek a megoldások azt a grammatikai megállapítást is, hogy „az állapotféle határozókkal történő jelölés asszertív módon, a maga véglegességében teszi hitelessé, rögzíti az élményt” (Gáspári 2001: 28).

A fordításban is van szóalkotás. Ilyen a „*doszta*” (‘elég’), amely a magyarban legfeljebb a kárpátaljai kevert köznyelvben ismeretes, a magyarban nem használják, legfeljebb a „*dosztig*” szintén szláv eredetű formában.

Ratkó a maga élményei által irányítottan, a rá jellemző eszközrendszerrel alakítja a nyelvi formát. Igazából nem tehet többet, hiszen a *dal* kötöttségei és korlátai megszabják a műfajhoz jellemzően kapcsolható jegyeket is: könnyen érthetőség, nyelvi könnyedség, jól mondhatóság, refrén stb. (vö. Nagy 2003:

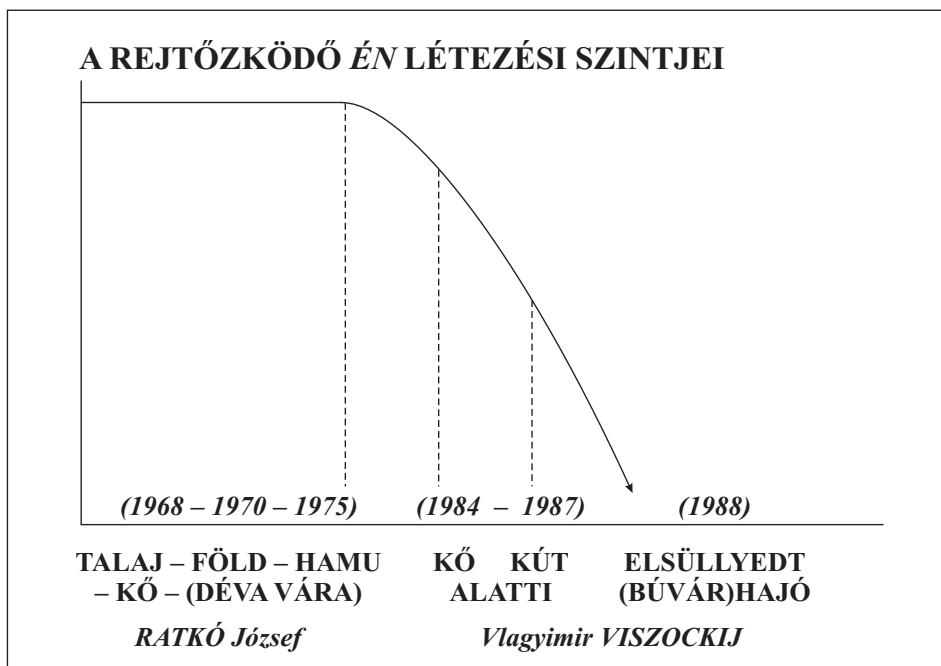
144–50). Ahogy korábban szó volt róla, a hangsúlyeltolás ismét csak rá jellemző lehetőségét a két utolsó versszak refrénjének felcserélésével mégis kihasználja.

Természetesen nem tudunk itt minden szóképet és alakzatot számba venni. Azokra akartuk felhívni a figyelmet, amelyek metaforikus vagy alakzati gócot képezve, a szöveg szervezőerejévé válva visszatérően ismétlődnek. Ratkóra jellemző módon ezek teszik tipikussá verselését, s ezek érzékeltetik az eltéréseket fordításaiban Viszockij nyelvi megoldásaitól.

2.4. A rejtőzködés motívumának asszociatív viszonyai a befogadó horizontján

Ratkó versei nemcsak az emberi lét lehetséges tereit szövörik át, nemcsak a gondolkodó ember belső szenvedéseit, másokért megélt kínjainak mélységeit érzékeltetik a képi világ erejével, hanem a végzete felé rohanó, esendő ember személyiségének fokozatos felörlődésének, hanyatlásának, az életerő elvesztésének pszichológiai kórtörténetét is képesek képi síkon megrajzolni. A tárgyi szemantikai mezők a konkrét alkotásoktól a befogadó tudatában fokozatosan elválnak, s jelentésségük egyetlen esztétikai jelként lép párbeszédbe, indít el újabb asszociációkat a mindenkori befogadói horizont szereplőivel.

Tekintsük át a rejtőzködés módozatait a jelölőket rendszerezve Ratkó és Viszockij megvizsgált verseiben:

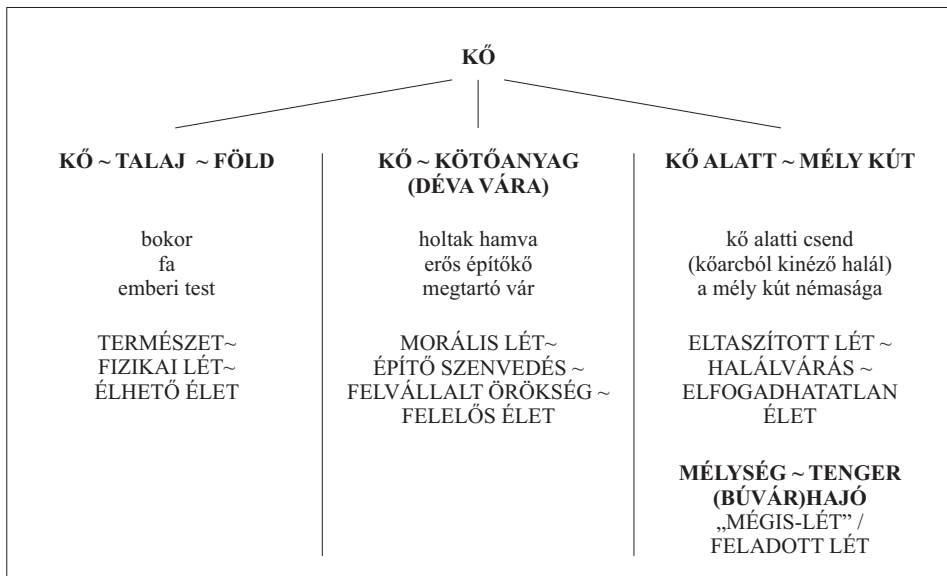
Ratkó és Viszockij költészetében az olvasó számára felfejthető asszociatív viszonyok dimenziói a személyestől az egyetemesig, a konkrét egyeditől az emberi létezés metafizikus szemléléséig, a letisztult morális igazság keresése, s a létkérdésekre adható válaszok felé tágulnak. Ám nem csupán az ember nembeli lényegéből eredő morális felelősségben közösek ezek a dalok. „*Déva várának*” építői az emberiség egyetemes felelősségét átvállaló, krisztusi szenvedéstörténetet is felidéznek a befogadóban. Felidéznek olyan egyetemes, zsidó-keresztény kultúránkban gyökerező szentenciákat is, különösen a kőmotívum képi változatai kapcsán („Ihol kőből van a sír, / s ihol kőből van a bölcső”), mint bölcs Salamon szavait: „*Porból lettünk, porrá leszünk*” (A prédikátor Salamon könyve 3. 20).

Az asszociációs háló a képi konkrétság, annak metaforikus szövevénye és az egyetemes létkérdések között rajzolható meg. A befogadó a nyelvi szint analitikus elemeiből alkotja meg ezt a mentális képi világot. Az asszociációk által irányítva erősíti fel az élmény a befogadóban lappangva élő létkérdéseket elkülöníthetően karakteres csoportokban, amelyek már nem az alkotókhoz és a konkrét versekhez kötődnek. Az általuk kiváltott gondolattársításokkal önnön kérdéseinkre kapunk választ. A versek így érik el a mindenkori esztétikai élmény katartikus hatását (vö. Szathmári 2001: 56–60, Tolcsvai Nagy 1996: 116–7).

Ratkó és Viszockij ugyanazt a 60–70-es évekbeli kort szenvedték meg, ugyanarra a korra mutattak vissza a hatalom ellen tiltakozásként elégetett életükkel. Nyelvük, bár más-más jeleket használt, alkalmas volt a közös gyökerekből táplálkozó emberi szenvedéstörténet megjelenítésére. Lírájuk így lehet egy korszak szociális reflexivitásához kötötten a 20. század Közép-Kelet-Európájában az utolsó negyedszázad létezmódzatainak dokumentum értékű, mégis költői lenyomata.

3. Összegzés

Még egyszer tekintsük át újabb perspektívából, a metaforikus gócból, a kőmotívumból kirajzó, a szemantikai sík különböző elemeihez vezető utakat a képi világban:

A metaforikus képi világ a motívumismétléssel a jelentésképzés szintjén egy egyetemes konceptuális „A MÉLYSÉG – ROSSZ” „A MAGASSÁG – JÓ” **jelentéspár első tagjának az erősödését vázolja fel előttünk. A személyes lét egyre reménytelenebb helyzete a versek és a fordítás szinonimaválasztását úgy hatja át, hogy a reményvesztettség a mélységi distanciák, a lefelé irányultság mértékének növekedésével – az ismétlődő kőmotívum közvetítése által – egyre észrevehetőbb. A természeti képekben, majd az élő ember és a halottak, a kő alatti világ viszonyában, a belső én már csak mélységekben felvillanó megjelenésében, s végül a tenger mélyére Titanikként lemerülő, önfeladó ember képében a szövegegész a létezésstudat, a teljes talajvesztettség leképeződésévé lesz. A költői szövegkezelés, versépítkezés egyformán érvényes a saját versekre és a műfordításokra is. Üzenete egyetemes válaszokat vált ki mind a 20. század befogadó közönségéből, mind a mai, 21. századi olvasók jelentésképző, értelmező horizontján.**

„A jó fordítás képessége nemcsak egyéni kérdés, hanem egy nyelv, egy közösség gondolati-érzelmi teherbíró képességének kérdése is” – véli Németh G. Béla (Németh G. 1998: 219). A vizsgált versek szemantikai síkjakkal, asszociatív viszonyaikkal a 21. század emberének, a mai olvasónak a körülvevő világ féltelmei okán még aktuálisabb üzenetet hordoznak. Más kísértések között megélt, de ugyanolyan erejű. Kétségeket támasztó lelki válságainkhoz, gyötrelmeinkhez, útkereséseinkhez, naponta megívott harcainkhoz önismereti térképet nyújtanak.

Közös gondolati-érzelmi terheink miatt értjük, s érezzük közelállónak Ratkó József verseit az új évezred elején, s ezek az asszociatív viszonyok éltetik az örök fiatalelként megmaradó Vlagyimir Viszockij dalait.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Eco, Umberto (1998): Nyitott mű. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Dobos István (2003): Az újraírt költői képek olvasásának szubjektumszemléleti implikációi. In: Bednaries Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedi-Maszák Mihály (szerk.) Hang és szöveg. Osiris Kiadó. Budapest: 309–16.
- Fónagy Iván (1999): A költői nyelvről. Corvina Kiadó. Budapest.
- Gáspári László (2001): A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kemény Gábor (2002): Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Komarov, Valerij (Комаров, В.) (2003): Моя свеча поэту. «Фирма март», Абакан.
- Kulcsár Szabó Ernő (2000): A „befejezett” műalkotás – a befogadás illúziója és az olvasás retorikája között. In: Bednaries Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedi-Maszák Mihály (szerk.) Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai. Osiris Kiadó. Budapest: 68–75.
- Nagy L. János (2003): A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Németh G. Béla (1998): Írók, művek, emberek. Krónika Nova Kiadó. Budapest.
- Péter Mihály (1999): „Pár tarka fejezet csupán...” Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Ratkó József (1988): Viszockij-fordítások. Magyar Ifjúság, 1988. jan. 22. 4. szám. Budapest: 25–7.
- Ratkó József (1994): Új évszak kellene. Összegyűjtött versek (Szerk. Márkus Béla). Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc.
- Ratkó József (2000): Ratkó József összes művei I. (Szerk. Babosi László). Felsőmagyarország Kiadó. Miskolc.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László (1988): Kis magyar retorika. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szathmári István (2001): A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Kodolányi Füzetek 9. KJF. Székesfehérvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1996): A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári István (szerk.): Hol tart ma a stilisztika? Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Viczai Péter (2000): Viszockij emlékkönyv. (Szerk. Viczai Péter). OKSZ. Budapest–Győr.

IKONFESTÉSZET: MÁSOLAT, REPLIKA?

1. Bevezetés

A művészettörténet érdeklődésének fókuszpontjában leginkább az egyedi művek állnak. A kutatás a kiemelkedő művészek egyszeri és megismételhetetlen alkotásait vizsgálja: az alkotó vagy a megrendelő személyes indíttatását, individuális megközelítését, látásmódját keresi, és azt tanulmányozza, hogy az egyedi mondanivaló hogyan nyer ugyancsak egyedi formát (vö. Juhász 2017). Ritka kivétel, ha a másolással foglalkozó alkotóra is figyelem jut (ld. Révész 2004.). Ugyanakkor egyre gyakrabban foglalkoztatja az eredeti–másolat fogalompár a kortárs művészeket, kurátorokat is (ld. Szirmai 2012; Szihalmi 2017; Budapest Galéria 2017). Lehet-e a művészetben értéke egy korábbi műalkotás ismétlésének? Hogyan viszonyítható az eredetihez a replika? Ezt tekintjük át az ikonfestészet szempontjából három, általunk korábban inkább történeti és stiláris vonatkozásban vizsgált ikontípus példáján.

Gyakori nyugati vélemény szerint a bizánci és posztbizánci világ szentképe, az ikon művészeti szempontból ismétlésnek számít. Hiszen kompozíciója régmúlt századokba utal vissza, egy talán már fizikai értelemben nem is létező prototípust idéz meg. Így az előképet ismétlő műként az ikon csupán egy korábbi ábrázolás replikája volna, amely az évszázadokon keresztül megfestett másolatok végtelen sorában egyre inkább veszít értékéből aszerint, amilyen mértékben távolodik a prototípustól. Mégis manapság szerte a világban megtapasztalható, hogy az ikon nemcsak a műkereskedelemben vonzó műfaj, egyre többen úgy vélik, az ikonnak valami titokzatos aurája, kihatása van. Találkozunk vele még olyan magánszemélyeknél is, akik kevésbé tudatosan, inkább mint régiséget lakásaik fali dekorációjaként használják. Liturgikus terekben a bizánci rítusú templomokon túl, római katolikus katedrálisokban vagy a protestánsokat is magába fogadó ökumenikus taizéi közösség imatereiben is az egyéni áhítatot segítő képként szolgálhat. Utóbbinál ilyenek például a Barátság-ikonnak nevezett Krisztus és Menászt ábrázoló 6. századi kopt enkauszтикаikon reprodukciói (az eredeti ikont a Louvre őrzi).

A legelső keresztény ábrázolások falképként készültek, a legkorábbi fennmaradt, fára festett ikonok a 6. századból ismertek, enkauszтика- vagy temperatechnikával készültek fatáblára, melyek közül a legjelentősebbeket a Sínai-félsziget Szent Katalin-kolostorának ikongyűjteménye őrzi. Azonban a szakrális tárgyú képek a keresztény egyházban már jóval korábban használatba kerültek, először falképként, majd minden bizonnyal – ha kisebb számban is – táblakép

formában, amire történeti források is utalnak a 4. századtól. Nagy Szent Bazil (329/330–379) keleti egyházatyja és liturgiaszerző egyik, A Szentlélekről című traktátusában említést tesz az ikonról és közvetítő szerepéről, így fogalmazva: A kép iránt tanúsított tisztelet áthárul arra, akit ábrázol (A kappadókiai atyák, 1983: 18. fej. 45. szakasz, 123.). A transzcendens világ ábrázolhatóságára vonatkozó 8–9. századi bizánci képvíta és képrombolás idején az ikonodulok, képtisztelők hasonlatokkal világították meg az ikon különleges mivoltát. Damaszkuszi Szent János (680 k.–749) szerint, amit az evangélium szóval mond el, a festmény vonalakkal és színekkel teszi, ugyanakkor hozzáfűzi: „Nem a festmény anyagát tisztelem én, nem a fát, nem a falat, nem a színeket. Emeld fel lelkedet a színekről arra, akit ábrázol!” (Az egyházatyák szentbeszédeiből, 1944). Ezek a források önmagukban nem indokolják az ábrázolás kötött kánonjának kialakulását és a kompozícióismétlés elvárását. Viszont a kezdetektől, a szentképek megjelenésével és használatával együtt a képek hitelességének kérdése és annak megőrzésének igénye is felmerül. Továbbá a kép akkor érthető, ha az ember ráismer. Ezekben a szempontokban válik sajátos eszközzé az ismétlés.

A hitelesség vonatkozásában a hagyomány a legősibb képekkel kapcsolatban a különleges keletkezésükről számol be. Ilyenek egyrészt azok a Mária-ábrázoló portréikonok, melyeket Szent Lukács apostolhoz vezettek vissza, aki ilyen módon első szentképfestőként válhatott a festők patrónusává. De ismer a hagyomány ún. akheiropoietosz képeket, azaz nem emberi kéz által festett, csodás módon keletkezett ábrázolásokat is (Belting 2000: 53–5). Az ismétlés szempontjából pedig épp a hitelesség elvárása nyomán születik meg a pontos vagy megközelítő másolás igénye, amely végső soron összekapcsolja az új ábrázolást és a prototípust, és felruházza a másolatot is az eredeti képmás sajátosságaival. Ez érvényesült aztán a többi ábrázolás esetében is, melyek kompozíciói a képrombolás utáni időszakban rögzültek. Így tulajdonképpen az azonos ikontípusba tartozó, egymást ismétlő ábrázolásokat is különleges kapcsolat fűzi össze egymással és végső soron az előképükkel.

Az ilyen, a prototípust követő ábrázolásokra az ún. kárpáti régió egyházi művészetéből is találunk példákat. A történelmi Lengyelország délkeleti és Magyarország északkeleti területén kibontakozó, bizánci egyházi alapokon nyugvó kultúrát lengyel néprajzkutatók és művészettörténészek nevezték el, az összetettség miatt inkább egyszerű, földrajzi jellegű terminussal. A középkortól működnek itt bizánci rítusú, ortodox, majd a 16. század végétől és a 17. században egyházi unióra lépett, azaz görögkatolikus püspökségek. Az egyházi kapcsolatokon túl a Kárpátok vonulatához illeszkedő, de annál tágabb vidék kultúráját sokszínű nemzetiségi, kulturális, gazdasági egymásra hatások jellemzik. Ahogy számos jelensége, úgy a régió festészete is jól körülhatárolható, összetartozó művészeti kört jelent. Jellegzetessége, hogy határzónaként már a középkortól, azaz jóval

az egyházi uniók időszaka előtt befogadta a nyugati festészet befolyását, egyedi közép-európai szemléletű metabizánci ikonfestészetet teremtve.

2. Mandylion

Az első példaként kiválasztott ikon egy híres acheiropoietosz, azaz nem kézzel festett kép, az edesszai Mandylion történetét és eredetijét idézi fel (Belting 2000, 53., 55.; Бобров 1995, 194–6). Az ikon az egykori munkácsi görögkatolikus püspökség Sáros vármegyei Lukó (Lukov-Venecia, SK) községéből származik, a Szlovák Nemzeti Galéria ikongyűjteménye őrzi. Az ikont a 16. század második felére datálják, ikonográfiájával már korábban foglalkoztunk (Puskás, 2003: 71–80). A lukói ikon a képtípust egy ritkán látott kompozícióba foglalja. Miközben általában a Krisztus-képmás önmagában szerepel az ikonokon, itt az oldalt elhelyezett jelenetek a Szent Arc történetét is bemutatják egy 3. századi legenda elbeszélése nyomán: Az edesszai uralkodó, Abgár leprában betegedett meg, elküldte szolgáját Jézushoz, hogy hiteles képmást fessen róla, bízva abban, hogy ezen ábrázolás révén meggyógyul. (Az ikonkompozíciók pontos másolásának megértéséhez fontos adalékot nyújt az elbeszélés, azaz, hogy az ikon közvetítheti Krisztus gyógyító erejét.) A szolga azonban nem volt képes megfesteni a képmást, Krisztus akkor megmosta az arcát, majd egy kendőbe törölte, amelyen ekkor csodás módon megjelent az arcmás, amely végül Abgárt meggyógyította (Euszebiosz egyháztörténete, 1983: 51–2).

A középmezőben magát ezt az érintéserekljét, a Mandyliont látjuk, a Krisztus-arcot a kendőn. A nyugati Veronika kendője ábrázolásokkal ellentétben (Ivancsó 2020: 95–108), ahol a Krisztus-arckép a kendő redőzéséhez igazodva meggyűrődik, azaz inkább képként van jelen, az ikonokon az angyalok által tartott textil szabályos redőkbe rendezett hajtásai ellenére a Szent Arc kisimultan szinte lebegni látszik, felidézve magát a Megváltót. Minden Mandylion-ábrázolás néhány alapvető, közös vonást hordoz: csak Krisztus arcát ábrázolja, mely szemből látható kétoldalt szokásosan hosszú hullámzó hajfürtökkel és szakállal, a fejet fent kerek dicsfény keretezi, melyben a hagyományos görög névbetűk olvashatók, a nyugati ábrázolásokra jellemző töviskoszorú az ikonokon nem jellemző. Az arc kendőn jelenik meg, amely itt fekete és vörös sávokkal díszített szöttesként van megfestve, melyet a szent ereklyének kijáró tisztelettel angyalok emelnek. A jelenetes Mandylion-ikonok kivételszámba mennek. A lukói ikonon kívül a késő középkorig csak egy hasonlóknak mondható ábrázolást ismerünk, amely a sínai kolostor bizánci ikonjai között maradt fenn. A feltehetően a 10. században Konstantinápolyban a festett fatábla egy triptichon oldalszárnya lehetett, amely egy Mandylion-ábrázolást kísért. Ezen az egyik képmezőn láthatjuk

Abgárt, amint megkapja a Mandyliont. A legkorábbi fennmaradt Mandylion-ikonok egyike a Vatikánban őrzött Krisztus-képmás, melyet a 6. századra datálnak.

Az Abgár legenda azonban az ábrázolás további ismétléséről is beszámol: Abgár gyógyulása után az edesszai városkapu szupraport fülkéjébe helyezetteti az ereklyét, egyfajta védelmezőként, palladionként. Később a város pogány vezetők irányítása alá került, a keresztények ezért az ereklyét elrejtve a fülkét befalazzák, majd Edessza 544-es ostroma idején ismét kibontják, a Mandylion védelmező erejében bízva. Ekkor a kibontott téglán is feltűnik a Krisztus-arcmás-lenyomat, a csodás módon keletkezett kép így szintén érintésereklyévé válik. Ez a változat az ikonográfiában a Keramidion elnevezést kapta. A kendőmotívum itt hiányzik, az ikon háttere csemperácsos mintájú, a Krisztus-arc azonban ugyanazokkal a jegyekkel van megfestve, mint a Mandylion esetében (Puskás 2005A: 49–59). A Mandylion-ikonok a középkori ikonosztázok ábrázolásai között fontos szerepet töltek be, nem véletlenül a szentélybe vezető központi, úgynevezett Királyi ajtó felett helyezték el őket (Дпараһ 1970: 20–3). Ez lehetett a helye a magyarországi, lukói, 16. századi Mandylion-ikonnak is, amely így képtípusával és elhelyezésével is kapcsolódik az edesszai prototípushoz.

3. Hodigitria

Bizáncban a képrombolást követően a képtisztelet visszaállításával megtörténik a legfontosabb ábrázolható témák kiválasztása, a kompozíciók, az ikonográfiai típusok letisztulása, majd ezek terjedése. A cél a tartalom minél pontosabb megjelenítése, ehhez a kötött és ismétlődő forma biztosítja a keretet. Az ikon szerepe már egyértelmű: az ábrázolttal való kapcsolattartás szent tárgya, amely tulajdonképpen átveszi az ereklyék szerepét. Ahogy egy sír a porladó csontereklyékkel a szentre, a mártír testi és szellemi közelségére utal, úgy az ikon is anyagi tárgy, amelynek szemlélése a transzcendensre nyitja rá a hívő tekintetét, érintéssel is kifejezett tisztelete pedig átszáll az ábrázoltra. Ahogy később Leonid Uszpenszkij orosz teológus *Az ikon teológiája* c. művében megvilágítja: az ikon ablak a transzcendens világra, összeköti a földi és a transzcendens szférát, a földi szemlélőt azzal, akit a kép ábrázol (bővebben az ikonról: Uszpenszkij 2003: 100–40; Florenszkij 1988: 27).

Az ikonok a középkorban szerzetesi műhelyekben készültek valamely előképként választott korábbi ikon nyomán, majd kisvárosi festőcéhekhez került át az ikonfestés feladata. A kutatás mintarajzok készítését, használatát is feltételezi, azonban csak a 17–18. században maradt ránk pontos adatok mintarajzkönyvek készítéséről. Ezek között a legismertebb a Dionysziosz szerzetes nevéhez kapcsolódó Athosz-hegyi festőkönnyv volt, azonban a kárpáti régióból ilyenek nem maradtak fenn.

A prototípus ismétlésének következő példája egy Mária a gyermek Jézussal kompozíció, az ún. Hodigitria-ábrázolás. A Kárpát-vidéki középkori emléksanyagban ez a leggyakoribb Mária-ikontípus. A magyarországi anyagból a Rónáról származó (Rovno, Sáros vm.) Hodigitriát lehet kiemelni, amelyet Bártfán, a Sárosi Múzeumban őriznek, szintén a 16. század közepe után festették. Az ikon a középmezőben az Istenszülőt ábrázolja, karján a gyermek Jézussal, a két keze között az oldalsóban dicsőítő ószövegszerű alakokkal (Puskás 2015: 44–54). A hasonló kompozíciójú, legkorábbi bizánci Mária-ábrázolásokra utal a 6. századi szír nyelvű Rabbula-kódex egyik miniatúrája, amelyen építészeti keretben álló alakot látunk, ami minden bizonnyal egy nagy méretű fali ikon lehetett (Lazarev 1979: 126.; Puskás, 2005: 31–47). A kora bizánci időszakban az ikonosztáziont csak katapesz mákkal, azaz textilekkel függönyözték el, alapvetően nyitott szentélyrekesztő volt. A Mária-ábrázolás a szentély ívnyílása melletti északi pillér dekorálta. A Hodigitria-képtípus jellemzője a hieratikus, frontális beállítás, ahogy a 15. században is ábrázolták szláv területeken, a kárpáti régióban. Mária maforionban, a fejét és vállakat takaró kendőben látható, bal karján foglal helyet a gyermek Jézus. Mária maforionkendőjét három csillag díszíti megőrzött szüzessége jeleként. Az Istenszülő jobb kezével a Fiára mutat, az Üdvözítőre, ilyen módon a megváltás felé vezető útra irányít. Hiszen az Evangélium is így fogalmaz: „Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, csakis én általam” (Jn 14,6).

Az első, hiteles prototípust a hagyomány Szent Lukács apostolhoz kapcsolta, aki Máriát ismerve, személyes emlékei nyomán festette meg. Lukács ikonját a konstantinápolyi Hodegon-kolostorban őrizték, és csodák kapcsolódtak hozzá. Ebből a kolostorból indultak a zarándokok vezetői, így a képtípus kis fémikonokon is terjedni kezdett, nyilván csak a kompozíció legfontosabb elemeit rögzítve (Beltin, 2000: 17., 58–9., 72–9). A kép elnevezése – Hodigitria – így kettős jelentésű: a Hodegonban őrzött, de mindenekelőtt Útmutató. Ahogy ezt később egy-egy felirat is kiemeli, ez ugyanakkor a megtestesülés ikonja is, amely a megszületett Megváltót is ábrázolja, aki felé irányítja az Istenszülőt a híveket.

Bizáncban a képtisztelet visszaállítása után az ábrázolás népszerűsége megnőtt, ekkor alakult ki a didaktikus mutató gesztus és a praktikusabb félalakos változat, amely szerzetesi cellákban, magánhasználatban, de kisebb templomokban is gyakorlati szempontból célszerűbb képforma volt, mint az álló formátum. Az útmutatás motívuma az Istenszülőhöz szóló Akathisztosz himnuszban is jelen van. A hármas hódoló köszöntés – „Üdvözlégy, híd, ki a földieket az égbe átvezeted!... Üdvözlégy, ki a hívőket tiszta életre vezeted!... Üdvözlégy, tűzoszlop, aki a sötétségben lévőket vezérel!...” – verssorai nyomán feltételezik, hogy épp egy Hodigitria-ikon volt a konstantinápolyiak Háromszoros vezetője és fő palladiója (Lidov 2006: 350). A Hodigitria-ikontípus ebben a formájában terjedt el az

egész bizánci világban és majd a kárpáti régióban is. Kárpátalján is maradt fenn középkori ikon, ilyen az uzsoki fatemplomban őrzött Hodigitria profétákkal ikon.

A Hodigitria-ikonok későbbi helyi változatokban is készültek. Ennek példája egy hazai nevezetes Hodigitria, a máriapócsi kegykép, melyet fogadalmi képként festettek meg a 17. században, majd 1696-os csodás könnyezésének híre miatt császári parancsra Bécsbe szállították, ahol ma is a Szent István-dóm egyik mellékkápolnijában található (Puskás 1996: 19–24). A képet Bécsben kiemelt tisztelettel és imádsággal fogadták, és jelenlétével kapcsolták össze azt a csodás eseményt, hogy 1697-ben az Istenszülő közbenjárására a zentai csatában a török feletti győzelem született. A képről már Bécsbe szállítása során, majd szerte a Habsburg Birodalomban több másolat is készült, például Kassán (Terdik 2005: 49–61). Azonban ezek közül egyiknek sem lett a továbbiakban kitüntetett szerepe. Ugyanakkor a pócsiak kitartó kérésére Bécsben az eredetiről festett, 18. századi ikonmásolat szintén kegyképpé vált csodás könnyezései révén, melyek közül az első 1715-ben történt, majd 1905-ben ismétlődött meg (Terdik 2020: 294–7). A pócsi ikon sajátosságai, hogy Mária nyakában sötét gyöngysor látható, a gyermek Jézus nyakában pedig vörös korallkereszt, kezében egy tulipánszerű vörös virágot tart. Mindezek olyan ikonográfiai elemek, amelyek az itáliai festészetben ismertek, azaz grafikai előkép közvetett hatására vullanak.

4. Passió-ikon

Már a 15. századból is ismert olyan ikon a Kárpát-vidéken, amely a bizánci ikonográfiai jelenetek közé metszetelőképet feldolgozó kompozíciókat emelt be, Martin Schongauer (1430 körül – 1491) Passió-sorozata nyomán. A grafikai előkép használata az ikonfestésben azonban a metszetgyűjtemények kelet-európai elterjedésével a 16–17. századtól válik gyakoribbá (Grone, 2009: 50–75). Ebben az esetben az ismétlés már nem másolásként, hanem a nyugati, latin ikonográfia a bizánci képi nyelvre való átültetésében nyilvánul meg.

A budapesti Néprajzi Múzeum ún. egyházi gyűjteményében őrzik azt a két nagyon rossz állapotú töredéket, amelyet Kárpátaljáról gyűjtöttek be még az I. világháború előtt az Ung megyei Hajasd (Voloszanika) községből. Eredetileg ez egy nagyobb, Krisztus szenvedéseit ábrázoló ikon volt, melyet három összeillesztett függőleges deszkára festettek, amelyek közül a középső tábla elveszett. Az ikonon megfestett passiójelenetek közül néhány megoldás egészen szokatlan volt mind az ikonfestészet, mind a helyi katolikus ábrázolások körében.

A legsajátosabb Krisztus keresztre feszítésének jelenete, amely a földön fekvő gerendára szegezést mutatja, ami a flamand művészet sajátos jellemzője. A keresztre szegezés motívuma és még néhány további részlet arra készített, hogy 17. századi flamand grafikai lapok között keressem az ikon előképeit. Ezek között

a legnépszerűbb Adriaen Collaert (1560?–1618) Marten de Vos festményei nyomán készített rézmetszetsorozata volt. A Krisztus életét és szenvedéstörténetét bemutató, 51 darabból álló grafikai sorozat első, 1598 körül készült antwerpeni kiadása a 17. század közepére már számozott képekkel még három alkalommal jelent meg. A „Vita, Passio, et Resurrectio Iesu Christi variis Iconibus a celeberrimo pictore Martino de Vos expressa, ab Adriano Collart nunc primum in aes incisus” címmel Théodore Galle, majd 1638-ban Joan Galle kiadásában terjedő sorozat más művek tanúsága szerint Közép-Európában is ismert és használatban volt (Diels–Leesberg, 2005: 144–92). De jelenetei vagy részleteik más népszerű metszetsorozatba kapcsolva (*Theatrum Biblicum*, Claes Jan Visscher [Piscator], Amsterdam, 1643) is terjedtek Oroszországtól a Balkánig, rendkívüli hatást gyakorolva a posztbizánci ikonográfia alakulására (Deluga, 1996: 5–26.; Гамлицкий, 1998: 96–116). A sorozat egyes lapjait áttanulmányozva derült ki, hogy az Ung megyében dolgozó ikonfestő kellett, hogy rendelkezzen a metszetsorozattal vagy legalábbis annak a huszonegy szenvedéstörténeti lapjával (részletesebben ld. Puskás 2011: 327–35). Ugyanis számos jelenetet részletekbe menően pontosan ismételt meg a grafikai lapokról, másokat adaptált a helyi ikonfestészet és a templomi közösség elvárásaihoz vagy ismereteihez igazítva: a női alakok az ikonfestészetnek megfelelően maforionkendőt kaptak, díszes fémtálak helyett a Kárpátok falvaiban ismert fadézsát látunk az Apostolok lábmosása jelenetben, a katona fejére csákóra vágott, azaz a magyar-lengyel nemesi viseletben jellemző süveg került a flamand divatú sapka helyett. Az egyes festő nem szolgaián ismételt, át is méretezte vagy összevonta az egyes jeleneteket az ikon képmezeinek felosztása szint.

A grafikai sorozat előképként való felhasználása nemcsak a másolás, újrafeldolgozás sajátos példája, hanem azt a folyamatot is példázza, ahogyan az ikon jelentése is változni kezdett a kései reneszánsz időszakban. Hiszen amelltt, hogy megtartotta liturgikus vagy magánájtatossági szerepét, korabeli, aktualizáló művészeti alkotássá is kezdett válni, ami az őt készítő mester szerepét is átalakította, a hagyományos megoldások helyett újak alkalmazására készítette. A grafikai előkép megtalálása további eredménnyel is járt, a 17. századi töredékes ikon teljes képi programjának rekonstruálását is lehetővé tette. Mivel bizonyosra vehető, hogy az ikon hiányzó középső táblájának megfestéséhez is a Collaert-sorozatot használta az ikonfestő, ennek jeleneteit is meg lehetett határozni.

5. Összegzés

Bár az ikonfestészet a nyugati szemlélet szerint replika, formai kánonok közé kényszerített másolási mestermunka és nem művészi teljesítmény, az itt bemutatott példák rávilágítanak a kánonok kialakulásának okaira és állandó ismétlésük

indokaira. Ezek a kötött formai keretek és ezek másolása biztosítja az újonnan készült kép számára is a szent prototípussal való kapcsolatot. A nemzedékek óta ismert elemek segítik a didaktika érvényesülését a szent események megértése, megjegyzése érdekében. A kánonok ismétlése ugyanakkor korántsem vált mereven kötötté. Az ikonográfia, azaz a képi kompozíció, az azt alkotó részelemek a bizánci művészet, majd a posztbizánci művészet különböző korszakaiban új és újabb stílárís, festészeti megfogalmazást kaphatott az állandó keretek megőrzése mellett.

A legnagyobb fordulat sajátos módon az ismételhető mintaként használható nyomtatott, nyugati grafika elterjedése hozta. Ezeket az előképeket az ősi, hiteles prototípusokhoz képest már eltérő módon értelmezték, és a bizánci képi világhoz adaptálható, szabadon átalakítható mintaként tekintettek rájuk. A metszetek arra szolgáltak, hogy segítsék az ikon elvárt korszerűsítését. Ezek segítségével váltották le a középkorias fordított perspektíva szerint megfestett, a hívőre fókuszáló, homorú elvont teret. Helyette – különösen itt a kelet és nyugat határán – a kárpáti régióban érvényesülni kezdett a közérthető újkori, reneszánsz elv: a képi térben az evangéliumi események itt és most, azaz a jelen időben történnek meg korabeli viseletű szereplők között, korabeli tájban. Az átalakuló ikonfestészeti kánon a misszionálás, a tanítás új, korszerű útját kínálta fel az ikonfestészet számára.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- A kappadókiai atyák (1983): Ókeresztény írók 6/1. Szerk. Vanyó László. Szent István Társulat. Budapest.
- Akathisztosz himnusz a legszentebb Istenszülőhöz. [é. n.] Bacsóka Pál (kiad.) Nyíregyháza.
- Belting, Hans (2000): Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt. Balassi. Budapest.
- Deluga, Waldemar (1996): The influence of dutch graphic archetypes on icon painting in the Ukraine, 1600–1750. In: *Revue des études sud-est européennes. Civilisation – mentalité*. T. XXXIV Bucarest 1–2. 5–26. old.
- Diels, Ann – Leesberg, Marjolein (2005): The Collaert Dynasty. The New Hollstein, Dutch and Flemish Etching, Engravings and Woodcuts, 1450–1700. Part I. Amsterdam.
- Eusebiosz egyháztörténete (1983): Ókeresztény írók 4. Szerk. Vanyó László. Szent István Társulat. Budapest.
- Florenszkij, Pavel (1988): Az ikonosztáz. Corvina. Budapest.
- Gronek, Agnieszka (2009): Inspiracje twórców zachodnio-ruskich grafiką niemiecką w XVI i XVII wieku. In: Gronek A.: *Wokół ukrzyżowanego*. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym. Warszawa.

- Ivancsó István (2020): Veronika kendője, vagy a nem kézzel festett Krisztus-kép? In: Ivancsó István (szerk.): A Rókahegyi Görög Esték I. sorozatának a nyíregyháza-rókahegyi görögkatolikus templomban elhangzott 2019-es előadásainak szerkesztett változata. Nyíregyháza. 95–108. old.
- Juhász Sándor (2017): Eredeti és másolat – Magyar Művészet 2017/1. 91–5. old.
- Lazarev, Viktor (1979): Tanulmányok az Istenanya ikonográfiájához. In: Lazarev, Viktor: Bizánci festészet. Magyar Helikon. Budapest.
- Lidov, Alexei (2006): Spatial icons. The miraculous performance with the Hodegetria of Constantinople. In: A. Lidov (szerk.): Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia. Progress-tradition. Moscow. 349–72. old.
- Puskás Bernadett (2003): Le Mandylion de Lukov dans l’iconographie des icones de la région carpatique aux 15e–16e siècles. Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae vol. 44. 71–80.
- Puskás Bernadett (2005A): A nem kézzel festett Krisztus-arc ábrázolások és a kárpáti régió középkori ikonfestészete. Athanasiana 20, 49–59.
- Puskás Bernadett (2005B): Istenszülő-ábrázolások: Hodigitria. In: Ivancsó István (szerk.) „Téged jöttünk köszönteni”: A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga. Nyíregyháza, Magyarország, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola 240 p. 31–47. old.
- Puskás Bernadett (2011): Krisztus szenvedései ikontörédek Hajasdról. Az ikonográfia rekonstrukciójának kísérlete. Művészettörténeti Értesítő 60. 327–35. old.
- Puskás, Bernadett (1996): A máriapócsi kegykép művészettörténeti vonatkozásai. Athanasiana 3. 19–24. old.
- Puskás, Bernadett (2015): Egy késő középkori hodigitria Sáros megyéből. In: Kukla Krisztián (szerk.) Az applikáció vonzerejében. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 44–54. old.
- Révész Emese (2004): A művészi másolat helye és szerepe a századforduló magyar művészetében. Balló Ede kópiái. In: Révész Emese (szerk.): „Eredeti másolat” Balló Ede és XIX. századi magyar kortársainak művészi másolatai a reneszánsz és barokk festészet remekművei után. Magyar Képzőművészeti Egyetem. Budapest. 11–58. old.
- Terdik Szilveszter (2005): A pócsi Szűzanya kegyképének másolatai: In: Ivancsó István (szerk.): A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga, Nyíregyháza. 49–61. old.
- Terdik Szilveszter (2020): Nemzeti szentélyünk: Máriapócs. In: Terdik Szilveszter (szerk.): Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon. Debrecen: Magyarországi Sajtóigazgató Metropolitai Egyház. 294–303. old.

- Uspenszkij, Leonid (2003): *Az ikon teológiája*. Kairosz. Budapest.
- Бобров, Юрий (1995): *Основы иконографии древнерусской живописи*. Мифрил. Санкт-Петербург.
- Гамлицкий, Андрей (1998): Библия Пискатора и проблема гравированных образцов в европейском искусстве XVI–XVIII столетий. In: *Вздорнов, Герольд szerk.: Проблема копирования в европейском искусстве. Материалы научной конференции РАХ 1997 г. Москва*. 96–116. old.
- Драган, Михайло (1970): *Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст.* Київ.

További források

- Budapest Galéria (2017) Másodlat című csoportos kiállításáról:
http://budapestgaleria.hu/_/2017-kiallitasok/masodlat-magukat-masolo-muveszek/ Letöltés: 2022. 07. 09.
- Damaszkuszi Szent János: Védőbeszéd a szentképek tisztelete érdekében. In: *Az egyházatyák szentbeszédeiből I.* (1944) Keresztény remekírók sorozat 10. kötet (szerkesztette Kűhár Flóris), Szent István Társulat, Budapest.
<http://hungary.orthodoxia.org/konyvtar/egyhazmegyei-kiadvany/magyar-orthodoxia-10/> Letöltés: 2022. 07. 09.
- Szihalmi Csilla (2017): Másodlat az irodalomban és a képzőművészetben. In: *Litera*: <https://litera.hu/magazin/tudositas/masodlat-az-irodalomban-es-a-kep-zomuveszetben.html> Letöltés: 2022. 07. 09.
- Szirmai Anna (2012): Déjà vu? Eredeti másolatok Karlsruheban. A másolás művészete Dürertől a Youtube-ig. Kiállításajánló. In: *Magyar Múzeumok. A Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület online magazinja*. 2012-08-03 08:00.
(http://archiv.magyar-muzeumok.hu/kiallitas/762_dej%C3%A0_vu. Letöltés: 2022. 07. 09.

Karádi Zsolt

**„TORKOD REMEGVE ÉS UJJONGVA SÍRJA, /
HOGY LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA!”
AZ ISMÉTLÉS NÉHÁNY TÍPUSA ÁPRILY LAJOS
KÖLTÉSZETÉBEN**

Műfordítás, a kényes egyensúly

Az ismétlődésnek az emberi életben, illetve a művészetben betöltött szerepével kapcsolatban számos filozófiai elképzelés született. Ezek ismertetésétől eltekintve most az ismétlésnek az irodalomban, közelebbről a költészetben jelentkező néhány formájára koncentrálnak.

Robert Austerlitz gondolatébresztő dolgozatában hangsúlyozta: a művészetben az ismétlésnek tudatosan kiemeltebb szerep jut, mint bármely más tevékenységben (Austerlitz 1980: 15). Szintén ő említi, hogy a jelenség a művészetek közül a zenében játszik a legkiemelkedőbb szerepet (Austerlitz 1980: 13). Szegegy-Maszák Mihály korszakos tanulmánya – művészetelméleti bevezető után – az irodalomban és a zenében jelentkező ismétléstípusokat vizsgálja (Szegegy-Maszák 1980).

Az ismétlést a stilisztika az adjekció műveletével keletkező alakzatfajták közé sorolja: „A közlés szolgálatába állítva a szöveg gyakorisági viszonyai stílusértékképzők az ismételt elem helyének, az ismétlés formájának megválasztásával” (Szikszainé 2007: 475). A *Stilisztikai lexikon* az ismétlést az *erősítés* címszó alatt tárgyalja. A kifejezés erősítésének két fő módját különbözteti meg: az *alaki* (szóismétlés, szóösszetétel, szavak továbbképzett alakjai, szókapcsolatok ismétlése) és *tartalmi erősítést*; utal ugyanakkor a *jóhangzás*, illetve a *kakofónia* és a *zeneiség*: a *hangok* s a *szóhangulat* kérdéskörére is (Szatmári 2004, 39–43; 92–4., 62–3., 212–8). Kabán Annamária azt írja: „Az ismétlés a szöveg összeszerkesztettségét, megformáltságát biztosítja. A befogadó csak akkor érzeke formát, ha ismétlődést talál a műben” (Kabán 2002: 7). Az *Alakzatlexikon*ban így fogalmaz: „A szó művészetében, az irodalomban és a nyelvi közlésben általában az ismétlés nyelvi egységek (hangok, morfémák, szavak mondatok, szövegegységek) visszatérése változatlan vagy módosult formában. Átfogó alakzattípus, amelyhez nagyon sok alakzat tartozik” (Kabán 2008: 320).

A továbbiakban az ismétlésnek az irodalomban, illetve a költészetben jelentkező formáival összefüggésben elsősorban Fónagy Iván kutatásaira hagyatkozunk. A *Világirodalmi lexikon* 5. és 6. kötetében található terjedelmes szócikkei, illetve két jelentékeny könyve (*A költői nyelv hangtanából*; *A költői nyelvről*)

biztosították fejtegetéseink elméleti alapját. Fónagy a lexikonban abból indul ki, hogy az ismétlés „elhatárolt (diszkrét) jelenségek visszatérése időben vagy térben; az irodalom körén belül nyelvi egységek, hallható vagy látható elemek visszatérése változatlanul vagy módosult formában. Az ismétlődés alapfeltétele a folyamat tagoltsága, az egymástól különböző jelenségek váltakozása [...]. A klasszikus retorika szemszögéből tekintve az ismétlődés bővítésen (adjekció) alapuló alakzat vagy stílushiba (taedium)” (Fónagy, 1977: 397). Később hozzátesszi: „A nyelvi közlés véges számú jelelemből, jelből, szabályból álló kódon alapul, s így az elemek ismétlődése a verbális érintkezés folyamán elkerülhetetlen [...]. Statisztikai vizsgálatokból tudjuk, hogy a költői műben az elemek visszatérése gyakoribb, szabályosabb, az ismétlődés formái ugyanakkor változatosabbak” (Fónagy 1977: 397). 1990-es munkájában úgy fogalmaz: „a költemény, a regény belső formáját, akárcsak a zenei mű struktúráját két alapvető törekvés határozza meg: az ismétlődés és a feszítés/oldás” (Fónagy 1990: 5). Alapozó könyve, *A költői nyelv hangtanából* három nagy egységre épül: *A költői nyelv hangalakja*; *A prozodikus elemek szerepe*; *A költői nyelv polifóniája* (Fónagy 1959: 1989). Az egyes fejezetekben kiemelt figyelmet fordít a nyelvi elemek ismétlődésének jelenségére is.

Fónagy Iván későbbi kötete elején felidézi a *Világirodalmi lexikonban* írottakat (Fónagy 1999). Csak amíg ott az ismétlés formáit a szavak, a mondatok, a hangok, a hangtulajdonságok és a prozodikus sajátosságok ismétlődése sorrendben állapította meg (Fónagy 1977: 397–411), addig *A költői nyelvről* kötet az *Ismétlés és hirtérték* fejezetben a hangalakzatok felől halad a szó- és mondatalakzatok felé, érintve később – többek között – a „hangok mondanivalóját” és az enjambement funkcióit is (Fónagy 1999: 17–123). Dolgozatunkban Áprily Lajos legendásan zenei líranyelvének néhány sajátosságát az ő eredményeire alapozva elemezzük: a hanghalmozásokat, a szavak, illetve a szintagmák és a mondatok ismétlődését vizsgáljuk.

1. Hangok, hangalakzatok ismétlése

Áprily Lajos verseinek hangzásával több szerző munkája foglalkozott. Vita Zsigmond, Antal Attila, Sőni Pál, Túros Endre, Széles Klára, Fráter Zoltán és Fónagy Iván példái feltárták e költészet hangtani-motivikus jellegzetességeit (Vita 1974; Antal 2003; Sőni 1981; Túros 1976; Széles 1989; Fráter 1988). Az életmű oly gazdag, hogy csaknem valamennyi darabja analizálható lenne pusztán a verszene szempontjából is. Jelen dolgozatunkban az oeuvre-nek csak néhány jellemző példáját állítjuk vizsgálódásunk középpontjába, hogy lássuk: a művekben az egyes hang- és szóalakzatok, illetve verstani megoldások sohasem kizárólag a dekorativitás eszközei, hanem komplex esztétikai élmény előidézői. Azaz a

költemények hanghalmozásai, szó- és mondatrészméltései a jelentés rendkívül fontos hatástényezői.

Áprily első kötete (*Falusi elégia*) nyitó versében (*Ajánlás*) már teljes gazdagságában mutatkozik meg a hangok funkcionális felhasználásában rejlő teremtő erő:

Ne haragudj. A rét deres volt,
a havasok nagyon lilák
s az erdő óriás vörös folt,
ne haragudj: nem volt virág.

De puszta kézzel mégse jöttem:
ho/ a halál nagyon zenél,
szíromtalan csokrot kötöttem,
piros bogyó, piros levél.

S most add a lelked: karcsu váza,
mely őrzi még a nyár borát –

s a hervadás vörös varázsa
most ráborítja bíborát.

Már első olvasásra feltűnik az *r* hangok dominanciája: a 12 sorban található 20 *r*-t minden bizonnyal a *vörös varázs* szintagma hangszerkezete kapacitálta. A gondosabb olvasat felfigyelhet a 9 *v* mellett a 14 *l*, a 7 *n*, a 8 *m* és a 7 *d*, valamint a *halál* indukálta 6 *h* jelenlétére. A mű hangeloszlásának virtuozitását a záró sor vokálisainak rendje mutatja: o á o í a í o á.

(A hangok ismétlésén túl a mondat/tagmondat s a jelzők ismétlődése érdemel figyelmet: a felütés tiltó szerkezete – visszatérve a negyedik sorban – nem csak nyomatékossító erejű; a havasokból virág nélkül érkező lírai én engesztelő bocsánatkérése, egyben a gesztus indoklása fogalmazódik meg benne.)

Az *r* hangok a *Nevek* ciklus *László* című darabjában a „nagy háború” áldozatának állítanak emléket:

Küszködve ébred, ingadozva vár;
jól tudja, hogy mindent kockára tesz.
De reng a föld és lángol a határ –
s a karját megragadja Szokratesz.

A vers Ágai Lászlót (1884–1916), a nagyenyedi Bethlen-kollégium fiatalon elhunyt matematika–fizika szakos tanárát gyászolja. A mű második tétele az

önkéntesként a frontra jelentkező szellemi embert idézi. A strófa 8 *r* és 10 *t* hangja rejtett módon idézi meg a harcok embertelen durvaságát:

Ó, ezt az Egyet nem törvényiga
nyűgözte zordul és nem ár sodorta,
nem trombita és vér-romantika,
de lelke sodra állította sorba.

Az *r* hangok átlaghoz képest gyakoribb előfordulása a második világháború idején keletkezett alkotásokban, a négysorosokban is szembetűnő:

A sűrű vértől már ökreendezett,
de új vérért hörgött a szörnyeteg.
Fiatal, barna testre éhezett,
a véradónkat az fizette meg.
(*A Sphynx*)

A 10 *r* és a 11 *t* hang megsokszorozott szerepeltetésével a költő vejének, Mikecs Lászlónak (1917–1944), a taganrogi fogolytáborban elpusztult történelész-néprajzkutatónak állít emléket: áldozatát a görög mítosz barbár kegyetlenségével érzékelteti. Homérosz eposzához közelíti – a háborús tapasztalatokat is szövegbe emelve – kedvelt témáját, a nyári vihart az *r*, a *k*, az *sz*, a *z* hangok sorjázásával megéneklő strófát:

Mennydörgésükben harckocsik robogtak,
komorsággal vonultak, mint a gyász,
szélzúgásukban rab szüzek zokogtak,
te zúgtál át az égen, Iliász?

Az *r* a háborús versekben gyakran szereplő hang:

Álmodni szült anyám. Hol itt az álom?
Itt rémség várt, vad, vérbűzös verem,
tüzek hörgöttek végig a világon.
S futottam, jaj, rettentő éberem.
(Éberség)

A 7 *r* és a 6 *v*, valamint a kilenc tompa *t* markánsan ellenpontozza a nyitó sor 4 *l* és 3 *m* hangjának lágyabb karakterét. A *Buda, 1945. február* című quatrinen az *r* hangok nagy számát kiegészítik a *p*, a *k*, a *t* és az *s* hangok, így hozva létre a vers komplex esztétikai hatását:

*Pázsitja, parkja: gránátverte föld,
palota-romja dögrejtő verem.
Kőpusztaság. A te sorsod süvölt
sorsa szelében, rom-Jeruzsalem.*

Az *r* nemcsak a harcias tartalmakat aláfestő szerepű lehet: a *Rigó* című versben az *l* és az *f* hangokkal együtt képes a hangulatteremtésre:

*A zápor gyér esővé csendesül,
mélykék az égbojt, mint az indigó.
A barkás fűzön ázott tollal ül
egy hallgató rigó.
A fény a fellegen most rést talál,
páráll a csapzott völgy a sugarakban.
A rigó rebben s a facsúcsra száll,
vizes szárnytolla kőszén-feketén
ragyog a napban.*

Az élményeit – Nemes Nagy Ágnes szavaival – a „természet kódjában” közlő Áprily Lajos (Nemes Nagy 1999: 99) számos költeményében él a különböző hangok hatáskeltő felhasználásával. A *Hideg fellegekben* az *f* dominál, miközben az *r* és a *k* hangok a kegyetlenséget emelik ki:

*Az erdőket jeges szél verte meg,
felettük éhes ölyv köröz kevélyen.
Hova lettek a bárány-fellegek?
Nagy farkas-felhők felfalták az égen.*

A strófában megszorodott *f*, *r* és *k* a *farkas* főnév hangjainak variációi. E-fajta megoldásokkal Áprily gyakran él; a *Fekete rigó*ban található 9 *m* a *múlt* és a *madár* szavakra vezethető vissza:

*Hogy megmelegszik minden alkonyat
és mennyi vágy kel, s mennyi vízió,
ha hallom drága, régi hangodat,
múltam madara, fekete rigó.*

A *Tetőn* című, híres költemény negyedik strófájában a *t*-k ismétlődése a címbe foglalt, ragozott főnév hangjait erősítik fel:

Időkbe látó, meztelen tetőjén
tisztást vetett a bujdosó verőfény.

A *Tavaszi viharokban* az *l* a *lelkem* hangjaira felel és járul hozzá az első versszak mennydörgésének elcsendesüléséhez:

Lelkem meg/ebben nyughatat/anul,
ha zúg a zápor~~szél~~ a sűrű fákon,
s a villámban piros fényben kigyúl
s visszalobog kiégett ifjuságom.

A *régi házban* második egységében az *sz* hangok alliterációját a „lóköröm szaga” szerkezet utótagja hívja elő:

Künn nyugtalan lovak nyihogtak
a patkoló-fedél alatt,
a perzselt lóköröm szagával
a szél a szomszédig szaladt.

Az *sz* és az *s* a *Szélcsend* négy sorában az édeskés idill hangulatát gazdagítja:

A fényes égen sűrűn áll a sok
selyem felhőcske. Szőke váncosok.
Egy pihegő szellő-raj arra száll
s pufók arcát ráhajtva, szundikál.

A *Vadlúd voltam* kezdő két sorának minden szava alliterál: a repülő ludak által alkotott V alakzat ezzel a formával latens módon erősödik:

*V*alamikor vadlúd voltam,
vadludakkal vándoroltam.

Álljon itt végül két olyan mű, amelyekben a szókezdő, illetve a szavak belsejében lévő hangok, valamint a verslábak és az enjambement a befogadóra komplex hatást gyakorolnak:

Megjött. Dalol már diadalmasan
színt színnel rejtő lappangó helyén.
A hangnak oly sugárzó színe van,
hogy kertünkben körül megnő a fény.
(*Jynx torquilla*)

Ó, Szentgyörgypusztá, rádszakadt a vész!
Tüzes pokollá lett a hűvös ég,
trónján üvöltözött a szörnyűség,
a magasságból öldöklésre kész
ragadozók érc-szárnya csattogott
s hozott pusztulást és irtózatot.
A völgyeket vajúdás rázta meg,
és kirozott a torkos szörnyeteg
s tűzhányó-kráter volt minden torok.
A legelőkre tűzgolyó esett,
futottak, bújtak fenn a pásztorok
és szétzüllött az örült kecskenyáj.
De a démontól vemhes völgyhomály
új rémet szült, vadabbat, éheset,
villogtak már a rettentő fogak,
s a küzdelemre pusztá volt a kéz,
s nem jött felénk egy megváltó vitéz
– Jaj, hol maradtál, jó Szent György lovag?
(Ítélet napja)

2. Szavak ismétlődése

Áprily Lajos gyakran él a szóismétlések lehetőségével. Az effajta megoldások erősítő, hangulatfokozó hatásával a költészet mindig is élt; a magyar irodalomban leginkább Ady alakította ki a szavak ismétlésének sajátos esztétikai többletét (Gáspári 2002).

Áprily versében, a *Halálmadárban* a *barna mátkapár* árván maradt tagja bagolytársainak meséli el szerelme elvesztésének történetét; a beszélő a vágyról daloló kedvesét jellemzi így:

A vér is megcsordult reá a fában
s a visszhang is dalolta himnuszát,
mert vágy piroslott mindenik szavában
és élet, élet, élet, ifjuság!

Később az agyonlőtt madár tetemét értetlen gyerekek gyalázzák meg; amott háromszor olvasható az élet szó, itt ugyanannyiszor a *halál*:

Magányos este másnap arra jártam
és láttam: gyermekkézen sorra jár,

csúfolva hurcolják fejét a sárban:
»Halál! Halálmadár! Halálmadár!«

Az *Esti párbeszéd* titokzatos dialógusának végén halál és fény találkozik:

„...Vagy mindkettőnket, úgy lehet,
a semmiség fehér bölcsője ringat...”
– S a napsugár, a napsugár,
a napsugár sem sejtí sírjainkat.

A *Nulla dies sine linea* ötödik strófájában háromszor tűnik fel a *hiuság* szó:

Csak egy vonal – rettent a pusztaság –
Ó, hiuság, hiuság, hiuság!

A *Köszönet a napsugárnak* című vers hat strófájában nyolcszor hangzik el a *köszönöm* ige, az öt versszakos *Kék sugarak*ban hét alkalommal van jelen a *kék*. A *Most szólj, rigó* poentírozott zárlatában ötször hangzik el – ars poétikus érvénynyel – a *líra* szó:

Torkod remegve és ujjongva sírja,
hogy líra – líra – líra – líra – líra!

A *Tavaszi vizek* záró strófájában a *patakok* többes számú alak négyszer szerepel. A három szótagos főnév harmadoló kilencest implikál. A kiegyensúlyozott verselésre törekvő Áprily megoldása azért is figyelemre méltó, mert az első sor negyedfeles jambusként, illetve 2/2//2/3 osztású ütemhangsúlyozó (azaz szimultán) sorként olvasható. A második sor felező nyolcasára a harmadik harmadoló kilencese felel, s ez erősödik meg a strófa végén. A sor anapesztuszi karaktere tagadhatatlan:

Vizek futnak, jegék ropognak,
dudorászom, kurjongatok –
Lelkemben patakok zuhognak,
patakok, patakok, patakok.

A *Nulla dies sine linea* és a *Tavaszi vizek* említett sorai azért is figyelemre méltók, mert bennük – az ismétlések segítségével – a költő megtöri a jambus egyeduralmát: az anapesztuszok lendülete megélelénkíti a verszárlatot.

A madár hangjának utánzása alkotja a *Zöld harkály* második strófájának nyitányát:

Klü-klü-klü-klü! – Hogy ujjong és nyerít,
hogy átnylall a fényen és ködön.
Így járja majd a várhegy völgyeit,
ha én már benne nem gyönyörködöm.

3. Szintagmák és mondatok ismétlése

Áprily Lajos legismertebb verse, a Március az ismétlés szempontjából tanulságos alkotás. Nemcsak azért, mert a daktilusokat-anapesztuszokat görgető sorai rendkívüli zeneiséget kölcsönöznek neki, hanem azért is, mert kettős költeményről, ha úgy tetszik, ismétlésről van szó: „A Március című versnek előzménye van a kötetemben, a Tavaszodik. Ennek a versnek az érzéstartalma eredetileg négy strófába ömlött, de úgy éreztem, hogy a zsenge tavaszi hangulat érzékeltetésére sok a négy versszak, több a három, s kihagytam egy strófát. De a kihagyott sorok nem törődtek bele az eltüntetésbe, a következő strófatársakkal így született meg a Március” (Áprily 1981: 30).

Zeng a csatorna,
zeng a hegy orma,
s zeng – ugye zeng, ugye zeng a szived?

– hangzik a *Március* végén. Az ige ötszöri szerepeltetése – a zenei hatáson túl – erős fokozást jelent, amely a *szived* önmegszólításában tetőzik.

A daktilikus *Tavaszodik* záró soraiban a *szived* a kulcsszó; a felszólító módú ige háromszori ismétlése türelmetlen sürgetést fejez ki:

„Szived, a bomlott,
ócska kolompot
hozd ide, hozd ide, hozd ide már!”

A fekete lány balladás hangvételét fokozza a címbeli szintagma (ellentétes színekkel erősített) történő ismétlése:

Lendül a hab, s a part falán
ezüstsarkantyús lába dobban:
nézd, fürdik a fekete lány,
fekete lány fehér habokban.

A *Tavasz a házsongárdi temetőben* strófái nagy számban tartalmazznak szóismétléseket. Mindenekelőtt Apáczai Csere János felesége, Aletta von der Maet

nevét emeljük ki. Az alcímen kívül a teljes név háromszor, a keresztnév egyszer szerepel. A költemény leggyakrabban ismételt szava a *dalolt* ige: ötször hangzik el; a *dallam* főnév két, a *dal* egy helyen olvasható. A vers kulcsszavai ezek: a mű azt a bűvös hatást akarja megragadni, amelyet a holland asszony nevének *zenéje* vált ki az emléket kutató lírai énből.

A *Vigasztaló* versben az első, a harmadik és az ötödik stófa a „*Ne félj*” szerkezettel kezdődik: a már-már tárgyias leírásokat tartalmazó sorok egy szorongásos éjszaka hangulati ingadozásainak képeit nyújtják; a visszatérő önbiztatás a szorongás legyőzésére készlet. Ugyancsak a „*Ne félj*” található meg háromszor a *Keleti szél – Áprilynál szokatlan sorelosztású stófáiban*. (A szintén önmegszólító mű az Erdélyből 1929-ben Budapestre áttelepülő alkotó önváddal terhes vívódásairól tudósít.)

Az irisórai szarvas hetedik stófájának figura etymologicája a csoda/csodál/csodálkozik szavak archaikusabb alakjából táplálkozik:⁵

És lett pompás agancsú háziállat,
vadász-szívekbe dobbantó remek,
s csudálva nézte, rajta mit csudálnak
csudálkozó kiránduló-szemek...

A *Köszönet* című versben litániaszerűen nyolcszor hangzik el a *köszönöm* ige. A *Régi város integet* első stófájában álló *se* tagadószó háromszori ismétlése Ady *Megint Páris felé* című versének tizedik versszakát („*Se terv, se kedv, se pénz, se asszony. / Álomporoktól zúg a fejem*”) idézi:

Tél zúg felettem. Torlasz minden út
s a gond portyái űznek itt a síkon.
Se vár, se domb. Se fegyver. S egy napon
a szűkülő kört mégis átszakítom.

Az *Imádság* felező nyolcasainak litániás felsorolása a szép halál óhajításában kulminál:

Adj, Istenem, bölcsességet,
vágyaimnak csendességet,
illedelmes öregséget
s könnyű véget, könnyű véget.

⁵ Vö. Erdélyi magyar szótörténeti tár II., szerk. Szabó T. Attila, Kriterion. Bukarest. 1978. 179–81.; 184–5. Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., főszerk. Bekő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967². 547.

A *Bibliásan* rafinált ismétlésekkel dolgozik: a négy versszakos műben minden strófa első és harmadik sora megegyezik, a második és a negyedik között is csak kevés eltérés mutatkozik.

A *Koromszem* első strófájában háromszor olvasható a „Valami rossz tündér játszik velem” mondat, a „bennem fáj a táj” szerkezet pedig kétszer: „a vorarlbergi kis koromszem” története így erősödik a múlt káprázatává.

Az *Imádkozom, legyen vidám* hat strófájában az Én Istenem, legyen vidám kérés minden második strófa nyitó sora, így a hat versszakból háromszor olvasható.

Áprily Lajos mondatisméltései között kiemelendők a refrénes szerkezetek. A „korai” művek között találjuk az *Antigoné* című költeményt, amelynek visszatérő sorai Szophoklész hősnőjének az embertelen világra adott reakcióját (és a költői lélek „nagy háború” által okozott traumájának együttes kifejeződését) tartalmazzák:

Sötét az Acheron homokja:
itt meg kell halni, Haimonom.

A *Madarak* a legendás középkori német költőt idézi meg. Walter von der Vogelweide neve trochaikus lejtésű, a vezetéknevét a *madár szót* rejti. Áprily költeményében jelentős számban tűnnek fel a különböző madárnevek, így az életmű egésze felől olvasva a művet az oeuvre (egyik) középpontjának is tekinthető:

Walther von der Vogelweide
lelke száll a kert felett.

A kétsoros refrén a vers első két strófáját zárja; a harmadikban a hajdani költő alakja mesefiguraként elevenedik meg, a visszatérő sorokat némileg megváltoztatva:

S Walther von der Vogelweide
megölel a múlton át, mint
mesebeli nagyapó.

Az elhunyt édesanyját gyászoló költő gyermekkori pillanatokat ír meg az *Aranykapuban*; a címnek a gyermekdalt invokáló szava hétszer fordul elő a versben: háromszor – a „Bújj, bújj zöld ág, / zöld levelecske” kezdetű dalocska eredeti felszólítását megváltoztatva – három strófavégi refrénsorban:

Nyitva van az – aranykapu – menjetek be – rajta.

A hajdani emlék és a férfikori lelkifurdalás találkozik a benne: a refrén segítségével a különböző idősikokból származó élmények fájdalmas, bár megnyugvást sugalló siratóvá alakulnak át.

Áprily Lajos költészetében a magyaros formák rendkívül ritkák. Ezért is kuriózum a *Hóhullásban* és *A regösök húrján*. A két vers voltaképpen a *Vadrózsák* című Kriza János-gyűjtemény 268. darabja felütésének felhasználásával készült (Kriza 1987: 121–2):

Porka havak hulladoznak: de hó reme róma.
Nyúlak, rókák játszadoznak: de hó reme róma.⁶

Az Ószékely regesek dala Homoród vidékéről származik; a címre utal Áprily művének második sora:

Porka havak hulladoznak: ó zengésű ének,
verse régi regölőknek, muzsikája télnek.⁷

A *porka havak* szintagma, a *régi regölők* verse hajdani téli pillanatot idéz: a lírai alany életének egy-egy emlékképét, hogy aztán végül az idős alkotó az örök télbe lépjen. A mű testvére, a *Regösök húrján* az eredeti szöveg második sorára épül. Az öt strófában a beszélő a havas tájat hol tündértanyához, hol régi Brueghel-képhez hasonlítja; a pillanatfelvételek között feltűnő *jáger* (vadőr) szó⁸ Áprily erdélyi (németes) műveltségének maradványa. A mű a regösének második sorának két félmondatát *felcserélve* ismétli meg.

4. Összegzés

Áprily Lajos lírai nyelvének főntebb emlegetett sajátosságai az irodalomtörténészt további vizsgálódásra sarkallják, különös tekintettel a prozódiai-rímtechnikai jelenségek kutatására. Már csak azért is, mert a közismerten jambust kedvelő Áprily nemcsak az antik időmértékes lejtéssel (*Odysseus végső kalandra indul*,

⁶ Az eredeti szövegben: Nyúlak, rókák jáczadoznak: de hó reme róma.

⁷ Az Ószékely regösök dalát 1903-ban Vikár Béla is gyűjtötte. A *kénosi regöséneket* (nyitánya: „Porka havak esedeznek, de hó reme róma, / nyulak, rókák játszadoznak, de hó reme róma”) közli a Magyar Népzene Tára II. (Lejegyezte Bartók Béla). Szerk.: Bartók Béla, Kodály Zoltán, Akadémiai Kiadó. Budapest. 1955: 972–3. Az *esedezik* ige Kriza János *Vadrózsák* című, székely népköltési gyűjteményének jegyzeteiben szerepel; a magyarázat szerint a szó jelentése: „hulladoz a földre – az ember, a hó.” Kriza 1987: 498).

⁸ Vö. A szó jelentése: uradalmi vadász (és vadőr). Erdélyi magyar szótörténet tár V., szerk, Szabó T. Attila, Akadémiai Kiadó – Kriterion. Budapest. 1993: 874.

Visegrádi vadászat, Párversek, Sárréti zongoraszó, Ének a Küküllőről) kísérletezett olykor, hanem a trochaikus (*Madarak, Esti dal, Otthagyd s házadat*), a daktilikus-anapesztikus (*Március, Tavaszodik*) és az ütemhangsúlyos (*Fehér kíséret, Természet I., Természet, II.*) versekkel is. Számos műve szimultánnak tekinthető (*Holló-ének, Egy pohár bor, Biztató vers magányosságtól irtózó léleknek, Két út, Aranykapu, Túl ötven erdőn*). Legtöbb jambikus sora bimetrikus. A jambusok sorozatos ismétlődését időnként anapesztuszokkal töri meg. A verstani analízis azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

Jelen dolgozat arra vállalkozott, hogy adalékokat szolgáltatson Áprily zeineiségéről híres költészetének egyik lehetséges megközelítéséhez: az ismétlések felől történő vizsgálatához. Fónagy Iván eredményeinek felhasználásával megállapíthatóvá vált, hogy a költői oeuvre a hangok-hangcsoportok, a szavak-szintagmák és a mondatok-verssorok ismétlése révén a funkcionális megközelítés számára termékeny szempontokat kínál. Tovább árnyalódott a kép, amely a költőt a természet és a verszene legjelentősebb huszadik századi mestereinek sorában láttatja.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Antal Attila (2003): Világalkotó elemek Áprily Lajos költészetében. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár.
- Austerlitz, Robert (1980): Szabad gondolattársítások általában az ismétlődésről, avagy Repetitio matrix studiosa. In: Horváth Iván és Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Budapest. Opus Irodalomelméleti Tanulmányok 5: 7–16. old.
- Áprily Lajos (1981): Március. In: Ugrin Aranka (szerk.): Álom egy könyvtárról. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 30. old.
- Fónagy Iván (1977): [Az] ismétlés. In: Király István (főszerk.) Világirodalmi lexikon 5. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–424. old.
- Fónagy Iván (1979): [A] költői nyelv. In: Király István (főszerk.) Világirodalmi lexikon 6. Akadémiai Kiadó. Budapest. 430–59. old.
- Fónagy Iván (1989): A költői nyelv hangtanából. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fónagy Iván (1990): Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Fónagy Iván (1999): A költői nyelvről. Corvina. Budapest.
- Fráter Zoltán (1988): Jelentés a völgyből. Áprily hanglírása I. Tiszatáj. 1988/4. szám. 78–88. old.
- Fráter Zoltán (1988): Jelentés a völgyből. Áprily hanglírása II. Tiszatáj. 1988/5. szám. 52–9. old.

- Gáspári László (2002): A gondolatalakzatok kérdéséről: az ismétlés. Magyar Nyelvőr. 2002/3. szám. 284–97. old.
- Kabán Annamária (2002): A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kabán Annamária (2008): Ismétlés. In: Szathmári István (szerk.): Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 320–2. old.
- Nemes Nagy Ágnes (2004): Apa és fiú. In: Honti Mária (szerk.): Nemes Nagy Ágnes: Az élők mértana. Osiris Kiadó. Budapest. 460–3. old.
- Szegedy-Maszák Mihály (1980): A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében. In: Horváth Iván és Veres András (szerk.): Ismétlődés a művészetben. Akadémiai Kiadó. Budapest. 77–159. old.
- Sóni Pál (1981): Áprily Lajos. In: Sóni Pál: Írói arcélek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 5–21. old.
- Sóni Pál (1967): Áprily zeneisége. In: Sóni Pál: Művek vonzása. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest. 28–36. old.
- Szathmári István (2004): Stilisztikai lexikon. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Széles Klára (1988): Az Áprily-költészet motívumai. Literatura. 1987–1988/4. szám. 503–15. old.
- Szikszainé Nagy Irma (2007): Magyar stilisztika. Osiris Kiadó. Budapest.
- Túros Endre (1976): A hanghalmozás Áprily Lajos verseiben. In: Szabó Zoltán (szerk.): Tanulmányok az impresszionista stílusról. Kriterion. Bukarest. 163–79. old.
- Vita Zsigmond (1972): Áprily Lajos, az ember és a költő. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

TOVÁBBI FORRÁSOK

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., főszerk. Bekő Loránd. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1967². 547. old.
- Áprily Lajos összes versei és drámái (1990). Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Kriza János (1987): Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár II., (1978): Szabó T. Attila (szerk.). Kriterion, Bukarest, 1978. 179–81.; 184–5. old.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár V., (1993): Szabó T. Attila (szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 1993. 874. old.
- Magyar Népzene Tára II. (1955): Bartók Béla, Kodály Zoltán (szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest. 972–3. old.

AZ ISMÉTLÉS SZEREPE AZ IDEGENNYELV-TANULÁS TÜKRÉBEN

Egy idegen nyelv elsajátításának szórakoztatónak kellene lennie ahhoz, hogy hatékony legyen a tanulás, de a kihívások akadályokat gördítenek a diákok elé. A tanulók általában 3. vagy 4. osztályos korukban kezdik a nyelvtanulást, a középiskolában pedig többnyire két idegen nyelvet tanulnak. Egy nyelvből középszinten érettségit kell tenniük, és amennyiben a felsőoktatásban folytatni kívánják tanulmányaikat, nyelvvizsgára is szükségük van a diploma megszerzéséhez. Igen fontos tehát a nyelvtudás megszerzése nemcsak az iskolai boldoguláshoz, hanem a munka világában való érvényesülés szempontjából is. Ezen okból nem mindegy, hogy milyen módszereket választ a nyelvtanár az iskolai oktatás keretei között, vagy a nyelvtanuló az otthoni, egyéni nyelvsajátítás során. Bármelyikről is beszélünk, az ismétlésnek helye kell legyen mindenhol, hiszen anélkül a tudás nem íródik a hosszú távú memóriába. Nikolov (2011) szerint a középiskolában tanuló diákokból hiányzik az intrinzik motívum, ezért nehéz őket motiválni, ráadásul az életkori sajátosságok és a tanulók közötti különbségek figyelembevétele nem jellemző a nyelvórán, így a tanulók nem feltétlenül kötnek jó élményeket a nyelvtanuláshoz (Nikolov 2011). Az utóbbi években azonban új, innovatív módszerek jelentek meg, melyek által színesebb, élménydúsabb nyelvórákon vehetnek részt a nyelvtanulók, s ezáltal a motivációs mechanizmusok fellendülni látszanak (Abari–Plonyi). A nyelvtanárnak alkalmazkodnia kell a csak impulzív és élményalapú információkban érdekelt nyelvtanulókhöz, mondhatni egy sokkal szélesebb körű társadalmi kihívásnak kell megfelelniük (Formann 2017).

De ahhoz, hogy megértsük milyen szerepet tölt be az ismétlés a nyelvtanulás sikeres kimenetelében, vizsgáljuk meg, mit is értünk ismétlés alatt. Az ismétlés kapcsán nem feltétlenül jut eszünkbe a ritmus, pedig szoros kapcsolatot fedezhetünk fel a két jelenség között, ha alaposan végiggondoljuk a fogalmakat. A ritmus ismétlésen alapszik, jelenségek szabályos, rendszeres ismétlődése bizonyos időközönként. A ritmus részét képezi a mindennapjainknak, hiszen ismétlődnek a napi rituálék, mint például a felkelés, étkezés, munka/tanulás, pihenés stb. Az élet szinte minden területét vizsgáló diszciplínák foglalkoznak tehát ezzel a jelenséggel. Hermann Ebbinghaus, tanulóssal és emlékezettel foglalkozó kísérleti pszichológus már 1885-ben írt róla, aki a felejtés exponenciális jellegét fedezte fel, s az elmélet *felejtési görbe*ként lett ismert, melynek lényege, hogy mérhető módon halványulnak el az emlékek, melynek sebességét sok tényező befolyásolja.

Néhány nap azonban elég ahhoz, hogy a tanultak felét elfelejtse egy átlagember. Ez ellen a tudatos, rendszeres, ismétlődő gyakorlással lehet tenni (Praveen 2017). Jeffrey Karpicke (2012) *ismétléses módszerét a gondolattérkép és az agytérképek hatásosságával hasonlította össze*. Míg az ismétlés meghatározza a memória, a látás, a nyelv és az izgalom mérföldköveit, a gondolattérkép egy vizuális kommunikációs technika, amely a gondolkodás sajátosságaihoz illeszkedik, így a hagyományos módszereknél jobb feldolgozást tesz lehetővé.

A csupán néhány évtizede megjelent önszabályozó vagy autonóm tanulással foglalkozó irányzat is érdekes lehet tanulmányunk szempontjából, hiszen jelen van a természetes tanulásra jellemző érdeklődés, mely felhasználható a formális tanulási környezetben, ráadásul kiegészül egy önreflexív tanulói magatartással is (Spiczéné 2015). Itt is fontos szerepe van az ismétlésnek. Kutatások bizonyítják, hogy az önszabályozó tanulási stratégiákat alkalmazó tanulók tanulmányi eredményessége jobb, önképük realisabb és motiváltabbak a tanulásban (Spiczéné, 2015).

Érdeemes említést tennünk a mobil eszközök által támogatott nyelvtanulásról szóló vizsgálatokról is, hiszen feltételezhető annak pozitív hatása. Olga Viberg és Åke Grönlund (2013) Svédországban és Kínában vizsgálták meg a mobil eszközök használatának hatását az idegennyelv-tanulásra a felsőoktatásban. Tanulmányukban a diákok mobil technológiával kapcsolatos attitűdjére voltak kíváncsiak, s hogy az életkor, a nem vagy a kulturális tényezők befolyásolják-e ezeket az attitűdöket a nyelvtanulás irányában. Ebben a felmérésben összesen 345 diák vett részt Kínában (Yunnan Egyetem) és Svédországban (Dalarna Egyetem). Hofstede kulturális dimenzióit használták a diákok kulturális nézőpontjainak megközelítése céljából, mivel ezek a dimenziók bizonyos értékeket képviselnek, amelyek befolyásolhatják a technika és a tanulás egyéni és kombinált faktorait. Az eredmények azt mutatják, hogy a válaszadóknak a mobil tanulóhoz való hozzáállása nagyon pozitív, az individualizáció pedig a legpozitívabb (83%), majd ezt követi az együttműködés (74%) és a hitelesség (73%). A statisztikai elemzés azt mutatja, hogy a Hofstede-féle tényezők nem tudják megmagyarázni a választott mintában a mobil támogatott nyelvtanulásbeli különbségeket. A személyes tényezők között a nemet azonosítják, amely előre jelzi a diákok mobil eszközökhöz való viszonyának különbségét. Ez a tanulmány azt mutatja, hogy a technológia maga a legfontosabb kultúraformáló tényező. Szűcs Róbert Sándor, Máté Zoltán, László Éva és Földi Kata 2013-ban végzett kutatást *A pályakezdő diplomásokkal szemben támasztott nyelvi elvárások felmérése kvantitatív kutatással* címmel. A szerzők szerint, mivel a bizonyítvány mellett napjainkban egy friss diplomásnak beszélnie kell legalább egy idegen nyelvet a munkaerőpiac elvárásai miatt, az egyetemeknek és főiskoláknak változtatniuk kell a nyelvi képzéssel kapcsolatos politikájukon. A mai fiatalok számára a számítógépen végezhető feladatok könnyebbnek és érdekesebbnek tűnnek, ezért a nyelvi órák többségét

olyan tanterekben kellene tartani, amelyekben az internet elérhető. A szóbeli és írásbeli feladatok elvégzésén túl a számítógépen készítendő és e-mailben beküldendő feladatokkal növelhető a hallgatók érdeklődése a feladatok iránt. Czékmán Balázs és mtsai (2017) szerint nem túl racionális bármilyen pozitív hatást várni a nyelvoktatásban kizárólag a mobil eszközökre alapozva, azonban a problémaalapú tanulási környezet gazdagítható az IKT-eszközök alkalmazásának lehetőségével. Az IKT-val támogatott tanulás során számos esetben valamilyen projektermék, előadás vagy prezentáció készül el, mely igen jelentős önmotiváló mechanizmust indít el Morsound (2005) szerint. A motivációs kutatásokon belül az elmúlt években jelentősen megnőtt a gamifikáció idegennyelv-oktatásban betöltött szerepét vizsgáló tanulmányok száma is. A játékosításnak nem csupán a motivációs szerepét emelik ki, hanem a tanulásszervezési mintázatokra ható rendszerező- és szervezőerejét is (Rigóczki 2006). A megváltozott technológiai hatások miatt új típusú tanulási formák jelennek meg, melyek újraértelmezik az önszabályozás fogalmi háttérét, és ennek köszönhetően a tanulói és a tanári szerepek is átrendeződnek (Al-Hoorie 2017). A tanár a háttérben marad, irányító szerepét elveszíti, de folyamatos megfigyelőként, monitorként jelen van (Patton 2012). A technológia térnyerése miatt az oktatás digitalizációja lehetővé tette, hogy a gamifikáció rendszere megjelenjen a tanulási és a tanítási folyamatokban is. A digitális nemzedék másképp viszonyul az információhoz és annak feldolgozásához, s ez a tény nemcsak újfajta tanulási stratégiákat és tanulói stílusokat eredményez, hanem új oktatási szemlélethez is vezet (Prensky 2011; Asztalos 2015). A hagyományos nyelvoktatáshoz viszonyítva kiemelhető egy igen jelentős érdeme a gamifikációnak, mégpedig a differenciált tanulás lehetősége. A nyelvtanuló egyéni tempóban haladhat, egyéni értékelésben részesül, lehetősége van felzárkózni, a számonkérés sajátos, s mindez hatással van a motivációjára (Prievara 2015). Hajba (2015) kiemeli, hogy a játékosítás előnye, hogy a tanuló szabadon mozoghat egy keretrendszeren belül, és lehetőség nyílik arra, hogy ne egymáshoz mérjük őket, hanem saját magukhoz.

A nyelvtanulás sikerességének egyik legfőbb kulcsa a motiváció, így nem meglepő, hogy számtalan kutató foglalkozik ezzel a témakörrel is. Vera Busse és Catherine Walter (2013) tanulmánya *Foreign Language Learning Motivation in Higher Education: A Longitudinal Study of Motivational Changes and Their Causes* címmel elsőéves, modern nyelvszakos, német kurzusra járó tanulókat vizsgált két egyesült királysági egyetemen. Elsősorban motivációs szempontból tanulmányozták a hallgatókat longitudinális vegyes módszereket használva annak érdekében, hogy megtudhassák a motivációs attribútumok idő- és kontextusérzékeny természetének jellemzőit. A tanulmányból kiderül, hogy bár a tanulók eltökélt szándéka az, hogy jól beszéljék a német nyelvet, a nyelv iránti elkötelezettségük csökkenni látszik a tanfolyam előrehaladtával. A belső motiváció és az önhatékonyságban való hit csökkenésének kapcsolatában vélik a szerzők

megjelenni a változást. A tanulmány pedagógiai javaslatokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogyan kezelje az elsőéves idegen nyelv szakos hallgató a csökkenő motivációt. Brian J. McVeigh (2004) a japán idegennyelv-oktatást vizsgálja meg a felsőoktatásban. Szerinte a japán felsőoktatás idegennyelv-oktatásának gyengesége a motiváció problémájára vezethető vissza: a lelkesedés szerintük az önfejlesztés impulzusát akadályozza. Marianne Nikolov az egyik legtöbbször említett hazai kutató, ha nyelvvoktatásról van szó. *A study of Hungarian children's foreign language learning motivation* (1999) című tanulmánya például a 6 és 14 év közötti magyar diákok attitűdjeit és motivációit elemzi a tekintetben, hogy miért tanulnak idegen nyelvet, milyen a hozzáállásuk az iskolai tárgyakhoz, és mely osztálytermi tevékenységeket részesítik előnyben. Ebbe a nyolc évig tartó, 1977-ben kezdődő vizsgálatba három gyerekcsoport került bevonásra. Az eredmények általános pozitív attitűdöt mutatnak a tanulási környezet, a tevékenységek, a feladatok és a belső motiváció szempontjából. Ezenkívül erős érzelmi kapcsolat fűzi őket a tanárhoz, ami fokozatosan gyengülni látszik idővel mindhárom csoport esetében. Nikolov egy másik tanulmánya, *Angolul és németül tanuló diákok nyelvtanulási attitűdje és motivációja* (2003) a nyelvtanulási attitűdöt, a motivációt és az iskolai nyelvválasztást vizsgálja. 2000-ben gyűjtötték a felmérés adatait 2000 megyei mérőbiztos segítségével, majd ezt követte az értékelés, az adatfeldolgozás és az elemzés. A kutatás eredménye az lett, hogy a nyolcadikosok között a legmagasabb azon tanulók aránya, akik nem szándékoznak további nyelvtanulást folytatni, főleg, akik németet tanulnak. Azonban azok aránya, akik két nyelvből tervezik a felsőfokú végzettség megszerzését magasabb azokétól, akik a nyelvtanulás abbahagyását fontolgatják. Összefoglalva a tanulók nyelvtanulási tervei mind angol, mind pedig német nyelvből pozitív attitűdöket és motiváltságot tükröznek, s a diákok többsége nyelvvizsgát vagy érettségit szeretne tenni valamelyik nyelvből.

A nyelvtanulás pszichológiai vonatkozásairól is érdemes szót ejtenünk, hiszen a nyelvtanuláshoz való hozzáállás befolyásolja annak sikerességét. Míg korábban csak a Horwitz és mtsai (1991) nyomán előtérbe kerülő nyelvi szorongást vizsgálták, ma a pozitív pszichológia (Seligman–Csíkszentmihályi 2000) tényreésével összefüggésbe hozható pozitívattitűd-vizsgálatok is napvilágot látnak a nyelvtanulás területén is. Fredrickson (2003) *broaden and build* (szélesít és épít) elmélete a pozitív érzelmeknek azon hatását hangsúlyozza, hogy pozitív érzelmek átélése nyomán az emberek befogadóvá válnak, gondolati és cselekvési repertóriumuk bővül, s ezáltal épülnek jövőbeni készségeik és erőforrásaik. Ezt az elméletet számos szerző (Oxford 2015; MacIntyre–Gregersen 2012; MacIntyre–Mercer 2014; MacIntyre–Vincze 2017; Dewaele–MacIntyre 2014) is relevánsnak tekinti az idegennyelv-elsajátítás szempontjából. A nemzetközi szakirodalomban a pszichológiai magyarázatok kapják a nagyobb hangsúlyt a sikertelen nyelvtanulás terén, azonban nem veszik figyelembe a területi és a társadalmi különbségeket.

Idegennyelv-elsajátítási kutatások terén számos kiemelkedő kutató nevét említhetjük. Carroll (1962) nyelvérzékmérési kutatásainak célja az volt, hogy kiszűrjék a hatékony nyelvtanulókat, s bár nem sorolták őket jó, illetve rossz nyelvérzékkal rendelkező csoportokba, Nikolov és Ottó (2006) szerint ez a dichotómia máig jellemzi a nyelvérzék terminusát. Kutatásaikban inkább prediktív attribútumnak vélik a nyelvérzékot, mely a tanuló nyelvtanulásának hatékonyságát és gyorsaságát jelzi előre, illetve azt, hogy vélhetően mely kompetencia elsajátítása során ütközhet nehézségekbe. Azonban lehet a nyelvtanulás sikeres annak ellenére is, hogy bármely kompetencia értéke elmarad a többitől. A hazai szakirodalomban igen kevés nyelvérzékkutatás lelhető fel (Ottó, Sominé, Bacsa, Nikolov, Kiss), azonban eredményeik említést érdemelnek. Ottó István (1996, 2003) nevéhez fűződik az első ismert és elismert nyelvérzékmérő teszt, a *Magyar egységes nyelvérzékmérő teszt* (MENYÉT), mely magyar nyelvű, és kimondottan a Magyarországon idegen nyelvet tanuló felnőttek tanulási körülményeire adaptálták (Kormos–Sáfár 2006). A fiatalabb korosztály számára 2004-ben, majd 2009-ben Kiss fejlesztett ki hasonló tesztet. Nagymintás kutatásában Bacsa (2014) egy viszonylag keveset kutatott területét elemezte a nyelvtanulásnak: a hallás utáni szövegértést. Kiss (2004) nyelv-sajátítási mérőeszközét használva 5–6. évfolyamos diákok beszédértését elemezte. Vizsgálata fókuszában az egyéni különbségek megismerése és azok hallás utáni szövegértés-fejlődésére való hatása áll. Eredményként megállapítja, hogy az idegennyelv-elsajátítás hasonlít az anyanyelv elsajátítására, ahol kiemelkedő szerepet játszik a memória és a hallás utáni nyelvi bemenet (Bacsa 2014; MacWhinney 2005; Skehan 1989). Emellett rámutat, hogy az általános iskolai nyelvoktatásnak a beszédértést és a beszéd-készséget kell előtérbe helyeznie. A vonatkozó nemzetközi kutatások jelentős része arra az eredményre jut, hogy az idegennyelv-tanulás sikerében kiemelkedően fontos szerepe van a nyelvérzéknek (Wen et al. 2015; Sparks et al. 2012). Kimutatták továbbá, hogy a munkamemória erősen korrelál a nyelvérzékkal (Wesche 1981; Robinson 2005; Sasaki 1996), a motiváció és a nyelvérzék között azonban nem figyelhető meg összefüggés (Li 2015). A nyelvérzékkutatások tehát többnyire önmagában vizsgálva vagy a motiváció vonatkozásában szolgálnak eredmény-nyel. Szabó Fruzsina (2020) doktori értekezésében azonban a hátrányos helyzetű tanulók esetében vizsgálja azt, s eredményként megállapítja, hogy a nyelvérzék nem független a nyelvtanuló társadalmi helyzetétől.

Az iskolai nyelvtanulás során nyilvánvalóvá válik a diákok számára a nyelvtanulás célja, a tananyag mennyisége, a követelmény és a tanár által elvárt teljesítmény is, azonban a *hogyan*ról kevéssé esik szó. A diákok ellesnek egymástól vagy szüleiktől olyan technikákat, mint a lényeg kiemelése, összegzés vagy újraolvasás, azonban ezek a módszerek nem tartoznak a leghatékonyabbak közé. Kutatások megállapították, hogy a rövidebb tanulási ciklusok, azaz a gyakori tanulás/ismétlés alapvető feltétele annak, hogy az agyunk a hosszú távú

memóriába rögzítse a tanultakat. Nyelvtanulás esetében igen fontosnak bizonyul az a technika is, hogy szókincsünk fejlesztése céljából ne önálló szavakat, hanem kifejezéseket vagy teljes példamondatokat tanuljunk, mely nem csupán a szavak elsajátítását segítik, de a beszéd fejlődéséhez is hozzájárulnak. Egy új szó hallatán nem a lejegyzés a legfontosabb, hanem a gyakorlás, hiszen az ismétlés az, ami használatra tanít.

Bár még manapság is gyakori a közoktatásban, hogy gyakorlás céljából a munkafüzet feladatait töltik ki a diákok, ennél jóval hatékonyabb, ha saját történeteink felhasználásával fogalmazznak meg példamondatokat, vagy alkotnak történeteket a tanult nyelvtani szerkezetet használva. Továbbá számukra érdekes szövegek hallgatása vagy videók/filmek rendszeres nézése nemcsak a halláskészségük fejlődését segíti, de hozzájárul az összes többi készségük előrehaladásához is. Tévhit tehát, hogy a passzív hallgatás nem jó módszer, de ha aktívvá teszik, azaz elismélik a hallottakat, akkor még hatékonyabbá tehető a tanulás. Az idegen nyelvű szöveg rendszeres olvasása is hasznos, de önmagában nem elég, hiszen a nyelvtanulás fő célja a kommunikáció.

A fent említett tanulmányok tükrében megállapíthatjuk, hogy a sikeres nyelvtanulás tényezői igen sokrétűek, számba kell vennünk annak vizsgálatá során mindazon tényezőket, amelyek a tanulóra hatnak. Az ismétlésen alapuló tanulási technika azonban minden módszer kiegészítő vagy alapeleme, hiszen enélkül csak felszínes tudás létezik, mely az idő előrehaladtával halványul. A sikeres nyelvtanulás tudatos folyamat, amely odafigyelést és tervezést igényel mind a tanár, mind a tanuló részéről.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Abari Kálmán; Polonyi Tünde (2017): A gamifikáció lehetőségei a nyelvtanulásban. In: Abari Kálmán; Polonyi Tünde (szerk.): Digitális tanulás és tanítás. 60–188. old.
- Al-Hoorie, Ali H. (2017): Sixty Years of Language Motivation Research: Looking back and looking forward. Sage Open 7(1), 1–11. old.
- Asztalos Réka (2015): The Pedgogical Purposes of the Use of Virtual learning Environments and Web 2.0 Tools in Tertiary Language Teaching in a Blended Learning Environment (Doktori értekezés), ELTE. Budapest.
- Bacsa Éva (2014): Az egyéni különbségek szerepe a hallás utáni szövegértés fejlődésében a korai nyelvtanulás időszakában (Doktori értekezés): Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Busse, Vera; Walter, Cathrine (2013): Foreign Language Learning Motivation in Higher Education: A Longitudinal Study of Motivational Changes and Their Causes. The Modern Language Journal 97(2). 435–56. old.

- Carroll, John B. (1962): The prediction of success in intensive foreign language training. In: Glaser, R. (szerk.): Training research in education. University of Pittsburgh Press. Pittsburgh. 87–136. old.
- Czékmán Balázs; Somfalvi Zita; Szabó Fruzsina; Maior Enikő (2017): ICT-Supported Problem-Based Learning: Possibilities of Applying Problem-Based Learning from Primary School to Higher Education. *PedActa* 6(2). 41–50. old.
- Dewaele, Jean-Marc; MacIntyre, Peter D. (2014): The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom. *Studies in Second Language Learning and Teaching* 4(2), 237–274.
- Formann Richárd (2017): Játékoslét. A gamifikáció világa. Typotex. Budapest.
- Hajba László (2015): Gamifikáció a felsőoktatásban – egy online kurzus tapasztalatai. Sárga Paripa. Forrás: <http://sargaparipa.me/2015/07/08/gamifikacio-a-felsooktatásban-egy-online-kurzus-tapasztalatai/>
- Horwitz, Elaine K.; Horwitz, Michael B.; Cope, Joann A. (1991): Foreign language classroom anxiety. In: Horwitz, Elaine K.; Young, D. J. (szerk.): Language anxiety: From theory and research to classroom implications: Prentice Hall. Englewood Cliffs. 27–36. old.
- Kiss Csaba (2004): Factors affecting Hungarian young learners' success in English language learning (Doktori értekezés): Pécsi Tudományegyetem. Pécs.
- Kormos Judit; Sáfár Anna (2006): A munkamemória és a nyelvérzék szerepe az intenzív nyelvtanulásban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61(4). 557–80. old.
- Li, Shaofeng (2015): The Construct Validity Of Language Aptitude: A Meta-Analysis. *Studies in Second Language Acquisition* 38(4). 801–42. old.
- MacIntyre, Peter D.; Mercer, Sarah (2014): Introducing positive psychology to SLA. *Studies in Second Language Learning and Teaching* 4(2). 153–72. old.
- MacIntyre, Peter D.; Vincze László (2017): Positive and negative emotions underlie motivation for L2 learning. *Studies in Second Language Learning and Teaching* 7(1). 61–88. old.
- MacIntyre, Peter D.; Gregersen, Tammy (2012): Emotions that facilitate language learning: The positive-broadening power of the imagination. *Studies in Second Language Learning and Teaching* 2(2). 193–213. old.
- MacWhinney, Brian (2005): The Emergence of Grammar from Perspective. In: D. Percher – R. Zwaan (szerk.), *Grounding Cognition: the Role of Perception and Action in Memory, Language, and Thinking*. Cambridge University Press. Cambridge. 198–223. old.
- McVeigh, Brian J. (2004): Foreign Language Instruction in Japanese Higher Education. *Arts and Humanities in Higher Education* 3(2). 211–27. old.
- Nikolov Marianne; Ottó István (2006): A nyelvi előkészítő évfolyam (The language preparatory year): *Iskolakultúra* 16(5). 49–67. old.

- Nikolov Marianne (2011): Az idegennyelvek tanulása és a nyelvtudás. Magyar Tudomány 9. 1048–59. old.
- Nikolov Marianne (1999): „Why do you learn English?” „Because the teacher is short.” A study of Hungarian children’s foreign language learning motivation. Language Teaching Research 3(1). 33–56. old.
- Nikolov Marianne (2003): Angolul és németül tanuló diákok nyelvtanulási attitűdje és motivációja. Iskolakultúra 13(8). 61–73. old.
- Ottó István (1996): Magyar Egyetemi Nyelvérzékmérő-Teszt. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Angol Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. Budapest.
- Ottó István (2003): A nyelvérzék és mérése. Alkalmazott Pszichológia 5 (2). 57–64. old.
- Oxford, Rebecca (1990): Language learning strategies: What every teacher should know. Newbury House. New York.
- Patton, Alec (2012): Work that matters: The teacher’s guide to project-based learning. Paul Hamlyn Foundation, London.
- Praveen, Shrestha (2017): Ebbinghaus Forgetting Curve. *Psychestudy*. <https://www.psychestudy.com/cognitive/memory/ebbinghaus-forgetting-curve>.
- Prensky, Marc (2011): Digital Natives, Digital Immigrant, Part II: Do they really think differently? On the Horizon 9(6). 1–9. old.
- Prievara Tibor (2015): A 21. századi tanár. Neteducatio Kft. Budapest.
- Rigóczki Csaba (2016): „Gyönyörűségnek társa legyen a hasznosság” – Gami-fikáció és Pedagógia. Új Pedagógiai Szemle 66(3–4). 69–75. old.
- Robinson, Peter (2005): Aptitude and second language acquisition. Annual Review of Applied Linguistics 25. 46–73. old.
- Sasaki, Miyuki (1996): Second Language Proficiency, Foreign Language Aptitude, and Intelligence: Quantitative and Qualitative Analyses. Peter Lang. New York.
- Seligman, Martin E. P.; Csíkszentmihályi Mihály (2000): Positive psychology: An introduction. American Psychologist 55(1). 5–14. old.
- Skehan, Peter (1989): Individual differences in second-language learning. Edward Arnold, London.
- Sparks, Richard L.; Patton, Jon; Ganschow, Leonore; Humbach, Nancy (2012): Do L1 reading achievement and L1 print exposure contribute to the prediction of L2 proficiency? Language Learning 62(2). 473–505. old.
- Spiczéné Bukovszki Edit (2015): Az önszabályozott (autonóm) tanulás szerepe a sikeres nyelvtanulásban. In: Zimányi, Á. (szerk.): Nyelvtanulási stratégiák, tanulói autonómia: az elmélet és a gyakorlat összehangolása. Líceum Kiadó. Eger.
- Szabó Fruzsina (2020): A nyelvérzék és nyelvtanulási sikeresség összefüggései egy kelet-magyarországi hátrányos helyzetű régió 11-12 éves korú tanulójánál. (Doktori értekezés), Debreceni Egyetem. Debrecen.

- Szűcs Róbert; Máté Zoltán; László Éva; Földi Kata (2013): A pályakezdő diplomásokkal szemben támasztott nyelvi elvárások felmérése kvantitatív kutatással. Szolnoki Tudományos Közlemények 17. 125–39. old.
- Viberg, Olga; Grönlund, Åke (2013): Cross-cultural analysis of users' attitudes toward the use of mobile devices in second and foreign language learning in higher education: A case from Sweden and China. *Computers and Education* 69. 169–80. old.
- Wen, Zhisheng (2015): Working memory in second language acquisition and processing. *Multilingual Matters*. Bristol.
- Wesche, Marjorie B. (1981): Language aptitude measures in streaming, matching students with methods, and diagnosis of learning problems. *Individual Differences and Universals in Language Learning Aptitude*. Newbury House. Rowley.

Bevezetés

A 2022. áprilisi „Repetitio est...”: Az ismétlés szerepe a kultúrában és a tudományokban nevet viselő konferencia hívószava az ismétlés, az ismétlések értelmezése különböző tudományterületeken alapvetően két vonalon indította el a jelen tanulmány szerzőiben, a konferencia résztvevőiben a gondolatokat a pszichológia tudományához kapcsolódóan.

Az egyik irány az volt, hogy ismételni lehet úgy, hogy kellemes érzéseket élünk át közben, hogy az ismétlés adaptív, és a fejlődésünket, egészségünket szolgálja.

A másik vonal, a másik gondolatkör pedig az volt, hogy ismétlődés felfedezhető olyan pszichológiai jelenségekben is az egyén lelki működését tanulmányozva, amelyek inkább károsak, vagy éppen patológiaként értelmezhetőek; amikor is az ismételt cselekvések, érzések, gondolatok nem tekinthetőek normál működésnek, normál alkalmazkodási folyamatnak.

Előadásunkban a normatívnak és a patológiásnak tekinthető ismétlésekről és azok hatásairól számoltunk be, több témakört kiemelve a pszichológia területéről a teljesség igénye nélkül.

Pszichológusként az egyéni tanácsadások folyamán gyakran találkozunk az ismétlődő viselkedések mintázataival, amelyek az esetek nagy százalékában nem nyilvánvalók a kliensek számára, tehát többnyire tudattalanul működnek. A nyilvánvaló magatartások sokszor zavaróak az egyén vagy a környezete számára. A szakember feladata az ismétlődések feltárása, visszajelzése és megértése a kliens aktív részvételével. A gyakorlati alkalmazások mögött elengedhetetlen az egyes jelenségek elméleti vonatkozásainak megfelelő szintű ismerete. Ehhez járul hozzá a tanulmány, rövid összefoglalást és betekintést nyújtva olyan területeibe a pszichológiának, ahol az ismétlés jelensége értelmezhető.

1. Az adaptív és patológiás ismétlések áttekintése

Jelen tanulmányban az adaptívnek tekinthető ismétlést magában foglaló pszichológiai fogalmak, jelenségek példaként a következő témaköröket tárgyaljuk: a gyermeki fejlődés mozzanatai, ismétlés a játékban, ritmikusság az anya-gyerek kapcsolatban, a kötődési mintázatok átörökítése; családi és párkapcsolati rituálék.

Patológiás ismétlésként értelmezhetőek az obszesszív-kompulzív zavarban megjelenő kényszercselekvések, -gondolatok, a kényszerbetegségben megnyilvánuló tünetek; repetitív tünetek az autizmus spektrumzavarban szenvedő egyéneknél; intergenerációs átörökítések, öngyilkosság a családban, holokauszt túlélő egyének családjában megjelenő patológiák, pszichopatológia átörökítése. A rumináció és a trauma fogalma szintén ezen kereteken belül kerül kifejtésre.

1.1. Az ismétlés jelensége a kora gyermekkori fejlődési folyamatokban

A kora gyermekkor időszakából két jellegzetességet emelünk ki, amelyekben az ismétlés megjelenik. Az egyik a gondozó-gyermek kapcsolatában (anya-gyermek kapcsolat) megjelenő ritmikus, ismétlésen alapuló interakciók, illetve a gyermek fejlődésében kiemelt szerepet kapó játéktevékenység.

A gondozói viselkedésben a dajkanyelv jellegzetesen alkalmazza az ismétléseket. A gondozó hangszíne magasabb, eltúlzottak a kifejezések, lassabb a tempó, dallamosabb a kiejtés, sajátos nyelvtan és sajátos szóhasználat figyelhető meg benne. Gyakran megjelennek benne az ismétlések, újraértelmezések (Cole–Cole 2003).

A gyermek fejlődésének természetéhez hozzátartozik az ismétlés jelensége, ismétlések révén gyakorolja a különböző képességeit, tökéletesíti azokat az újra és újra ismételt cselekvések során. A gyerekek féléves korukban ismétlik az általuk kiadott hangokat, örömeiket lelik ebben a tevékenységben. A játéktevékenység kezdete is ez a tevékenység. Ezek a cselekvések bővülnek, örömteljes gyakorlások sorozata figyelhető meg, amelyek végigkísérik az érzékszervi-mozgásos fejlődés időszakát. A játékban megjelenik a ritmusosság – a különböző mozgások, szavak, gesztusok ismételtetése – mint örömforrás. Vannak olyan esetek, melyekben ez a ritmusosság az egyetlen örömforrása marad a játéknak, az ismételtetés szabályosságának öröme nem jut túl a gyermek. Ilyen eset például a súlyos értelmi fogyatékos gyermekeknél jelenik meg. A játéktevékenységben az ismétlés úgy is megjelenik, mint a mindennapi tevékenységek újrajátszása, játékban való megismétlése (Méreai–Binet 2016).

1.2. Ismétlődő családi interakciók: a családi rituálék

Bossard és Boll az 1950-es években írt, klasszikusnak számító átfogó kutatásban, melyben többek közt naplókat, önéletrajzokat is elemeztek, úgy írja le a családi rituálékot, mint a családi élet erőteljes szervezőit, amely sorozatosan ismétlődő és erősen értéktelített társas interakciókon keresztül valósulnak meg. Értéktelítettségüket bizonyítja, hogy a család attitűdjét, értékeit képesek közvetíteni (Fiese et al. 2002). Az alapdefiníciójukban megfogalmazzák, hogy gyakran

és ismétlődően megfigyelhető interakciók, amelyek érzelmileg is telítettek, emlékezetesek (Wolin–Bennett 2008).

A családok működése interakciós mintázatokkal jellemezhető. Ezek az interakció-sorozatok stabilak, kiegészítik egymást, és visszatérőek, ismétlődnek. A családtagok ezeket a kapcsolati mintákat ismerik, betartják, ugyanakkor észrevétlenül zajlanak, és gyakran nem tudatosak. A családtagok a kapcsolati mintákat közösen tartják fenn (Goldenberg–Goldenberg 2008).

A családi és párcapcsolati működés szempontjából kiemelt jelentőségű a családi rituálék jelenléte. A családi rítusokról funkciójukat tekintve elmondható, hogy biztosítják a család folytonosságának élményét és a családi identitás megélését, melyek nagy fokú biztonságélményt nyújtanak a család tagjainak (Goldenberg–Goldenberg 2008).

Meg kell különböztetnünk a családi rutinokat és a családi rítusokat. Mindkét jelenségnek megfigyelhető az ismétlődő természete, és mindkét jelenség jól működött az egészséges családi működés alapja. A rutinok átalakulhatnak rítusokká, és ez fordítva is igaz, miszerint a rítusokból lehetnek rutinok. A rutinok abban az esetben alakulhatnak át rítusokká, ha túl tudnak lépni a pillanatnyi jellegükön, a jelenhez kötöttségükön, és szimbolikus jelentőséggel egészülnek ki, elhagyva instrumentális jellegüket (Shuck–Bucy 1997; Fiese et al. 2002). A rutinok és a rítusok összehasonlítását Fiese és munkatársai (2002) alapján közöljük (1. táblázat).

1. táblázat: Ismétlődések a családi interakciókban: a rutinok és a rituálék összehasonlítása

Jellemző	Rutinok a mindennapokban	Rituálék a családi életben
Kommunikáció	instrumentális, „ez az, amit tenni kell”	szimbolikus, „ezek vagyunk mi”
Elkötelezettség	felületes és pillanatnyi, kevés tudatos átgondolás követi	tartós és érzelmileg telített, „ez így helyes”-élménye ismételten megjelenik a családtagok emlékezetében
Folytonosság	a jelenben hangsúlyosak, közvetlenül észlelhetőek a kívülállók számára, ismétlődőek	generációkon átívelő jelentéssel bír a családtagok számára, „ez az, amit várunk, és ez az, akik mi továbbra is leszünk generációkon át”

Forrás: Fiese, B. H., Tomcho, T. J., Douglas, M., Josephs, K., Poltrock, S., Baker, T. (2002): A review of 50 years research on naturally occurring family routines and rituals: Cause for celebration? In: Journal of Family Psychology, 16 (4). 382. old.

A családban megfigyelhető rítusok és rutinok jellemzik a család szervezethez, kihatnak a családtagok jóllétére, egészségére. Meglévő és minőségük különös jelentőséggel bír a családi életciklusváltások idején, amikor a család stabilizálását és újraszerveződését tudják segíteni (Kissné Viszket 2006a; Kissné Viszket 2006b).

A családok fejlődése életciklusokon keresztül valósul meg. Ezek az életciklusváltások a család újraszervezését kívánják meg. Új szerepeket, szabályokat kell a családtagoknak megtanulniuk. Ezek a folyamatok nagy fokú alkalmazkodást követelnek meg a család minden tagjától. A családi rituálék is változnak az életciklusváltások következtében. Ha a család képes rugalmasan megváltoztatni ezeket a rituálékat, akkor protektív faktornak tekinthető, támaszt jelent a családtagok számára, kapaszkodót nyújt, segít megőrizni a családi integritás élményét (Kissné Viszket 2006b).

1.3. Generációkon átívelő ismétlések

A transzgenerációs hatások és ismétlések témaköréből három jelenség rövid értelmezésére térünk ki. Mindhárom a patológiás megjelenésre nyújt példát.

1.3.1. Holokauszt túlélők leszármazottainak problémái

A transzgenerációs átörökítés, a tünetek ismétlésének példája a holokauszt túlélők unokáinak és dédunokáinak étkezési rendellenességei. Megfigyelések, kutatások bizonyítják, hogy a második és harmadik generációs nők étkezési rendellenességei összefüggésben állnak az elődök holokausztnak való kitettségével (Zohar et al. 2007). A szülők, nagyszülők által megtapasztalt éhezés motívumai tünetként jelennek meg a következő generációkban.

1.3.2. Az öngyilkosság családon belüli, többgenerációs ismétlődése

Az öngyilkosság témakörének tanulmányozásakor egy igen szembetűnő jelenség, hogy családi halmozódás figyelhető meg benne. Ha az öngyilkosság okait tekintjük át, azt találjuk, hogy egy igen komplex és multikauzális történésről van szó. Az öngyilkosságok megelőzése szempontjából a szuicid szándék felismerése kulcsfontosságú; a rizikófaktorok és a protektív tényezők ismerete, detektálása elengedhetetlen (Koltai 2003; Rihmer 2001).

Az öngyilkossági veszélyeztetettség rizikófaktorainak hierarchikus osztályozása alapján elsődleges, másodlagos és harmadlagos rizikófaktorokról beszélhetünk. Az ismétlés jelensége az elsődleges rizikófaktorok között jelenik meg. Az elsődleges rizikófaktorok közé soroljuk: a pszichiátriai betegségek fennállását

(affektív zavarok, depresszió, szkizofrénia, alkohol- és gyógyszerabúzus), csökkent központi idegrendszeri szerotonin aktivitást, komorbid szorongást és emellett a megelőző öngyilkossági kísérletet és a családban elkövetett szuicídiumot (Rihmer 2001). A család szerepét az öngyilkosságokban két szempontból hangsúlyozzák a kutatások. Egyrészt protektív tényezőként tartják számon a támogató család meglétét, másrészt mint rizikófaktort: ha a családban korábban már előfordult öngyilkosság, drasztikusan megnő az újbóli előfordulás valószínűsége. Az előző generációkban elkövetett öngyilkosságnak az intergenerációs átadása a családi kapcsolati dinamika és rendszerhatások átadásán keresztül valósul meg (Koltai 2003).

1.3.3. Intergenerációs spirálok az antenatális depresszióban

A patológiák újbóli, ismételt megjelenése a családban témakörnek egy speciális esetéről olvashatunk Szemán-Nagy Anita (2011) kutatásaiban.

A korai érzelmi-kognitív fejlődés egy összetett interakciós mintázatként értelmezhető, melyben az anya-gyerek kapcsolatra a komplementaritás jellemző. Ennek a korai kapcsolatnak a sémáját tárolja a gyermek, melynek aktivációja a későbbi életszakaszok bármelyikében megtörténhet. A terhesség időszakában, ha a terhes nőnek a depressziós anyával való együttléti séma aktiválódik, akkor az hatással lesz a saját gyermekével való kapcsolatára. Meghatározza az anyai viselkedést, és az interszubjektív zavarához vezet. A terhesség második trimeszterében aktiválódó séma meghatározza a hangulati állapotot; depresszív hangulati állapothoz vezet, és meghatározza a későbbi anyai viselkedést is. Így a depresszió újból megjelenik a következő generációban, és mintegy spirálként mindig továbbadódik (Szemán-Nagy 2011).

1.4. Ismétlések megnyilvánulása az obszesszív-kompulzív zavar tüneteiben

Az obszesszív-kompulzív zavar tünetei a rögeszmék, kényszer gondolatok és kényszerimpulzusok (obszessziók) és/vagy kényszercselekvések (kompulziók) megléte, amelyek tartósan fennállnak, énidegenek, megnehezítik az egyén mindennapi életét, sőt sokszor magas fokú lelki szenvedéssel járnak együtt. A betegségtudat megtartott, a beteg tudatában van, hogy a gondolatok, rituálék túlzóak és haszontalanok, de nehézséget okoz vagy képtelen leállítani azokat (BNO 2004; Tringer 2001).

Az obszessziók, rögeszmék körébe két jelenséget sorolunk: a kényszer gondolatokat és a kényszerimpulzusokat. A klasszifikációs rendszerek nem alkalmazzák ezt az elkülönítést, összevonva használják a kettőt (Tringer 2001; BNO 2004; APA 2016). A kényszer gondolatok olyan ismétlődő, a beteg számára énidegen,

kínzó, kellemetlen fantáziák, képzetek, amelyek újra és újra betörnek a tudatba (Tringer 2001; Veale–Roberts 2014). Gyakoriak a beszennyeződéssel, megfertőződéssel, szimmetriával, agresszióval kapcsolatos obszessziók. Az obszessziók megjelenése a betegből szorongást vált ki. A beteg célja, hogy ezeket a képzeteket másik gondolat vagy cselekvések által semlegesítse (Németh 2016).

A kényszer-cselekvések sokszor megismételt, sztereotip cselekedetek, cselekvéssorozatok, melyek ellen az egyén küzd, de mégis végrehajtja azokat. Funkciójukat tekintve a kényszer-gondolatok által létrehozott szorongás mértékét próbálják csökkenteni, illetve a páciens számára kellemetlenséggel járó helyzetek bekövetkezési valószínűségének csökkentésére szolgálnak (BNO 2004). Ezek a rituálészerű ismétlések többnyire pontosan kidolgozottak, a lényegük, hogy mindig ugyanúgy kell végrehajtani őket, eltérni az előírt és igen merev sémáktól nem lehet. A leggyakoribbak az ellenőrzési, tisztasági, számolási, érintési kompulziók. Észszerűtlen vagy mennyiségileg észszerűtlen vagy irracionális cselekvéseket hajt végre a beteg (Comer 2005; Tringer 2001).

A kényszer a legmerevebb mentális sémákat képviseli, ezáltal a neurozisosok közül a kényszeres zavarok a legsúlyosabbak (Tringer 2001).

Az előbbi leírásban a kényszer patológiás megnyilvánulásáról volt szó. Enyhébb kényszeres viselkedéssel szinte minden embernél találkozunk, de ezek nem bírnak diagnosztikus erővel. Ezek az enyhébb „tünetek” inkább csak megnyugvást hoznak az egyén számára, vagy segítenek a stressz levezetésében (Comer 2005).

1.5. Rumináció

A rágódás folyamata, a rumináció úgy határozható meg mint ismétlődő, öngerjesztő, betolakodó gondolkodási folyamat. Az egyén passzívan vesz részt benne, negatív érzelmeire fókuszálva, melyben megjelennek azok okai és következményei egyaránt (Nolen-Hoeksema 1991; Nolen-Hoeksema et al. 2008). A szerző választílus-elméletében mint a depresszív hangulati állapotra adott lehetséges válaszként tekint a rumináció jelenségére; a rágódás a később megjelenő depressziós tüneteket bejósolja, magyarázza (Nolen-Hoeksema 1994). Meg lehet vizsgálni a különbséget az aggodalmaskodás és a rumináció között, és számos hasonlóságot is felfedezhetünk. Mindkettőt ismétlődő, repetitív és énfókuszú gondolatok jellemzik; kognitív rugalmatlansággal járnak, és az egyénre jellemző, hogy a negatív érzelmeire fókuszál (Watkins 2008; Ottaviani et al. 2015). Következményeik a szegényes megküzdési és problémamegoldó képesség, teljesítményzavarok, figyelmi, koncentrációs nehézségek (Hoeksema et al. 2008). A különbségtételnél kiemelhető, hogy a rumináció az averzív helyzetek elkerülésére irányul, az egyének szeretnék megérteni az átélt negatív események okait, míg az

aggodalmaskodás egyfajta felkészülést jelent az elkövetkezendő eseményekre (Hoeksema et al. 2008).

1.6. A trauma és az ismétlés

Jelen írásunkban a következőkben a traumával összefüggésbe hozható, az ismétlődések mögötti lényeges pszichológiai fogalmak magyarázatát, a pszichoanalitikus elméleti összefüggéseket, a jelenség szempontjából fontos kórképet (PTSD), a családi élethez kapcsolódó jelenségeket és a lehetséges pozitív kimenetek lehetőségét ismertetjük. Az elméleti szempontok mellett kiemeljük a témakör gyakorlati vonatkozásait is.

1.6.1. Fogalmi megkülönböztetések a stressz, a krízis és a trauma vonatkozásában

Az egyén viselkedésében megjelenő ismétlődések tekintetében érdemes tisztázni a stressz, a krízis és a trauma fogalmának meghatározását és egymástól való elkülönítését.

A mindennapjaink folyamán ismétlődően élünk át feszültségeket, találjuk magunkat konfliktushelyzetekben, amelyek az egyén szervezetének homeosztázisát felborítják, amelyre a személy valamilyen adaptív vagy diszfunkcionális módon reagál, azonban minden esetben az egyensúly visszaállítására törekszik. A stressz szervezetre gyakorolt hatását Selye János (1976) nem specifikus válaszként írja le. Az általa adaptációs szindrómának elnevezett tünetegyüttest háromfázisú reakcióként mutatja be. Elmélete szerint függetlenül attól, hogy a szervezetet milyen külső eseményből származó inger éri, az hasonlóképpen reagál. Az alarm vagy vészreakció jelenik meg először, majd ezt követi az ellenállás, végül a szervezet kimerül. A stresszfolyamat elemzésének keretmodelljét Linden (2005, idézi Urbán 2017) ismertette. Elméletében a stresszfolyamatot pszichológiai szempontból lényeges összetevőkre bontja. Ezek: a stresszorok, a stresszorokra adott megküzdési viselkedések és a stresszválasz. A feszült helyzetekkel való szembesülést az egyén tanult viselkedési válaszai követik, amelyek sikeresen vagy sikertelenül működhetnek. A jó megküzdési stratégiák lehetővé teszik a belső feszültségi szint csökkenését, míg a nem megfelelő válaszok vitális kimerüléshez, kiegészéshez, szomatikus tünetekhez, legrosszabb esetben krónikus betegségek kialakulásához vezethetnek.

A hétköznapi feszültségek mellett olyan lélektani helyzetekkel is szemben találja magát a személy, amelyek bőven meghaladják az általános stresszhelyzeteket. A krízis fogalmát Caplan (1964, idézi Hajduska 2010) határozta meg. Olyan érzelmileg megterhelő jelentős életeseményeket értett alatta, amelyek semmilyen formában nem elkerülhetőek, tehát szembe kell velük nézni, minden

erőforrás (figyelem, erőfeszítés) a megoldásra irányul, azonban lényeges jellemzőjük, hogy az addig sikeresen ismételt problémamegoldási stratégiák helyett az egyénnek újfajta megküzdési stratégiákat kell alkotnia, mivel ezekkel nem oldható meg a kritikus élethelyzet. A kríziseknek két típusát különböztethetjük meg. Az akcidentális vagy véletlenszerűen bekövetkező események által kiváltott kríziseket, amely közé mind a társadalmi, mind a gazdasági környezet váratlanul bekövetkező változásai tartoznak, és a természeti katasztrófák is ide sorolhatóak. A fejlődési vagy normatív krízisek fogalmát Erikson (1950, idézi Hajduska 2010) alkotta meg. Nyolcszakaszos pszichoszociális fejlődési modellje alapján a szakaszok között olyan fejlődési krízisek alakulhatnak ki, amelyekkel az egyénnek mindenképpen szükséges szembenéznie, máskülönben nem lesz képes az érettebb szakaszba továbblépni.

A szakaszok közötti átmenet változásra sarkallja az egyént, amely egyben a fejlődését is jelenti. A krízisek tehát ismétlődve jelennek meg az emberi életben, más-más fejlettebb és adaptívabb készségek és stratégiák kialakítására készítetve a személyiséget.

A trauma fogalma lazán kapcsolódik a stressz és a krízis fogalmához, azonban ha a stressz és a megküzdési stratégiák oldaláról közelítjük a fogalmat, megtaláljuk a kapcsolódási pontokat. A trauma fogalmának megalkotásával és a pszichés trauma kutatásának történeti gyökereivel a korai pszichoanalitikus elméletet alkotók munkáiban találkozhatunk. A tizenkilencedik században, a hisztériakutatás hőskorában Charcot, Janet, Freud és Brauer elméleteiben megalapozták a mai traumakoncepció alapjait (Herman 2011). Traumatikusak tekinthető minden olyan élmény, amely meghaladja a mindennapiság szintjét, mely során az áldozat világról kialakított képe összeomlik, és az én, a kapcsolatok és a világ egységélménye szétesik. A traumát átélőre jellemző továbbá, hogy a világ megbízhatóságában való hite összeomlik, a kiszolgáltatottság és fenyegetettség érzése felerősödik, tehetetlennek érzi magát, mellyel társul a helyzet felett való kontroll elvesztése (Pohárnok–Lénárd 2015). A traumatikus élmény többszöri ismétlődése a személyiség teljes összeomlásához, súlyos patológiák kialakulásához, diszfunkcionális életvitelhez vezethet.

1.7. Az ismétlési kényszer Freud és Ferenczi elméletében

Sigmund Freud a pszichológia tudományában a második nagy erőt képviselő pszichoanalízis irányzatának megalkotója. Munkássága jelentős befolyást gyakorolt mind a pszichológia tudományelméleti koncepcióira, mind a terápiás gyakorlatra. Az irányzat elméleti alapkoncepciói közé tartozik a személyiség topografikus és strukturális modelljének megalkotása, az ösztönton, a libidó által megszállt testtájak fejlődéselmélete. Gyakorlati vonatkozásban jelentős koncepciói a

szabadasszociációs módszer megalkotása, az álomtevékenység folyamán megjelenő elfojtott tartalmak szimbolikájának értelmezése, a terápiás szetting sajátosságai. Freud gyakorló orvosként dolgozta ki a pszichés megbetegedések pszichoanalitikus magyarázatát. Az ismétlési kényszer vonatkozásában a hisztéria és a traumás neurózisok fogalmának ismertetése szükségszerű. A traumás neurózis meghatározása Oppenheim nevéhez fűződik, aki a tünetek mögött idegrendszeri elváltozásokat feltételezett (Csuhai 2003). A tudomány további fejlődése hozta meg a pszichoanalitikus (Freud, Ferenczi) magyarázatokat.

Freud a traumákra vonatkozóan nem dolgozott ki „*átfogó trauma modellt*” (Csuhai 2003: 2), azonban több írásában is foglalkozott a jelenség mibenlétével. A trauma felfogásának két irányvonala azonosítható a munkásságában. Korai műveiben a hisztériás és neurotikus tünetképződés jellegzetességeit dolgozta ki, majd később az I. világháború következtében kialakuló háborús neurózisról értekezett. Az előbbi esetben a bekövetkező trauma jellegzetessége az ijedtség és a lereagátlanság, amely összefüggésbe hozható az emlékek diszfunkcionális kialakulásával (Csuhai 2003). A tünetek mögött kora gyermekkori szexuális abúzust feltételezett, melynek gondolatát később elvetette, annak a társadalomra gyakorolt negatív következményei miatt (Hatvani 2015). A háborús neurózisok kapcsán kezd újra visszatérni a trauma elméletének újragondolásához. Ebben az elméleti keretben a hangsúly a helyzet váratlanságából adódik, amely kiváltja az elementáris rémületet. Míg a szorongás jelensége felkészít a vészhelyzetre, addig jelen esetben éppen ez marad el. „Az ijedtség annak eredménye, hogy hiányzik az előkészület a szorongásra” (Csuhai 2003: 4).

Az ismétlési kényszer a váratlanság és készületlenség következményeként jelenik meg a beteg viselkedésében, álmaiban. Mivel a valóságban nem volt lehetősége az elszenvedőnek megfelelő módon reagálni a bekövetkező eseményre, így újra és újra az ismétlések révén próbálja feldolgozni a tudattalanban leszákadtt, érzelmileg erős nyomot hagyó tartalmat.

Az ismétlési kényszer által az egyén igyekszik elkerülni és meg nem történné tenni az elfojtott tartalmat, azonban ezek szimbólumok útján, álmok vagy rémálmodok formájában újra előkerülnek. Azok az élmények ismétlődnek legtöbbször, ahol a személy passzív volt, és az örömelev gátlás alá került (Csuhai 2003).

Ferenczi Sándor orvosként sokat tett a pszichoanalízis elméletének és gyakorlatának magyarországi megteremtésért. Freuddal barátságot és kollegiális kapcsolatot ápolt egészen a kettőjük között kialakult szakmai konfliktusig, amely Ferenczi haláláig feloldatlan maradt. A konfliktus oka visszavezethető a traumafelfogás magyarázatához, ugyanis Ferenczi nem vetette el Freud hisztériára vonatkozó traumaelméletét, miszerint a pszichés zavar hátterében nem pusztán szexuális fantáziák állnak, hanem megvalósult szexuális abúzus. A nyelvzavar fogalmi koncepciójának kialakításával érvelt az elmélete mellett. Más részről az I. világháborút követően – ahol Ferenczi katonorvosként szolgált – publikálta

tapasztalatait a háborús neurózissal kapcsolatban (Hatvani 2015). Traumakonceptiója a váratlanság mentén kapcsolódik Freudhoz. A hirtelen bekövetkező, az egyén biztonságérzetét megrázó, szenvedést okozó esemény lebénítja és inaktívá teszi az átélőt, aminek eredményeképpen az élmény az emlékezetből kiszorul, törlődik, azonban az érzésmaradvány nem tűnik el nyomtalanul az áldozat múltjából. Ennek következtében a traumát optimális, elviselhető körülmények között újra és újra megismétli a személy. Az ismétlés célja nemcsak az elszenvedett, kontroll nélküli helyzeten való irányítás visszanyerése, hanem a trauma tudatosulása és az elfogadható önéletrajzi emlék kialakítása.

A traumaelmélet koncepciójával és értelmezésével a pszichoanalízis jeles képviselői messzemenően hozzájárultak a jelenség teljesebb megértéséhez és a hatékony terápiás segítségnyújtáshoz.

1.8. A traumatikus élmény ismétlődése a poszttraumás stressz zavar kórképpen

A traumatikus élmények megnevezése a korábban említett Oppenheim nevéhez fűződik, de mint azt ismertettük, a 19. század elején a pszichoanalitikusan orientált elméletalkotók is igyekeztek a jelenség mibenlétét értelmezni. Az I. világháborút követően a harctérről hazatérő katonák esetében nyilvánult meg markánsan a pszichés zavar. Mindezek ellenére a szorongásos zavaroktól való elkülönítő tüneti leírása pusztán az 1980-ban megjelenő DSM III. diagnosztikai klasszifikáció rendszerben történt meg. Az Amerikai Pszichológiai Társaság meghatározása szerint a trauma olyan érzelmi válaszreakció, amit a személy egy súlyos eseményt (baleset, szexuális erőszak, természeti katasztrófa, Hardi–Kroó–Kéri 2021) követően él át. Rendszerint meghaladja a szokásos emberi élmények arányát, kívül esik az olyan szokásos élményeken is, mint a gyász, krónikus betegség, üzleti veszteség, házassági konfliktus (Csuhai 2003). A DSM V. szerint a valós vagy fenyegető halál vagy komoly sérülés vagy szexuális erőszak megtapasztalása okozhatja a PTSD kialakulását (DSM V. idézi, Hatvani 2015). Minde mellett a zavar tünetei megjelenhetnek nemcsak az eseményt közvetlenül átélőknél, hanem a szemtanúknál, jelenlévőknél egyaránt. A tüneteket négy csoportba sorolhatjuk: (1) traumatikus esemény újraélése; (2) elkerülés; (3) kogníció és a hangulat negatív változásai; (4) fokozott éberség és reaktivitás. A tünetek megjelenése alapján beszélhetünk akut (a traumát követően 1–3 hónapig fennálló) és krónikus (a traumát követően 3–6 hónapig fennálló) formáról (Hardi–Kroó–Kéri 2021). Az ismétlés vonatkozásában általánosan jellemző, hogy a traumatikus élményt visszatérő rémálmok formájában vagy betolakodó emlékek megjelenésével újra és újra átéli annak elszenvedője. Csuhai (2003) az ismétlés többféle funkcióját emeli ki, amelyek kedvező feltételek mellett, többek között elősegítik a traumatikus esemény utólagos leereagálását; tekinthetőek próbálkozásnak

az események uralására, a kontroll visszaszerzésére; az emlékezeti folyamatok helyett a traumatikus élmény aktualizálását jelentik; megtörténhet a dezorganizálttá, dezorientálttá vált szelf újrastrukturálása; a jelzésként szolgáló szorongás révén az egyén felkészülhet a jövőre, gyakorolhatja az énvédelmét; az esemény meg nem törtéنتté tévése során az élmények „tudatképessé” tévése érdekében az ismétlések hozzásegítenek a feldolgozáshoz.

1.9. A traumatikus családi élmények ismétlődése

Az egyének átélt traumái mellett szót kell ejtenünk a családokat ért megrázkódások jelenségéről is. Transzgenerációs trauma átadásról beszélünk abban az esetben, amikor az utódgeneráció tagjai maguk is traumával összefüggő tüneteket mutatnak, annak ellenére, hogy ők közvetlenül nem váltak a traumatikus esemény áldozatává. Az ősökön keresztül öröklődik tovább a hatás, amelyet az utódok tudattalanul megismételnek (Varga 2011). A jelenség mibenlétére először a holokauszt túlélők gyermekei esetében lettek figyelmesek a kutatók. Annak ellenére, hogy a gyerekek, unokák maguk nem voltak részesei a történelmi tragédiáknak, mégis traumatizáltságra utaló tüneteket mutathatnak, így például depresszióra és szorongásra utaló jelzéseket, alacsony önértékeléssel rendelkezhetnek, öngyilkossági gondolataik lehetnek, jellemző lehet a szerhasználat, hiperaktívak lehetnek, vagy pszichoszomatikus tünetek jelenhetnek meg a viselkedésükben (Daud–Skoglund–Rydellius 2005, idézi Varga 2011). További kutatások mutattak rá, hogy nem pusztán a holokauszt túlélők, de egyéb társadalmi, gazdasági traumát (háborús veteránok, természeti katasztrófák, tömegmészárlások, szexuális abúzust) elszenvedők leszármazottainál is megjelenhet a tünetegyüttes (Goodman, West–Olatunij 2008; Frazer, West–Olatunij és munkatársai, idézi Varga 2011). A transzgenerációs traumaismétlődés magyarázatait a családi rendszerre vonatkozó elméletek adják. Egyrészt a gyermek aktív részese a családi rendszernek. A szülőkhöz való kötődés adja az emberi lét egyik alapját, amely meghatározza a későbbi élet folyamán a társas kapcsolatokban való eligazodást és a más emberekkel való interakciós és viselkedésmintázatokat. A szülők kötődési stílusa viszonylag stabilnak tekinthető, amelyet ők is a szüleiktől tanultak, és adják tovább a saját gyermekeiknek, majd így tovább a generációkon keresztül, újra és újra megismétlődik az elsajátított mintázat. Még a jól működő családok esetében is a világot megrengető trauma során a viselkedésmintázat széteshet, kaotikussá válhat. Másrészt a családi rendszeren belül a kötődési mintázatok megismétlése mellett az egyes családok saját történettel, mítoszokkal, lojalitásokkal, meggyőződésekkel rendelkeznek, amelyeket a gyermek szintén továbbvisz. A verbális és nem verbális családi kommunikáción keresztül ismétlődhetnek meg a családi sémák, amelyek nemcsak a traumatikus élmények átadására, hanem a család egész

történetére vonatkoznak. Harmadrészt a gyermekek nemcsak a családi történeteket ismétlik meg, hanem átveszik, visszatükrözik, mintegy újra megjelenítik a szülők, gondozók érzelmi állapotait is (Havelka 2011). A szülők generációját ért traumák megismétlésének és átadásának az útja közvetlen és közvetett úton is megtörténhet. Közvetlenül láthatja, hallhatja, ahogyan a szülei szenvednek a saját bőrükön átélt traumáktól, például a gyermek tanúja lehet annak, ahogyan a háborúból hazatért édesapja éjszakánként felriad rémálmaiból. A közvetett úton történő traumaátadás több formában is megjelenhet, többek között: a ki nem mondott családi titokokban; a szülői-gondoskodói szerep hiányában; a túl erősen megcsontosodott és rugalmatlanná vált családi normák betartásában; a szülők a fel nem dolgozott feszültségeiket az utódjaikon vezethetik le; a családi rendszerben teljesíthetetlen elvárásokkal állítják szembe a gyermekeket; a trauma újra és újra „lejátszása” a gyermek által, aki a szülője bántalmazójává válhat; a gyermeki önhibáztatás által (Varga 2011).

A transzgenerációs traumák megismétlése ugyanakkora szenvedéssel járhat az egyén számára, mintha a saját bőrén élte volna át a szörnyűséget. Az elszenvedő élete diszfunkcionálissá válhat, patológiás tüneteket képezhet, személyiségfejlődése negatív irányt vehet.

A transzgenerációs hatások azonosítása nem minden esetben könnyű feladat, szakember szükséges ezek feltárásához, tudatosításához, feldolgozásához, a be-rögzült sémák korrekatív átírásához.

1.10. A traumatikus élmények leküzdésének a lehetőségei

A traumák okozta negatív pszichés hatások feltárásával, magyarázatával és azok megismétlésének egyéni és családi szintjével a 19. század eleje óta mélyrehatóan foglalkoztak a pszichológia elméletalkotói. A 20. században a pszichológia tudományában jellemző egy pozitív irányú fordulat. A pozitív pszichológiai mozgalom célja az emberi élet pozitív aspektusainak megismerése, módszerei alkalmazhatóságának a mindennapi életben való megvalósítása. Az elmélet és a gyakorlat fókuszába kerül a veszteségek és traumák kimenetele pozitív aspektusának hangsúlyozása, miszerint az érzelmileg megrendítő események kognitív átstrukturálása lehetővé teszi a személyiség pozitív irányú változását (Seligman–Csikszentmihályi 2000; Szondy 2010, idézi Kovács–Balog–Preis 2012). A poszttraumás növekedés klasszikus definíciója egy olyan pozitív változás megtapasztalását írja le, „amely a nagyfokú kihívást jelentő életválsággal való küzdelem eredményeként alakul ki” (Tedeschi–Calhoun 2004, idézi Tanyi 2015b: 273). Ennek értelmében tehát traumatikus esemény hatására a személy pozitív irányú változásokat él meg, azonban képessé válik a negatív élményből pozitív eredményeket kovácsolni. A kutatók különböző területek vonatkozásában írják le a fejlődés

megvalósulását, melyek az egyén önmaga irányában a társas kapcsolataikban és az életszemléletükben tapasztaltak jelentős átalakulást (Tedeschi–Calhoun 1996, idézi Kovács–Balog–Preisz 2012). A személyiség fejlődését nagymértékben befolyásolja a szociális környezet támogató megléte, azaz fokozott növekedés tapasztalható, ha a társak teret engednek a traumáról való elbeszéléseknek, és biztosítják a szenvedést átélőjét az odaadó figyelmükről, biztonságot adó jelenlétükről. Ők azok a családtagok, barátok, hozzátartozók, akik lehetőséget nyújtanak arra, hogy a trauma átélőjét meghallgassák, reagálnak rájuk, társas támogatást nyújtanak számukra. Mindezek pozitív hozzáadékkal lehetnek a környezet számára is (Tanyi 2015a).

Összegzés

Az ismétlés szóhoz kapcsolódva előadásunkban szerettünk volna a pszichológia tudományterületeiről olyan jelenségeket bemutatni, amelyek a repetícióhoz szorosan vagy lazábban kapcsolódnak. Az előadásban mindkét szerző a saját szakterületéhez és szakmai érdeklődése vonatkozásában ismertette a jelenségek elméleti, kutatási és gyakorlati aspektusait. Az ismétléseknek, az újra és újra bekövetkező történéseknek jelentőségük van az emberi reakció- és viselkedésmintázatban, amelyek lehetnek az alkalmazkodás szempontjából adaptívak és diszfunkcionálisak egyaránt. Több oldalról közelítettük meg az élményeket, így részletesebben kifejtettük a rumináció és a traumák viszonylatában megjelenő ismétlődéseket. A prezentált jelenségek ismeretében és megértésében az egyéni elakadások kijavíthatók, a személyes élet produktívabbá, hatékonyabbá és boldogabbá tehető, ami az egyes ember saját élete mellett a közösség és társadalom pozitív irányú változását indukálhatja.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- American Psychiatric Association (APA) (2013): DSM-5 referencia kézikönyv a DSM-5 diagnosztikai kritériumaihoz. Oriold és Társai. Budapest.
- BNO-10 zsebkönyv DSM-IV meghatározásokkal (2004). Animula. Budapest.
- Cole, Michael – Cole, Sheila R. (2003): Fejlődéslélektan. Osiris Kiadó. Budapest.
- Comer, Ronald J. (2005): A lélek betegségei – Pszichopatológia. Orsis Kiadó. Budapest.
- Csuhai Cs. Klára (2003): Trauma és ismétlés. A poszttraumás stresszbetegség pszichoanalitikus szemmel. In: Pszichoterápia. XII. évf. február (letöltés ideje: 2022. 02. 27) <https://www.mentalport.hu/a-folyoirat/korabbi-szamok/xii-évfolyam/2003-februar/csuhai-cs-klara-trauma-es-ismetles-a-poszttraumas-stresszbetegseg-pszichoanalitikus-szemmel/>

- Fiese, Barbara H. – Tomcho, Thomas J. – Douglas, Michael – Josephs, Kimberley – Poltrock, Scott – Baker, Tim (2002): A review of 50 years research on naturally occurring family routines and rituals: Cause for celebration? *Journal of Family Psychology* 16 (4). 381–90. old.
- Goldenberg, Herbert; Goldenberg, Irene (2008): *Áttekintés a családról*. 1. kötet. Animula. Budapest.
- Hajduska Mariann (2010): *Krízislélektan*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Hárdi Lilla – Kroó Adrienn – Kéri Szabolcs (2021): Traumával és stresszszóval összefüggő zavarok. In: Németh Attila – Füredi János (szerk.): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina Könyvkiadó Zrt. Budapest.
- Hatvani Andrea (2015): *A trauma lélektana a korai pszichoanalízis tükrében*. In: *Trauma és válság a századfordulón – Irodalom, művészet, filozófia*. Eszterházy Károly Főiskola Líceum Kiadó. Eger. 77–86. old. (letöltés ideje: 2022. 02. 27.). http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/6343/1/77_86_Hatvani.pdf
- Havelka Judit (2011): *A transzgenerációs traumaátvitel egy lehetséges módja*. PhD-disszertáció (letöltés ideje: 2022. 02. 27.). <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15198>
- Herman Judith (2011): *Trauma és gyógyulás*. Háttér Kiadó – NANE Egyesület. Budapest.
- Kissné Viszket Mónika (2006a): *Családi rituálék, múlt-jelen-jövő láncszemei életciklusaink füzérében*. In: Bugán Antal (szerk.): *A kapcsolati egyensúlyok szerepe az egészséges alkalmazkodásban*. Didakt Kiadó. Debrecen. 119–42. old.
- Kissné Viszket Mónika (2006b): *Családi rituálék, mint protektív fatorok*. In: Bugán Antal (szerk.): *A kapcsolati egyensúlyok szerepe az egészséges alkalmazkodásban*. Didakt Kiadó. Debrecen. 143–66. old.
- Koltai Mária (2003): *Transzgenerációs hatások a családban. Szuicídium-gyász-megbékélés*. In: Koltai Mária (szerk.): *Család-pszichiátria-terápia*. Medicina Kiadó. Budapest. 225–58. old.
- Kovács Éva – Balog Piroska – Preisz Leila (2012): *A Poszttraumás növekedésérzés kérdőív pszichometriai mutatói hazai mintán*. In: *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 13 (2012) 1, 57–84. old. (letöltés ideje: 2022. 02. 27.). <http://real.mtak.hu/58150/>
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes (2016): *Gyermeklélektan*. Libri Kiadó. Budapest.
- Németh A. (2016): *Kényszerbetegség (obszesszív-kompulzív zavar)*. In: Németh A. – Füredi J. (szerk.): *A pszichiátria rövidített kézikönyve*. Medicina Kiadó. Budapest. 299–307. old.
- Nolen-Hoeksema, Susan (1991): *Responses to Depression and Their Effects on the Duration of Depressive Episodes*. *Journal of Abnormal Psychology* 100(4). 569–82. old.

- Nolen-Hoeksema, Susan – Wisco, Blair E. – Lyubomirsky, Sonja (2008): Rethinking Rumination. *Perspectives on Psychological Science* 3(5). 400–24. old.
- Nolen-Hoeksema, Susan – Parker, Louise E. – Larson, Judith (1994): Ruminative coping with depressed mood following loss. *Journal of Personality and Social Psychology* 67(1). 92–104. old.
- Ottaviani, Cristina – Medea, Barbara – Lonigro, Antonia – Tarvainen, Mika – Couyoumdjian, Alessandro (2015): Cognitive rigidity is mirrored by autonomic inflexibility in daily life perseverative cognition. *Biological Psychology* 107. 24–30. old.
- Pohárnok Melinda – Lénárd Kata (2015): A trauma lélektana. In: Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Budapest (letöltés ideje: 2022. 02. 27.). <http://real.mtak.hu/18599/>
- Rihmer Zoltán (2001): Öngyilkosság. In: Szádóczy Erika – Rihmer Zoltán (szerk.): *Hangulatzavarok*. Medicina Kiadó. Budapest. 302-319. old.
- Selye János (1976): *Stressz distressz nélkül*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szemán-Nagy Anita (2011): A korai kapcsolati élmények szerepe a várandósság alatti depresszióban. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Tanyi Zsuzsanna (2015a): A poszttraumás személyiségfejlődés és az egészséggel összefüggő életminőség vizsgálata onkológiai betegek körében. Egyetemi Doktori (PhD) értekezés. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/222443/Tanyi_Zsuzsanna_doktori_ertekezés_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltés ideje: 2022. 02. 27.).
- Tanyi Zsuzsanna (2015b): A trauma pozitív hozadéka: a poszttraumás növekedés. In: Kuritárné Szabó Ildikó; Tisljár Szabó Eszter (szerk.): *Úgy szerettem volna, ha nem bántottak volna. A családon belüli gyermekkori traumatizáció: elmélet és terápia*. Oriold és Társai Kft. Budapest.
- Urbán Róbert (2017): *Az egészségpszichológia alapjai*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Varga Katalin (2011): A transzgenerációs hatások az epigenetikai kutatások tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 2011/66. 3. 507–532. (letöltés ideje: 2022. 02. 27)
<http://real.mtak.hu/75556/>
- Veale, David – Roberts, Alison (2014): Obsessive-compulsive disorder. *BMJ*. 348.
- Watkins, Edward R. (2008). Constructive and Unconstructive Repetitive Thought. *Psychological Bulletin* 134(2). 163–206. old.
- Wolin, Steven J. – Bennett, Linda A. (2008): Családi rituálék. In: Feuer Mária (szerk.): *A családsegítés elmélete és gyakorlata*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 285–96. old.

Zohar, Ada, H. – Giladi, Lotem – Givati Timor (2007): Holocaust exposure and disordered eating: a study of multi-generational transmission. *European Eating Disorders Review* 2007/15(1) szám. 50–7. old.

**AZ ÚJJÁSZÜLETÉS MOTÍVUMAI A VÁLTOTT / 'AGOS'
GYEREKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEKBEN**

1.

A váltott és az agos (még pl.: aggos, ebagos, abagos) gyerekhez fűződő hiedelmek egyfajta csapásértelmező, -elhárító, illetve kárhelyreállító funkcióval bírtak a paraszti népesség világmépien belül – a „hétköznapi” rontásalapú falusi boszorkánysággal kapcsolatos képzetekhez hasonlóan. Egy testi hibákkal, születési rendellenességekkel világra jött, kortársaihoz képest jóval fejletlenebbnek mutatózó, a növekedésben lemaradt vagy megállt kisgyermek egy szűkös materiális erőforrások fölött rendelkező parasztszalád számára súlyos tehertélt jelentett, ezért a csapás okának vagy okozójának az azonosítása, s ezt követően a kár helyrehozatala alapvető fontossággal bírt a hétköznapi emberek számára. A régi falusiak (nemcsak nálunk, hanem Európa más tájain is) a mágikus gyógymódok és a természetfeletti szférával való kommunikációt lehetővé tevő eljárások széles tárházából válogathattak a beteges gyermekek születésével színre lépő baj viszszafozdítása érdekében.

A váltott, illetve az agos gyereket avatatlan szemek is könnyen felismerheték a rá jellemző jellegzetes testi jegyek alapján. Mindenekelőtt „*az agos gyerek sovány, nem fejlődik, sőt elszárad. Nagy a feje, szőrös a teste, ráncos a bőre [...]. Nem nő, olyan kicsinek van maradva*” (Diószegi, 1960: 87). Más közlések szerint „*kicsiny, vén gyerek*” (Vajkai 1943: 95). A váltott gyerek „*hülye, néma, nyomorék nagyfejű*” (Vajkai 1943: 93). Folyton sír, sokat eszik, de csak a feje nő; koravén kinézetű, s magában, szótlánul üldögél a házban (Frankovics 2005). Írorszáiban és Európa más részein a váltott gyermeknek szakálla és nagy foga van, s nemcsak öreges kinézetű, de egyes elbeszélésekben értelmileg is koraérett és természetfeletti szellemi képességekkel, illetve tudással rendelkezik (Mac Philib 1991; Radenković 2002). Magyar-Kossa Gyula az angol-kór különböző tüneteire vezette vissza az agos gyermekeket jellemző testi elváltozásokat, mások egyebek között a szőrrel (vagy tollal) fedett gyermektestet a hipertrichózissal (farkasember-szindróma), illetve a magzati fejlődés természetes velejárójával, az egyes esetekben az újszülötteken is jelentkező lanugóval magyarázzák (Magyar-Kossa 1929; Berde 1940; MNL 1, 1977).

Az adatainkban felbukkanó szőrösség az agosság egyik leginkább velejáró tünete. Pápai Páriz Ferenc (egy, a műve első megjelenése előtt mintegy száz évvel korábban, a 16. század végén keletkezett forrás, Dudith András pécsi püspök

levele nyomán, lásd: Magyary-Kossa, 1929) így írt Pax Corporisában az *eb-agma* tüneteiről: „*Vagyon olly nyavalyájok-is a' Gyermeknek, mellyben eleget szopnak, észnek; de még is semmi láttattya rajtok nintsen, hanem elszáradnak, erőtlenednek, fogynak naponként. Ezt a' Magyarok néhol Eb Agjának hiják. E' nyavalya pedig esik, a' bőr alatt termő Szőr-féregtől; melly mint a' szőr-szál olyan vékony, külömben nem-is láthatni meg, hanem a' feredőben [...]. Ez illyen Féreg, elszíván a' tápláló nedvességet, nem lehet, hogy meg-ne ösztövéredgyék a' Gyermek. E' Féreg pedig kiváltképen a' Vállai között, a' Hátában és a' Karjaiban teremnek-meg*” (Pápai-Páriz 1747: 410). Egyes (pl. székelyföldi) hiedelmek szerint az ebagos gyereknek a belső szervei is szőrösek, szőr van a gyomrában is, ami végül a halálát okozza (Berde 1940).

A felsorolt születési rendellenességek eredetére adott népi magyarázatok között két markáns „diagnóztiz” különböztethetünk meg, amelyek – első pillantásra – határozott választóvonalat képeznek az agos, valamint a váltott gyermek között ezen okok tekintetében. Diószegi Vilmos elhatárolása szerint míg az előbbi „*már ilyennek született*”, a másikat „*később cserélték el*” (Diószegi 1960: 87). A váltott gyerek „elcserélése” a természetfeletti szférának az emberek világába való betüremkedésével következik be: az elkövetők tündérszerű vagy démoni lények – vilák, szépasszonyok, norák (morák), ördögök stb. –, boszorkányok, varázslók és még sok mindenki más, akik saját gyermeküket vagy egy öreg, már hasznavehetetlen tündért, táltosgyereket, netán fahasábból, vesszőbből készített hasonmást helyeznek az embergyermek helyébe, akit magukkal visznek (lásd pl. Vajkai 1943; Frankovics 2005; Haraszi 1878; Radenković 2002; Briggs 1976). A gyermek kinézetű tündéri vagy démoni lény azonosítása, „lebuktatása” érdekében Európa-szerte szokás volt olyan helyzet, feladat elé állítani a nem e világi jövevényt, hogy az elszólva magát elárulja valós életkorát (Mac Philip 1991). Egy elterjedt népmesei motívum szerint „*adjanak a gyerekek a küszöbön enni, tegyenek oda kis bögrét étellel, egy nagy kanalat és lessék meg, mit csinál. Hát a gyerek azt mondja: »Hm, még így nem jártam soha. Én 70 éves létemre kis bögréből nagy kalánnyal egyem«*” (Vajkai 1943: 93; Haraszi 1878).

A természetfölöttiből érkező támadásoknak leginkább a – mondhatni – két világ határán tartózkodó, bizonytalan státusú kereszteletlen újszülöttek voltak kitéve, de szó sincs arról, hogy legalábbis a hiedelem egyes változatainak megfelelően, az idősebb gyermekek (vagy akár fiatal felnőttek: Mac Philip 1991) ne lettek volna veszélynek kitéve. Egy 1693-as debreceni boszorkányper egyik tanúja szerint „[...] *más nyavalyája érkezvén a [mindenféle rontásoktól gyötört, már nagyobbacska – Szoboszlav György] gyermekemnek, fel nem állhatott és oda menvén, mondtam: nyilván felváltották a gyermekemet és nem az én gyermekem az, kit tartattak velem*” (Komáromy 1910: 165). Egy skót népmese szerint egy kovács tizennégy éves gyermekét vitték magukkal a tündérek, egy váltott gyermeket hagyva hátra helyette (Briggs, 1976).

Természetesen az egyszerű földi halandók nem voltak teljesen kiszolgáltatva az „odaátról” érkezők hivatlan látogatásainak. Jó néhány mágikus eljárás állt a szülők és szakemberek rendelkezésére (bizonyos növényeket – fokhagyma – vagy éles tárgyakat tettek a kicsi mellé a bölcsőbe, szenteltvízzel hintették meg stb.: lásd pl. Vajkai 1943; MNL 5, 1977; Frankovics 2005), de a legalapvetőbb óvintézkedés az volt, hogy az újszülöttet a megkereszteléséig nem volt szabad egyedül hagyni, éjszaka pedig folyamatosan lámpát kellett égetni a szobában.

Agos gyerekeknek, ahogy Diószegi Vilmos is megállapította, „születni kellett”, s az ebagossággal sújtott, kívül-belül szőrrel vagy tollal borított újszülöttek állapotáról a népi mágikus világtérképnek megfelelően nem más, mint édesanyjuk tehetett, a várandóssága idején tanúsított nem megfelelő magatartása miatt: szőrös állatba (kutya, macska) rúgott; szárnyast vagy „olyasvalamit” evett, amit állat mart meg (Berde 1940; Vajkai 1943).

Diószegi Vilmos szerint, amint egy korábbi bekezdésben utaltam rá, a váltott és az agos gyerek közötti választóvonalat az képezi, hogy a hozzájuk köthető rendellenességek a születésük előtti vagy az azt követő történésekre vezethetőek-e vissza. A Magyar Néprajzi Lexikon a kétféle képzet eltérő táji-földrajzi elterjedtségét emeli ki: míg az agos gyerek „*leginkább az angolkóros, sovány, szőrös (sőt a hit szerint néhol tollal borított), öreges kinézésű újszülött elnevezése a népi gyógyászatban főleg a nyelvterület K-i részén (gazdag anyagot ismerünk Erdélyből, valamint a moldvai és bukovinai székelyektől). Másutt az adatok felbukkanása szórványos: ehelyett inkább a rokon váltott gyerek hiedelemkör dominál*” (MNL 1, 1977). Ugyanakkor bizonyos adatok arra látszanak utalni, hogy a váltott, illetve az agos gyermekkel kapcsolatos képzetek közötti különbségek nem feltétlenül annyira élesek, mint ahogy Diószegi megállapításából erre következtetni lehet; valószínűleg számos helyen a kétféle hiedelem bizonyos mértékű egybeolvadását lehet feltételezni.

A Diószegi által közreadott bukovinai beszámolók szerint az agosság is lehet természetfölötti vagy mágikus támadás következménye: a testi problémákat okozhatja igézés, ezenkívül az ilyen kórságba esett gyereket is kicserélhették vagy megszoportathatták a szépasszonyok, démoni figurák, pl. ha az anyja a keresztelő előtt magára hagyta, nem törődött vele megfelelően (Diószegi 1960). A magyarországi románok hiedelmei szerint a váltott gyerek testét szőr is boríthatta; ezt nevezték „boala cînească”-nak, kutyabetegségnek (Frankovics 2005).

Egy 1759-ben Kaposváron lefolytatott boszorkányperben többek között azzal vádolták a mintegy harmincesztendő Halász Ilonát, hogy egy csicsói asszonynak, Horváth Mátyásnénak a négy hónapos gyermekét úgy megégette, hogy az nem sokára meg is halt. A vádlott vallomásából kiderül, hogy Horváthnénak egy „*váltott négy holdnapi igen bágyatt és nyomorútt Leány Gyermeke*” volt (Schram 1970: 566), és Ilona másoktól felszededetett tudására támaszkodva próbálta a „váltott”-nak nevezett, de valójában betegnek, nem pedig elcseréltnek gondolt

kislányt szimbolikus (de azért, mint elmondásából kiderült, nem teljesen veszélytelen) „megfőzés” révén gyógyítani. S esetünkben valóban gyógyítási kísérletről, nem pedig egy, a természetfölötti szféra ellen intézett mágikus ellenakcióról beszélhetünk: a „főzés” nem egy tündérlány és Horváthné valódi gyerekének a „visszacserélését” célozta, hanem a kisbaba „megorvoslását”. A megszólaltatott tanúk is megerősítették, hogy nem ördögi bűbáj áldozata lett a pici, hanem egy félresikerült (de egyébként mások által is gyakorta alkalmazott) gyógyítási kísérleté. Szép Ádámné Sülle Katalin pl. a következőket vallotta: *„ugy hallotta, sótt másokis követni szokták, hogy az mely Gyermek váltottnak tartatik, meg főzik, vagy héj köre teszik, úgy orvosoltatik, következendőképpen inkább azt tartya, hallotta is: hogy a végre cselekedte, és követte, hogy Horváth Mátyásnének Leány Gyermekét (:aki másképpen is születésétül fogva nyomorúltt beteges lévén, váltott Gyermeknek tartatott:) meg orvosollya, és egéssegre hozhassa”* (Schram 1970: 567). Látható, hogy bár a per során megszólaltatott falusiak váltott gyerekként utaltak Horváthné kislányára, de a betegségéről szolgáltatott adatok inkább az agos gyermekkel kapcsolatos hiedelmekkel hozzák összefüggésbe a történetet.

Mindenesetre a váltott és az agos gyermek áldozattá válásának közös eleme a szülők, elsősorban az édesanya óvatlansága vagy tabusértése, tilalomszegése: viselősen olyan dolgokat tesz vagy eszik, amelyeknek következtében a gyermeke agosságba esik, magával viszi a mezőre picinyét, s mikor nem figyel, természetfölötti lények elcserélik a babát a sajátjukra, vagy a házban egyedül hagyott újszülöttel teszik ezt stb. A balsors nem véletlenszerűen csapott le egy-egy házra, s ha a szülők a tilalmakra ügyelve igyekeztek gyermekeikről gondoskodni, biztosak lehettek benne, hogy sikerül elhárítani a csapást a fejük fölül – vagy legalábbis minimalizálni a bekövetkeztének kockázatát.

2.

Ha viszont megtörtént, amit elkerülni igyekeztek, az sem a megváltoztathatatlanak való teljes alávetettséget jelentette: ami azt illeti, a régieknek meglehetősen széles eszköztár állt rendelkezésére a bekövetkezett baj eltávolítására vagy visszafordítására. Ezek részletes áttekintése meghaladná a dolgozat kereteit: az alábbiakban annak a két őselemnek, a tűznek és a víznek a szerepéről kívánok szót ejteni, melyek gyakorta jelentek meg a váltott és az agos gyerekek meggyógyítását, illetve visszacserélését célzó népi mágikus eljárásokban. Gyakorta együtt, amint ezt a Halász Ilona bűnpere során rögzített vallomásokból is tudhatjuk.

Lássunk előbb egy viszonylag korai példát! Asztali beszélgetései között adta közre Luther Márton azt a történetet, amely szerint az ördög befeküdt egy elváltott gyerek helyébe, és azt csinálta, amire egy újszülöttől számítani lehet, csak kicsit vehemensebben: teljesen összerondította a fekvőhelyét, és szárazra szopta

az anya, valamint rajta kívül még öt szoptatós dajka emlőit. Végül a szülők azt a tanácsot kapták, hogy vigyék el a „gyereket” a hoppelstadti búcsúba. Az apa egy kosárba téve az ördögfiókát útnak indult. Éppen vízen kelve át, egy hang kérdezte az ördögtől, hogy hova megy. Az a következőt válaszolta: „elvitetem magamat Hoppelstadtbba, hogy még nagyobbra nőjek!” Az apa ijedtében beejtette a kosarat a vízbe, a két ördög pedig hatalmas sivalkodást csapott örömeiben a vízben (Csepregi 2014: 295). Luther nem adott számot róla, hogyan végződött a történet, de az Európa-szerte elterjedt toposz különböző változataiban a démon, tündérgyerek stb. vízbe dobását követően a szülők általában visszakapják saját gyermeküket: épen, egészségesen; az útra kelésre Lutheréhez hasonlóan sok más elbeszélésben is azért kerül sor, hogy a váltott gyerek valamely búcsújáró helyen (Magyarországon pl. Máriapócs) meggyógyulhasson (Frankovics 2005; Mac Philib 1991; Radenković 2002).

Míg a túlvilági jövevény vízbe vetése a saját gyermek visszaszerzésének egyik bevett módszereként volt használatban a régi Európában, az ebagos gyerek fürdetéséhez/szimbolikus főzéséhez a születési rendellenességek, illetve az anyaméhben kialakult betegségek gyógyítása érdekében fordultak. A váltott és az agos gyerekhez fűződő hiedelmek bizonyos mértékű átfedései miatt természetesen nem lehet egy határozott választóvonalról beszélni eme mágikus eljárás kapcsán sem: ezt talán legjobban a Halász Ilona ügyében fennmaradt iratok tanúsítják, amelyekben a váltott gyerek voltaképpen az agos attribútumaival rendelkezik.

A fürdetés történhetett egyszerűen úgy, ahogy Pápai-Páriz Ferenc, illetve száz évvel korábbi forrása, Dudith András leírta: a beteg gyereket a vízben, illetve onnan kivéve különböző gyógyhatásúnak tartott növényekkel és dolgokkal (pirított vagy mézes kenyérrel, hamuval, reszelt földitökkel, ecetes liszttel) dörzsölték be a szőrfergek elhajtása érdekében (Pápai-Páriz 1747; Magyary-Kossa 1929 – Dudith elmondása szerint lengyel asszonyoktól leste el ezt a gyógymódot). Hasonló gyakorlatokról számol be Berde Károly is a történelmi Magyarország keleti részeiből – főképp Erdélyből (Berde 1940). A gyógyulás esélyét az analógiás mágiához való folyamodással lehetett növelni: a bukovinai székelyeknél fekete macskát mostak meg a fürdetett kisgyerek fölött, vagy a fürdővizet fekete kutyára öntötték; egy, a Pest megyei Tökről származó adat szerint a fürdetéshez használt tejet a beteg nemének megfelelően hím vagy nőstény kutyával kellett megitatni (Diószegi 1960; Berde 1940).

Az agos gyerek főzése során általában nem folyamodtak különböző külsőleges mágikus eszközökhöz, gyógyhatásúnak vélt tárgyakhoz, növényekhez stb.: magának az eljárásnak tulajdonítottak immanens varázserőt. Ez az erő természetesen nagyban függött attól, hogy a cselekménysorozatot pontosan, az előírásoknak megfelelően, esetleg többször megismételve hajtják végre. Továbbá míg a fürdetéssel a nem kívánt külső-belső szőröktől igyekeztek megszabadítani a kisgyermeket, a főzés révén annak satnyaságát, fejletlenségét kívánták orvosolni.

A gyógyító rítus általában hasonló módon folyt le, ahogy Halász Ilona a kihallgatóinak elmesélte: a nő hevített kövekre rakott egy üres fazekat, s abba tette bele, „szárazon” a picit. Vallomásában hangsúlyozta, hogy „nem igen tüzes helyre, hanem melegre” tette a fazekat, mindenesetre a babának így is égési sérülései keletkeztek a lábain, a fenekén, a kezein, aki néhány héttel a „kezelés” után meghalt – bár Halász Ilona nem ismerte el, hogy feltétlenül közvetlen összefüggés lett volna az imitált főzés és a halál bekövetkezte között, mivel a gyerek „egyéb éránt is nyomorultt és beteges” volt (Schram 1970: 566).

Ratkó Lujza biri (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) gyűjtése szerint a sovány gyerek roborálása érdekében történt a főzés: az adatközlő a tűzhelyen lévő fazékba tette bele a kétéves kisgyereket (ugyan nem tért ki rá, de minden bizonnyal nem gyújtott alá – ilyenkor, hideg „főzés” során vizet is tölthettek az edénybe), a fazékban folyamatosan forgatott körbe-körbe egy fakanalat, addig pedig egy másik asszony, illetve a mesélő férje háromszor körbejárta a házat, s mikor az ablakhoz értek, beszóltak: „mit főz, szomszédasszony?” A válasz: „csontra húst!” (Ratkó 1987: 134–5).

Az elbeszélés nagy fokú hasonlóságot mutat egy XVIII. század végi Somogy megyei adattal, amit érdemes majdnem teljes terjedelmében idézni: „Eggy, a’ mint itt nevezik. tudákos idegen vén asszony meg fordúlván helységünkben, és látván egy olly tsetsemőt, kinek vagy anyai tejének kevés kövéritő ereje, vagy belső nyavalyája miatt, egyebe a’ tsontyainál és bőrénél nem vólt (kétség kívül ángliai nyavalyával küszködött), azt javasolta az anynyának, hogy főzesse meg a’ kisedét, ’s meg hizik. [...] Minden sovány, száraz, és ángliai nyavalyával küszködő tsetsemőt váltotnak szokta a’ tudatlan kösség nevezni, és meg is szokták főzni, melly főzésben ezeket mivelik. Eggy nagy tserép edényben, mezitelen belé állitytyák a’ tsetsemőt, ’s a’ tűz mellé helyheztetik, de tsak távolyka, egy vén asszony egyik kezével a tsetsemőt tartya, másik kezében lévő főző kálánat pedig szüntelen forgattya a’ fazéknak kised körül való hézakjában, éppen úgy, mint a’ szakáts vagy szakátsné szokta az edényben lévő ételt kevergetni. Azomban a főzésben levő tsetsemőnek esztelen annya, kívülről a’ házat meg kerülvén, mikor a’ konyha ajtójához ér, bé teként a’ konyhára, ’s azt kérdi az ajtó küszöbéről a’ gyermeket főző vén aszszonytól: mit főz kend? mellyre ez azt szokta felelni: aggotat, erre ismét így szóll az anya: Ifjú vallyon belőle, és az háromszor így megyen végbe, az után ki vétetik a’ tsetsemő a’ fazékból ’s vége van főzetetésének” (Sz. G. 1887: 516–7. – eredetileg megjelent a Magyar Kurírban 1794-ben).

A váltott és az agos gyermekeken alkalmazott mágikus aktusok közül egy másik „tüzes” metódus a kemencébe dugás, „lapátra ültetés” volt. Előbbiek esetében ez az eljárás a vízbe hajítással egyenértékű funkcióval bírt: a gyerek (szerencsés esetben csak) hideg kemencébe való rakásával vagy a befűtött kemence mellé való ültetésével, esetleg a sütőlapátra való ráhelyezésével a túlvilági édesanyára kívántak ráijeszteni a háziak, így érve el, hogy az visszaadja nekik a saját

gyereket. A magyarországi románok hiedelmei szerint a váltott gyereket a lapátra kötve, fejfelé háromszor betolták a kemencébe, miközben az édesanya szintén háromszor ahhoz hasonlót kérdezett a műveletet végző asszonytól, mint amelyet az agos gyerek főzésekor kellett kérdezni: „mit vetsz a kemencébe?” A válasz: „*fiatal húst adok öreg húsért*” (Frankovics 2005: 4756). A váltott és az agos gyerekekhez fűződő hiedelmek körén belül a sütés motívuma jelenti az egyik legszembetűnőbb érintkezési pontot. Diószegi Vilmos bukovinai adatai szerint a kemencébe tevés, lapátra helyezés, a főzéshez hasonlóan célozhatta a satnyaságból való kigyógyítást, a „húsnövesztést”, a „megújítást” („*Komámasszony mit sütsz? – Agos gyereket. – Hízzon mint a disznyó!*”; „*Mit sütsz asszony? [...] – Vén agot. – Süssed, süssed.*”), de tetten érhetőek a váltott gyerek visszacserélésének rituális eljárásai is: „*Fogta az asszony magát, akkor a lapátra rátette a gyereket és háromszor benyújtotta, mint ahogy a kenyeret be kell tenni. (A tűz nem égett.) Akkor mindig mondta az anya: »ördög, amit hoztál, azt vidd el!« S akkor fogta az asszony magát s háromszor megkerülte a házat éjjel a kicsivel és minden kerületre megállt a ház sarkán és mondta: »boszorkányok, amit hoztatok, azt én kicserélem!« – Azután fejlődik a gyerek és szép lesz*” (Diószegi 1960: 90–1).

A fentebbi példákban is látható, hogy a főzés és kemencébe tevés rítusaiban fontos szerepet játszott a *többség*: az előírt művelet többször (leginkább háromszor, vagy kilencszer) megismételték, közreműködőként meghatározott számú (megint három, esetleg négy), azonos nevet viselő nő szükségeltetett a kívánt eredmény eléréséhez, kilenc (helyről összeszedett) dolgot kellett felhasználni a gyógyítás során stb.

Az eddig említett eseteken túl három Mária nevű asszony három udvarról gyűjtött kilenc forgáccsal (egy másik adat szerint kilenc háztól lopott kilenc zabszalmával) gyűjtött be a kemencébe, mielőtt a gyereket lapátra tették volna (Diószegi 1960: 91). „*Az agos gyereket három Anna nevű kell, hogy megsüsse. Amikor hozzáfognak, akkor egy Anna fogja a gyereket a házba, két Anna kerüli a házat, szó nélkül. Csak annak szólnak, aki süti: »Mit sütsz?« – »Gyermek agot.« Akkor újra kerülik a házat, összesen háromszor. – Mikor bemennek a házba, akkor kérdezik: »Mit főzöl?« – »Gyermek agot.« – »Mit sütsz?« – »Gyermek agot.« – Az első Anna fogja a karján a sparhejt mellett. A második Anna is úgy tesz. A harmadik bedobja a kemencébe: sütőlapátra teszi és úgy.*” „*Azt mondták az asszonyok: főztesd meg, mert agos a gyerek. Elhívtam azt a Rózsi nénit. Azt mondja nekem: te, most nem tudom megfőzni. Három hajnalba napfeljötté előtt hozzá három háztól kilenc- kilenc forgácsot. Kellott lopjak, nem volt szabad beszélni senkivel. Három kútból vizet is kellett vinni ugyanakkor*” (Diószegi 1960: 91). „*Színleg meg is főzik a gyereket. Rongyos üstbe 9 orsót tesznek és annyi vizet, amennyiben a gyereket meg lehet fürdetni. Tüzet gyujtanak alája, hogy főjjön, közben a szomszéd asszony oda van rendelve. Megkérdezi: »Mit dolgozik szomszédasszony?« – »Aggost főzök.« – Közben kilencszer megkerüli az üstöt. Amikor*

megfőtt, a 9 orsó leviben a gyereket háromszor meg-megfürdetik. Akkor többé nem lesz agos, ebagos. Egy székely asszony magyarázta” (Vajkai 1943: 95).

Az ezekben az elbeszélésekben fellelhető gyakori motívumok arra látszanak utalni, hogy a gyógyító- visszacszerelő rítusok vizsgálata a születéshez kapcsolódó népi hiedelmekhez vezet el minket. Még tovább menve pedig a halál és az abból való visszatérés képzeihez: az imitált főzés mint a szimbolikus halál révén való gyógyítás eredménye, vagyis az öreg hús megfiatalítása, a csontra való húsnövesztés egyfajta újjászületésként értelmezhető; ugyanígy a váltott gyermek vízbe vagy kemencébe vetése nem más, mint egy ideiglenes átjáró megnyitása a túlvilág felé, amelyen keresztül a saját gyermek visszatérhet az emberek, tehát az élők világába, mint ahogy az aszott, öreges kinézetű, illetve ténylegesen is öreg démoni gyermek lény a saját dimenziójába.

Egy Európa-szerte elterjedt népi gyógyító eljárásnak, a frászkarikán való át-bújtatásnak témánkkal való érintkezési pontjai még inkább az újjászületés mögöttes képzetére mutatnak rá. Frászkarika alatt többnyire egy olyan kerek sült tésztát értettek, melyen át a frásztól (különböző görcsös tünetektől) szenvedő gyermeket áthúзва remélték nyavalyáitól megszabadítani. A karika voltaképpen a szülőcsatornát jelképezte, tehát a gyógyulás ebben az esetben sem más, mint szimbolikus újjászületés: az anyaméhből, a nemlét állapotából való megismételt átlépés az életbe: tiszta lappal, egészségesen, mindenféle betegségetől mentesen. A frászkarika „gyártási technológiája”, mely szerint „*kilenc napon át kilenc helyről kért lisztből*” kellett sütni, minden bizonnyal az emberi magzat kihordási idejének tartamára utal (Zolnay 1930: 215) – ahogy a megfőzés/megsütés fentebb tárgyalt rítusai esetében is.

Úgy tűnik, hogy a frászkarikát nemcsak a görcsrohamoktól gyötört gyerekek, de az agosok gyógyítása során is igénybe vették: legalábbis a székely néphagyományban, s esetleg más eljárásokkal kombinálva. Az egyik ezzel kapcsolatos, csíkszentdomokosi adatot Erdődi József közli: „*[...] akkor sütöttek egy nagy vakarót búzatésztából, meggyúrva keményen, amin a gyereket átal tudják dugni a közepin. Átdugják rajta, de elébb még a gyermeket belétették, megnyúztak egy juhót és a böndöbe belédugták a gyereket segvel, csórén, hogy a feje ki van, s akkor aztán tették belé egy nagy szapuló üstbe és aztán mintha tüzet tennének és egy asszony kerüli a házat és az ablakon bekiájt: mit főzsz te asszony. Aggot főzők, ifjút várok*” (Erdődi 1954: 84). Diószegi Vilmos mint önálló gyógymódot adta közre a még meleg marhabendőben, mint szimbolikus anyaméhben való „párolás”-t, amely eljárásban a főzés és a világra jövetel/újjászületés motívumai szintén egyszerre tetten érhetőek: „*a marhát mikor elvágták (levágták), a gyomrát kivették s akkor a meleg gyomorba, a böndőjibe a gyermeket csórén (meztelenül) belefojtották, csak a feje volt kint. Negyedóráig ott hagyták*” (Diószegi 1960: 89).

A főzés/sütés során közreműködő három asszony alakjáról a görög sorsistennőkhöz, az újszülöttek sorsát kinyilatkoztató három Moirához (a római

Párkákhoz) hasonló vonásokkal rendelkező hiedelemlények, a balkáni sorsaszonyok juthatnak eszünkbe. Az egyes délszláv népeknél különböző neveken számontartott sorsaszonyok „őse” egy, a Balkánon a Moirák tulajdonságait is magába olvasztó ószláv születésistennő lehetett (Pócs 1989). Nem lehetetlen, hogy az egyes népi gyógyító eljárások közreműködőiként a kisgyerekek sorsát a születés „eljátszása” révén újraírni igyekvő nőkre a Moira-szerű lények vagy ezek egyfajta keresztényesített megfelelőiként a ’három Mária’, három azonos nevet viselő női szent (Pócs 2002) – így pl. Diószegi adataiban Jézus nagyanyja, Szent Anna, egyebek között a gyermektelen párok, a várandós nők s az édesanyák védőszentje – megszemélyesítőiként kell tekintenünk (lásd alább Pelopsz történetét).

3.

A tűz és víz által való megfiatalítás, újjászületés motívumai nem korlátozódnak az európai folklór berkeire: az eurázsiai térség különböző mítoszaiban, vallási hiedelmeiben fellelhetőek a velük kapcsolatos képzetek; földrajzilag egyik tőlünk legtávolabbi példának valószínűleg a szibériai sámánok beavatástörténete tekinthetőek. A görög mitológia varázslónője, a kholkisz királylány, Médea Iolkosz trónbitorló királyán, Peliaszon úgy állt bosszút férje, Iaszón apjának haláláért, hogy rávette Peliasz lányait, öljék meg apjukat, darabolják fel a testét, és főzzék meg egy üstben: az ő varázsszereinek köszönhetően majd nemcsak élve, de megfiatalodva kapják vissza. Ígéretét természetesen nem tartotta meg, mindenesetre Médea úgy nyerte el a lányok bizalmát, hogy feldarabolt egy kost, megfőzte, és fiatal bárányként keltette életre újra (Apollodoros 1998). Az istenek kegyeltje, Tantalosz egy alkalommal lakomára invitálta az Olümposz lakóit, melynek során saját fia, Pelopsz feldarabolt és megfőzött testét is felszolgált a számukra, hogy próbára tegye, úgymond, mindentudásukat. Az isteneket azonban, Démétér kivételével, nem sikerült becsapnia, így azok újból üstbe tették Pelopsz maradványait, feltámasztva őt. A művelet után (amelyben az egyik Moira, a halandók életfonalának fonója, Klóthó is közreműködött, hiszen nem ez a halál volt a gyermek sorsa) Pelopsz szebb volt, mint valaha, az egyik válla pedig fényesen ragyogott, mivel azt a testrészét még a feltámasztás előtt Démétér megette, ezért elefántcsonttal pótolták a hiányzó darabot (Csiky 1911; Kerényi 1977).

A megfőzés/megsütés/fürdés általi újjászületés, megtisztulás, illetve a feldarabolt test részeinek összeillesztésén keresztül végbemenő feltámasztás toposzai nem ismeretlenek a természetfölöttivel kommunikálni képes, eksztatikus szent emberekkel kapcsolatos indiai néphagyományokban sem (McDaniel 1989), a szibériai és közép-ázsiai sámánizmus vallási rendszerein belül pedig meghatározó jelentőséggel bírnak. A „sámánná levés” folyamatában, a sámánjelölt spirituális

élményeiben mintegy sűrítve s egy többnyire koherens értelmezési kereten belül figyelhetőek meg a dolgozatban eddig érintett azon motívumok, melyek, Mircea Eliade meghatározása szerint, a szenvedés–halál–feltámadás archaikus sémájába illeszthetőek bele (Eliade 2004).

Sámánnak mindenekelőtt születni kellett, még hozzá a kifejezés egészen konkrét értelmében: a fiúgyermek kiválasztása már az anyaméhben megtörténik, akinek különleges státuszát születésének körülményei is elárulják. Burokban vagy „fölös” csonttal (pl. már rögtön foggal) jön a világra, s ahogy múlnak az évek, viselkedése és képességei is egyre inkább *elhivatottságáról* tanúskodnak. Amikor elérkezik az ideje, általában a kamaszkor kezdetekor, de akár már azelőtt, a fiút meglátogatják a szellemek, amely eseményt a „sámánbetegség” jellegzetes fizikai tüneti kísérik: epilepsziaszerű görcsös rohamok, őrjöngés, ájulások. Ezek a szellemek készítik fel a mesterség gyakorlására őt, majd ezután veszi kezdetét a sámánná válás egy újabb, hosszú, akár többnapos szakasza.

A leírások szerint a jelölt ezt az időszakot eszméletlenül, teljes mozdulatlan-ságban tölti, miközben egy másik létsíkon osztozik Pelopsz sorsában: testét akkuratusan, egészen apró darabokra vágják, megfőzik, majd pedig újból összerakják, s a leendő sámánt életre keltik (vagy inkább újratereztik, hiszen a művelet végén új hús kerül a csontokra), aki ez idő alatt kívülről látja testét, s mindazt, ami történik vele, akárcsak a modern halálközeli élménybeszámolóknál. „Amikor beteg voltam, álmokat láttam. Álmomban elvittek és darabokra vagdaltak egy fekete asztalon. Miután feldaraboltak, egy katlanba tettek és főztek. Mindezt láttam [kiemelés Diószegi Vilmos által]. Amikor darabokra vagdaltak és főztek, a borda körül találtak egy középiűt lyukas csontot. Ez volt a fölösszámú csont. Az emberek csak akkor válhatnak sámánná, ha találnak náluk ilyen csontot” (Diószegi n. é.: 42). Mások a főzés után egy folyóban látták úszni a csontjaikat, amelyeket egy meztelen kovács halászott ki a fogójával.

A feldarabolás és megfőzés egyik funkciója tehát a sámán egyik legfontosabb attribútuma, a fölös csont meglétének igazolása. De nem csak ez. Egyes beszámolók szerint a jelölt feldarabolt testének darabjait szétosztják a rossz, betegségeket okozó szellemek között, amelyek megköstolják azokat. (Egyes változatokban a halott sámánok gonosz szellemmé változott lelkeiről van szó [Hoppál 1997].) A sámán a későbbiek során így lesz képes gyógyítani azokat, s csak azokat a betegségeket, melyeket a beavatás során mintegy rövid lefolyásban elszenvedett (Diószegi n. é.). Testének *ízekre szedése és megízlelése* tehát egyfajta spirituális értelemben felfogott immunitást biztosít neki, jövőbeni hatalmat a szellemek okozta betegségek fölött. Egy szamojéd sámán a toposz egy másik variánsát mesélte el. E szerint a jelölt, mielőtt a kovács darabokra szedné őt, előbb a betegségszellemekkel találkozik, mindegyiknek betérve a sátrába, s közben kivágják a szívét és megfőzik (Varsa 2003). Szintén szamojéd példa szerint a

kovács három évig főzi a sámánjelölt testét, fejét pedig egy üllőn kalapálva edzi meg (Eliade 2004).

A sámánná levés (vagy tevés) processzusában ily módon a szenvedés–halál–feltámadás stádiumai szétválaszthatatlan egységbe foglalva jelennek meg: a halál legyőzésére csak ezen stádiumokon végighaladva lesz képes a sámán a praxisa során, testét a betegségszellemeknek meg kell ízlelniük, hogy később hatalma lehessen fölöttük. Más megfogalmazásban: csak a jungi értelemben felfogott megsebzett gyógyító tud gyógyítani (Downing 1990). Aki az antik mítoszok hőseihez vagy az agos gyerekekhez hasonlóan a főzés végén jobb minőségben tér vissza az életbe: testében is megújulva és felvértezve mindazzal a tudással, ami mestersége gyakorlásának feltétele, ahogy Hoppál Mihály jellemezte a sámán állapotváltozását. Hoppál a nyers-főtt ellentétpárt a természet és kultúra ellentétéként fordítja le: „*a sámánjelölt a természetes tudatlanság állapotából átlép a tudás kategóriájába*” (Hoppál 2010: 112). Ezt a megállapítást talán árnyalhatni lehet a természet-természetfölötti bináris oppozíciójával, hiszen a főtt állapotot, a tudást, „kultúrát” egy másik világból hozza magával a sámán: az ott elszenvedett újjászületés révén emelkedik egy magasabb szintre. (Érdeemes megjegyezni, hogy orosz hiedelmek szerint a váltott gyermek is titkos tudást hozhat magával vissza odaáról, amit gyógyítóként, varázslóként hasznosít aztán [Radenković 2002].)

Ez a gondolati elem, a főtt/sült-nyers ellentétpárja által alkotott, a halandók által csak kivételesen átléphető választóvonal képzeje jelenik meg egészen konkrét formában egy széles körben elterjedt népmesetípus egyik, Magyarországon lejegyzett változatában. A mese szerint a hős sikeresen megmássa az égig érő fát, amelynek a tetején lévő, kacsalábon forgó várban várja őt jövődöbelije, Tündér Ilona. A túlvilágon egy darabig boldogan is élnek, de csak addig, amíg a gyerekeik egymás után meg nem születnek, mert egy bába előbb a fiút tűzbe vetette, a másodszülött lányt pedig egy nagy üst forró vízbe. Természetesen ezután elválnak útjaik, s a hőst csak jóval később avatják be annak értelmébe, hogy gyerekeiket miért kellett elevenen megsütni/megfőzni: „*itt van a fiad, itt van a lányod, gyönyörű szépek! Ha paráztűzbe meg nem égettem vón, ez tündér sose lett vón, mer földi embertül származott. A lányodat, ha forró vízbe meg nem főztem vóna, tündér sose lett vóna, mer földi ember vót az egyik ága! Tehát, nyugodjál meg, hogy mindent jóvá tettem és mindent jól csináltam!*” (Ratkó 1987: 25)

A sámánná válás motívumai, a szenvedés és halál általi újjászületés és a betegségek legyőzésének képzeje szoros közelségben látszanak állani az agos gyerekek főzéssel való megfiatalításának, a csontokra történő új hús növesztésének népi gyógy módjával. Dolgozatom vége felé közeledve szeretném még megfogalmazni azt a kérdést, hogy a váltott gyerekek visszacsérésének egyik metódusaként alkalmazott praktika, a kemencébe vetéssel, tűzzel való rémisztgetés vajon összefüggésbe hozhatók-e ezekkel a képzetekkel. A kérdés azért is indokolt, mert ez az eljárás első pillantásra pont az ellentétének tűnik a sámánok beavatási

processzusának: a megégetés ebben az esetben nem egy halandót, hanem egy túlvilági, démoni vagy tündéri figurát fenyeget, amely révén próbálják őt az emberek világából visszajuttatni oda, ahonnan jött.

Carlo Ginzburg a boszorkányszombathoz fűződő hiedelmek eredetének vizsgálatát egy nagy ívű, a különböző eurázsiai népek mágikus világképének varázslófigurákkal, halottakkal, természetfölötti lényekkel kapcsolatos elemeit egy rendszer keretei között elvégezni igyekvő könyvében megemlíti egy Hiosz szigeten gyakorolt középkori, kora újkori hagyományt, mely szerint a „veszélyes” időszakban, karácsony és vízkereszt között született csecsemők talpát megégették, nehogy kallikantzarosok, vagyis részben kentaurszerű, groteszk alvilági lények legyenek belőlük (akik ebben az időszakban látogattak fel a földre az emberek közé). Ginzburg ezt a szokást a Démophón és Akhilleusz alakjához kapcsolódó hagyományok egyes változataival hozta összefüggésbe, melyek szerint mind a két hőst gyermekkorában tűzbe tartották, hogy halhatatlanná tegyék őket. A szóban forgó változatban Akhilleusz sarka megégett, melyet egy sebes járású óriás sarkával pótoltak. Ginzburg, rámutatva Akhilleusz kentaurokkal való kapcsolataira (nevelője Kheirón kentaur volt), úgy gondolja, hogy „*abban, ahogy a kiozsi gyermekeket próbálták megóvni a fenyegető balsorstól, egy valószínűleg engesztelő, beavató jellegű korábbi rítus átértelmezését sejthetjük, melynek célja, hogy a szertartás alanyát emberfeletti tulajdonságokkal ruházza fel*” (Ginzburg 2003: 319).

A hioszi szokás valóban az akhilleuszi hagyomány inverziójának tűnik: a kisgyermek talpának megégetése a mitológiai hős sérülését idézi fel, csakhogy a szigetlakók mintha nem a halhatatlansággal, tehát túlvilági tulajdonságokkal való felruházás, hanem éppen a túlvilágtól való távortartás érdekében gyakorolták volna azt. Ez némileg hasonlít a váltott gyerek égetése (az azzal való fenyegetés) motívumához, amelynek célja, hogy a szülők visszakapják saját gyermeküket az odaátról befurakodott teremtmény helyett. De nem biztos, hogy feltétlenül egy régebbi hagyomány jelentésének az átbillenését kell feltételeznünk ezen gyakorlat mögött. Azok a magyarázatok, amelyek Akhilleusz és Démophón, valamint Tündér Ilona gyermekeinek történeteikhez kapcsolódnak, bizonyos mintaszerű egyezéseket mutatnak egymással – és közben felsejlik egyfajta logikai összefüggés a görög mítoszok feldarabolás és megfőzés által új életre keltett hősei vagy az alvilágot megjárt sámánok sorsával, s végső soron az agos gyerekek meggyógyítását célzó eljárásokkal.

A két mitológiai történet és a magyarországi népmese közös elemei közé tartozik a tűz használatán túl, hogy a gyerekeket különböző természetfeletti lények mindkét szülő vagy az apa tudta/beleegyezése nélkül próbálták a halhatatlanok közé emelni: Akhilleuszt az anyja, Thetisz nimfa, Démophónt a magát öreg dajkának álcázó Démétér, Tündér Ilona és halandó férje gyerekeit pedig Tündérország lakói. Mindkét antik hős testét a tűz mellett az istenek eddelével,

ambróziával „kezelték”, s mindkettő esetében meghiúsult a szándék: egy éjjel a fiúk apja vagy anyja álmából felriadva megakadályozta, hogy Thetisz és Démétér véghez vigyék, amit akartak, vagyis hogy halhatatlanná tegyék védenőiket, és hogy örök fiatalsággal ajándékozzák meg őket (lásd: Apollonius 1998; Kerényi 2010). A tűzbe helyezés lényegében a halandó részeknek a testről való leégetését célozta. (Akhilleusz egy része, népmesénk testvérpárjához hasonlóan, amúgy is az emberekén túli világhoz tartozott, hiszen anyja tengeri nimfa volt.) Ezt felfoghatjuk egyfajta egyoldalú „elváltási” kísérletnek, hiszen halhatatlanként már nem lett volna helyük a halandók között, ahogy ez Tündér Ilona magyarázatában immanens módon benne is foglaltatik. Akhilleusz megégett sarka a halhatatlanság elbukott kísérletének plasztikus szimbóluma, melyet a híroszi gyerekek talpának megsütésével igyekeztek eleven erővel megtölteni a régiek.

Időbeli és térbeli kalandozásunk végére érve megpróbálkozom néhány tanulás levonásával. Bár formájukban és funkciójukban jelentős eltéréseket mutató képzeteket, illetve gyógyító rítusokat érintettem dolgozatomban, néhány alapvető közös vonás révén mintha egy szabályos minta rajzolódna ki a bemutatott hiedelmek mélyrétegeiben. A megismert történetekben néhány földi halandó (jellemzően kisgyermek, illetve fiatalok) abba a kivételes léthelyzetbe kerül, hogy a túlvilág lakóinak (az istenek, szellemek) akaratából a halál birodalmából visszatérhet az élők közé, vagy hogy a halhatatlanság és örök fiatalság adományában részesülhet. Az újjászületésért azonban nagy árat kell fizetni, hiszen leírhatatlan szenvedésen és a fizikai megsemmisülés meg tapasztalásán át vezet hozzá az út, az örök élet pedig csak az ember halandó, tehát emberi mivoltától való megfosztása révén érhető el – ha egyáltalán elérhető.

Mindegyik hős tűz (égetés, megfőzés) és az alvilági kovács pörölycsapásai által megtisztulva, újjáteremtett testben, fiatalon és/vagy különleges tudás, képességek birtokában kel életre, régi énjét mintegy maga mögött hagyva. Mindezek a motívumok többé-kevésbé explicit formában felismerhetőek az agos gyerek gyógyításáról szóló elbeszélésekben: a koravén, torz újszülött alakjában, a test imitált főzés általi megújításában vagy a sorsasszonyok egyfajta keresztényesített változatát megjelenítő nők közreműködésében. Ugyanígy, ha a tűz az, ami megkülönböztet halandókat és halhatatlanokat, s választóvonalat képez az emberek világa és a túlvilág között, akkor egyfajta „portálként” használható, melyen át minden létező visszajuttatható abba a dimenzióba, ahol lennie kell. Az agos és váltott gyerek első pillantásra egymástól szembeötlően különböző hiedelmei mögött végső soron ugyanaz a vágy, törekvés munkál: ha csak ideiglenesen és rövid időre, de eltörölni a határokat a különböző világok között, s lehetővé tenni a visszatérést, a tiszta lappal való újakezdést – nem a keresztény tanítás eszkatologikus időtávtalában, hanem még az egyéni élet szűkre szabott keretei között.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Berde Károly (1940): A magyar nép dermatológiája. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest. 304. old.
- Briggs, Katharine Mary (1976): An Encyclopedia of Fairies. Hobgoblins, Brownies, Bogies, and Other Supernatural Creatures. Pantheon Books. New York, N. Y. 481. old.
- Diószegi Vilmos (1960): Az „agos” gyerek a bukovinai székelyeknél. In: Némethy Endre – Takács Lajos (szerk.): Néprajzi Közlemények V. (1). Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum. Budapest. 87–92. old.
- Diószegi Vilmos (n. é.): Sámánizmus. Elektronikus változat. Nincsenek oldalszámok, a teljes dokumentum 124 oldal. <https://mek.oszk.hu/01600/01639/> (Letöltés: 2022. 06. 23.)
- Downing, Christine (1990): Only The Wounded Healer Heals: The Testimony of Greek Mythology. Soundings: An Interdisciplinary Journal 1990/4. szám. 551–73. old.
- Eliade, Mircea (2004): Shamanism. Archaic Techniques of Ecstasy. Princeton University Press. Princeton. N. J. 610. old.
- Erdődi József (1954): Egy babona európai útja. Frászkarika. Magyar nyelv 1954/1–2. szám. 83–90. old.
- Frankovics György (2005): A váltott gyerek. Közös örökség az európai népek folklórában. Barátság. 2005/5. szám. 4751–57. old. <http://epa.oszk.hu/01200/01259/00020/pdf/Bar04.pdf> (Letöltés: 2022. 06. 23.)
- Ginzburg, Carlo (2003): Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése. Európa Kiadó. Budapest. 451. old.
- Hoppál Mihály (1997): Halálélmények a sámánizmusban. Kharón 1997. tél. Elektronikus változat. https://kharon.hu/docu/1997-tel_hoppal-halalelmenyek.pdf (Letöltés: 2022. 06. 23.) Nincs oldalszám.
- Hoppál Mihály (2010): Sámánok világa. Püski Kiadó. Budapest. 342. old.
- Mac Philib, Séamas (1991): The Changeling (ML 5058). Irish versions of a migratory legend in their international context. Béaloideas. 1991. (vol. 59.: The Fairy Hill Is on Fire! Proceedings of the Symposium on the Supernatural in Irish and Scottish Migratory Legends.) 121–31. old.
- Magyary-Kossa Gyula (1929): Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I. kötet. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. Budapest. 368. old.
- McDaniel, June (1989): The Madness of the Saints. Ecstatic Religion in Bengal. The University of Chicago Press. Chicago, Il. 335. old.
- MNL 1 (1977): Agos gyerek. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. Első kötet A–E. Akadémiai Kiadó. Budapest. Online verzió: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-1.html> (Letöltés: 2022. 06. 21.)

- MNL 5 (1982): Váltott gyerek. In: Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. Ötödik kötet Szé–ZS. Akadémiai Kiadó. Budapest. Online verzió: <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-1.html> (Letöltés: 2022. 06. 21.)
- Pócs Éva (1989): Tündérek, démonok, boszorkányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 189. old.
- Pócs Éva (2002): Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. L’Harmattan Kiadó. Budapest. 196. old.
- Radenković, Ljubinko (2002): Slav Beliefs on Changelings. *Balcanica* 32–33. szám. 143–54. old.
- Vajkai Aurél (1943): Népi orvoslás a Borsavölgyében. Teleki Pál Tudományos Intézet. Kolozsvár. 1943. 187. old. https://adatbank.ro/html/cim_pdf1026.pdf (Letöltés: 2022. 06. 25.)
- Varsa Mátyás (2003): A legrégebb magyar mítosz. *Tiszatáj* 8. szám. 69–84. old.
- Zolnay Vilmos (1930): Frászkarika. *Magyar Nyelvőr* 7–8. szám. 214–5. old.

TOVÁBBI FORRÁSOK

- Apollodorus (1998): *The Library of Greek Mythology*. Oxford University Press. Oxford. 291. old.
- Apollonius of Rhodes (1998): *Jason and the Golden Fleece. (The Argonautica)*. Oxford University Press. Oxford. 175. old.
- Csepregi Zoltán (szerk.) (2014): *Luther Válogatott művei* 8. Asztali beszélgetések. Luther Kiadó. Budapest. 811. old.
- Csiky Gergely (2010): *Görög-Római Mythologia. Elektronikus változat. (A Franklin Társulat 1911-es kiadása alapján.)* 137. old. <https://mek.oszk.hu/08100/08154/pdf/08154.pdf> (Letöltés: 2022. 07. 05.)
- Haraszi Gyula (1878): A táltos vagy a váltott gyerek. *Magyar Nyelvőr* II. füzet. 86–7.
- Kerényi Károly (2010): *Görög mitológia. Elektronikus változat. 2010. (A Gondolat Kiadó 1977-es kiadványa alapján.)* 479. old. <http://mohay.gergely.btk.ppke.hu/gorog%20vallas%20ea./Kerenyi%20Karoly%20-%20Gorog%20mitologia.pdf> (Letöltés: 2022. 07. 05.)
- Komáromy Andor (szerk.) (1910): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 783. old.
- Pápai-Páriz Ferenc (1747): *Pax Corporis*. Kolozsvár. <https://mek.oszk.hu/15200/15273/15273.pdf> (Letöltés: 2022. 06. 23.)
- Ratkó Lujza (1987): *Mesék, mondák Biriből*. Jósa András Múzeum Kiadványai 24. Nyíregyháza. 235. old.
- Schram Ferenc (szerk.) (1970): *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 572. old.
- Sz. G. (1887): (Babona). *Természettudományi Közlöny*. XIX. kötet. 1887. december. 516–7. old.

Tóth Livia

**TEXTILMOTÍVUMKINCSEINK MÚLTJA ÉS ISMÉTLŐDÉSE
– FONALDARABKÁK EGY SÚRÚ SZÖVETBŐL CÍMŰ
DOKTORI ÉRTEKEZÉS (2010) RÉSZLETE AZ „ISMÉTLŐDÉS”
CÍMŰ KONFERENCIA KAPCSÁN**

Pazyryk, Noin Ula – és kisugárzásuk

Az első nemezeletek az Altajból, Szibéria megfagyott területeiről származnak Kr. e. 1200-ból. A közhiedelemmel ellentétben a szkíták nem voltak ellenségei a megtelepült életmódot folytató népeknek, hisz velük kereskedni kényszerültek. A szkíták a Fekete-tenger északi partvidékén épült görög gyarmatvárosokba gabonát (!) és aranyat is szállítottak. A keletebbre lakó későbbi nomádok az Aral-vidéki, horezmi és közép-ázsiai szogdiai városokkal, a Belső-Ázsiában élők pedig Kínával kereskedtek. A pazyryki feltárás vezetője Sz. I. Rudenko volt.

Mivel a nomádok legfontosabb vagyontárgya az állatállomány volt – ez biztosította nekik az élelmet és a jurtaikhoz a gyapjút –, gyakorlatilag a gyapjúból készült nemez tette élhetővé az életet. Fonással és nemezeléssel a ködmönök, kepenegek, csizmák, harisnyák, a teljes ruházat mind előállíthatók voltak. A durva gyapjút használták a jurta fedésére, erre csak ez volt alkalmas. A gyapjúból levő faggyú, lanolin víztaszítóvá tette, míg az erős nemezeléstől oly sűrű anyagot kaptak, amely a viharos, zord szelek ellen is védelmet nyújtott, és ellenkezőleg a nagy meleg ellen is szigetelt. Egyébként a gyapjú egy lélegző és élő anyag, soha nem használták az elhalt állat szőrét, s mivel nem kellett az állatot megölni, a buddhisták is bátran használták. A gyapjúkepenegek megvédték a lovat a hideg és a szél ellen. A hosszú kepeneg egyben a lovat is beterítette, így a ló és lovasa kölcsönösen melegítették egymást. Más alkalommal takaróul is szolgálhatott, vagy menhelynek éjszakára. Alatta a paraszat szállító eszköz is elfért. Kiváló anyagnak tűnt mint nyeregalátét, hisz saját súlyának sokszorosát képes felszívni, s csak akkor tűnik igazán vizesnek. A nomádok életeleme a szabadság. Nyájaikat a téli és nyári szálláshelyek között terelték, de ezek közül az egyik elvesztése is pusztulásukat okozza. Ezért szűntek meg ezek a kultúrák a XX. sz. elején.⁹

⁹ Het goud der skythen, Schatten uit de Hermitage, Leningrad, Gemeentekrediet, Koninklijke Musea voor Kunst e Geschiedenis, 1991-es katalógus, Brüssel, 108-as kép és 116-os kép. Burkett 1979-ben jelentetett meg egy könyvet hasonló szellemiségben: The Art of the Felt Maker címen. (Nem hoz újat.) A motívumok miatt azonban szükségesnek látom néhány börtárgy bemutatását is. A nemeztakaró tulipános lélekmadara vagy hasonló motívum lóg le a nyeregről is.

A továbbiakban a „gyapjúleletek” szempontjából keresünk tovább. Egyik jelentős szkíta feltárás Pazyrykból került elő az i. e. 5. évszázadból. A pazyryki és altáji leleteket figyelve arra az álláspontra jutottam, s mint kiderült ezzel nem vagyok egyedül (Sergej Ivanovics Rudenko), hogy milyen nagy hasonlóságot mutatnak a múlt századi és a még fellelhető közép-ázsiai textilkinccsel.¹⁰ Az évezredek változatlanság oka abban rejlik, hogy maguk a hagyományos technikák is változatlanok maradtak (pl. a nemezkesztés terén a fakalapács és íjfa használata), és az elzártság miatt a nemezfelrakás technikájában és motívumai körében sem álltak be változások. Ugyanez tapasztalható a brokát- és ikatszövés területén is. Indiában a kasztok évezredekken keresztül adták át és tökéletesítették tudásukat, de egyébként nem válthatták munkakörüket. A kirgiz asszonyok még a mai napig értik mintáik minden kis részletének jelentését.

Ezt számomra egy nyári nemeztáborban részletesen elmesélte egy kirgiz asszony (Kendzse: Szopar Iszmailov Kendzsekan Tortoszunova). Mindezt generációról generációra továbbadják, így érthető a motívumok fennmaradása. Ez a sor csak akkor borul meg, amikor a gyári termelés a kézműves megmunkálást feleslegessé teszi.

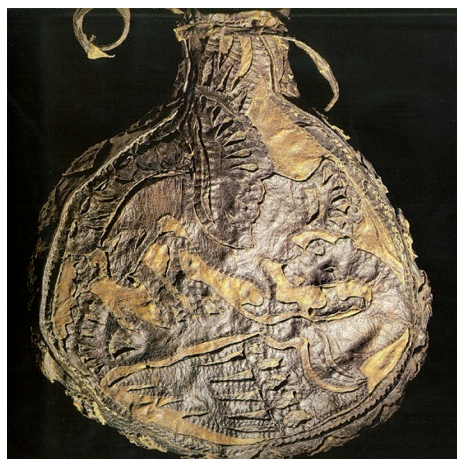
¹⁰ Het goud der skythen, Schatten uit de Hermitage, Leningrad, Gemeentekrediet, Koninklijke Musea voor Kunst e Geschiedenis, 1991-es katalógus, Brüssel, 102-es kép, 107-es kép.

Minden bizonnyal a pazyryki törzs életében a nemezkészítmények használata jóval szélesebb körű volt, mint a mai sztyepei pásztoroknál. A feltárt nemezek többnyire 2-3 mmvastagságúak, rendkívül jó minőségűek voltak, ami azt bizonyítja, hogy tökéletesedésüknek korábbi szakasza jóval a pazyryki kor előtti időkre nyúlik vissza. Legjellemzőbb tulajdonságuk a rátét alkalmazása.¹¹ A griff eredetét egyes kutatók az iráni Achamenidák korára vezetik vissza, míg a rátét kölcsönösen hatott az iráni inkusztrációs berakásokra.¹²

Az állatküzdelmi jelenetekhez kapcsolódó központi tematika a Szakrális párzás (Kabay Lizett¹³). A táltos színeváltozásában, a szituációt úgy értékeli, hogy a szellemi fénnel való eltelést ábrázolja a jelenet. A táltosok földöntúli lényekké is képesek átváltozni. Ezt hívja a táltos színeváltozásának. A Napisten itt griff képeben jelenik meg, és megszállja a szarvast, ill. a kost. A „megszállott” szavunk ma is valami átlényegülést jelent. A fénnel való eltelést a csillagok jelenthetik, ötvösmunkákon a harántcsíkos barázdaltság. Gondolom a szeplőtelen fogantatás archaikus, korai megjelenésével van dolgunk. Mária is a Nap sugaraitól kerül áldott állapotba.

Noin Ula

*Het goud der skythen, Schatten uit
de Hermitage, Leningrad,
Gemeentekrediet, Koninklijke Musea
voor Kunst e Geschiedenis,
1991-es katalógus, Brüssel*

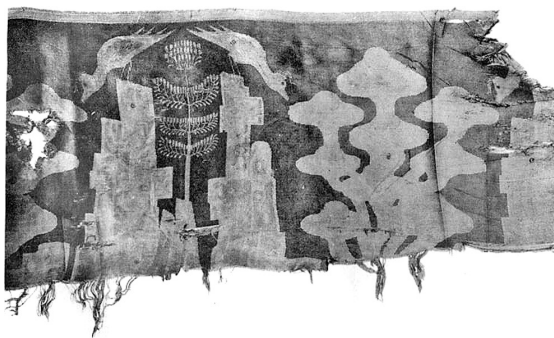
¹¹ ???

¹² This image is often cited to prove that there were close links between Altai felt appliques and the applied art of the Near East. A number of scholars suggest that the image of a gryphon came to the Altai from Achaemenid Iran and Central Asia, where "commas" and "full stops" were used in jewellery sculpture and where the gryphon motif was tied up with ancient traditions. An opposing point of view, however, suggests that nomadic applique art influenced the incrustations of Iranian art. This unusual device might perhaps be the result of mutual influence between jewellers and weavers in Iran, although in the Altai some local visual and technical peculiarities made their appearance. Saddle blanket Debts. www.washington.edu/shm/shmpazyryk.html, hometown.aol.com

¹³ Kabay Lizett (2005): A táltos színeváltozása. Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 11. old.

A másik jelentős leletcsoport a xiongnui feltárásból származik, az észak-mongóliai Noin Ulából 1924–25-ből dupla falú koporsókból. A leletek az i. e. 1. századból származnak, hercegi sírok. Mi most az aranytárgyakkal nem foglalkozunk. Nagyon változatos textilanyag került napvilágra. Egy része az Ermitázsban látható, egy része pedig visszakerült Mongóliába. A feltárást Kozlov folytatta.¹⁴ Camilla Trever beszámolójából megtudhatjuk, hogy a tárgyak három csoportba oszthatók: kínai importból származók, Nyugatról, görög és közel-keleti kolóniákból származók, így értjük ez alatt a bactriai és pártus Irán felsőbb osztályainak kultúráját, mely átítatódott a hellén kultúrával is, valamint helyi kézművesek munkái. Kereskedelmi kapcsolatban álltak az i. e. 2. évszázadtól a pártusokkal, akik a selyemút kereskedelmét irányították. A legrégebb selyemszövetet eddig a magyar származású Stein Aurél találta a lou-lani ásatáson, a Tarim medencében. Az az érdekesség figyelhető meg az általa talált s a Noin Ula-i selyemszöveteken, hogy mindkettő láncvetülékes szövet. Ez azt jelenti, hogy a bevetés szinte láthatatlan, szinte egyenes szakadás látható a megsérült szöveteknél, a dublé szövés technikáját alkalmazzák már e korai időszakban is.¹⁵ A fenti képen láthatók dualista – szárnyas és nem szárnyas – sárkányok, a pazyryki tetoválásokra emlékeztető gomolygások, amiből később Kínában perzsa láncöltésű szöveteket találtak.

A hunok Noin Ula-i domboknál talált leletei is alkalmazzák a rátétet, tűzdelest, hímzést. A díszített nemezok tükrözik a kor világnézetét, művészi lehetőségeit, ízlését, tanúskodnak kulturális kapcsolataikról.¹⁶ A fenti kárpiton jól látható a világhegy tetején álló életfa, melyet griffmadarak őriznek.

¹⁴ <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/shm/shmnoinula.html> (Camilla Trever Excavation of Noin Ula). www.georgetown.edu/faculty/millwarj/website%20images/centralasiainimages.htm

www.cs.arizona.edu/patterns/weaving/topic_ancient.html – 20k
State Hermitage Museum:noin ula

¹⁵ <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/shm/shmnoinula.html> (Camilla Trever Excavation of Noin Ula)

¹⁶ <http://depts.washington.edu/silkroad/museums/shm/shmnoinula.html> (Camilla Trever Excavation of Noin Ula)

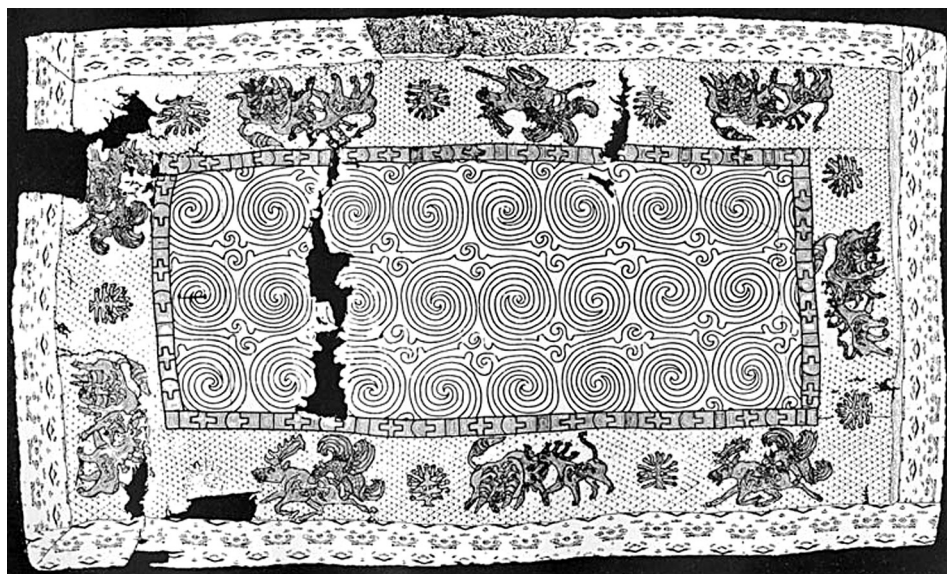
State Hermitage Museum: Noin Ula

Mint láthatjuk, nagyon változatosak az itt talált textíliák. Találunk közöttük tűzöttet, hímzettet, applikáltat, dublé szövetet. De ikonográfiaiailag is nagyon változatosak. Megtaláljuk az „ún. szkíta állatstílust”, szakrális párzási jelenetekkel, ill. viaskodásokkal, bőven vannak sárkányok (hátrafele néző), griffek, de a háromkirályok imádásának is itt az archetípusa. Megtaláljuk az „életfát” őrző madarakat vagy turulokat, hármasspirálokat, a kettős spirálokon mintegy felhőgalaxist. A halotti maszk arcán is spirálok vannak.

A Noin Ula-i sírból bőrkabát, nadrág, szövetujjas, prémszegély, bőrszegélyek, jól megőrződött nemezszőnyegek, bíborszövetek kerültek napfényre.

A Napisten itt griff képében jelenik meg, és megszállja a szarvast, ill. a kost. A „megszállott” szavunk ma is valami átlényegülést jelent. A fényvel való eltelést a csillagok jelenthetik, ötvösmunkákon a harántcsíkos barázdáltság. Gondolom a szeplőtelen fogantatás archaikus, korai megjelenésével van dolgunk. Mária is a Nap sugaraitól kerül áldott állapotba.

Csigavonalas paplanvarrású, körben szkíta állatalakos ábrázolás, rátétmintázású, gömbölyű, díszítőzsinóros levarrással. Ez a rátétes, zsinórral szegett hímzés a mai napig honos Kínában.

A Noin Ula-i sírokban ezenkívül sok kínai vagy szogd eredetű hímzés is találtatott. A nagy szárnyú madarak, a keleti, iráni ornamentika, a perzsa láncöltés nagyon finom munkára vall.

Egy mintatípus kialakulása

Kövessük nyomon e minta kifejlődését! A következő oldalon látható 12. századbeli spanyol szövetdarab is mutatja a tematika töretlen divatját.

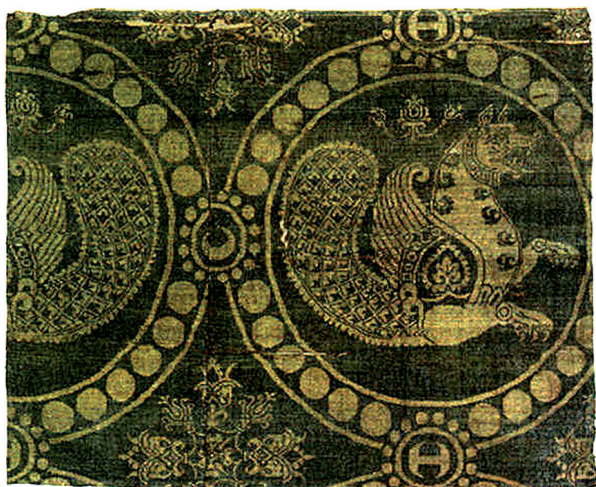
A továbbiakban ismertetném és kiegészíteném egy érdekes tanulmány tartalmát. A tanulmány a <http://www.transoxiana.org> honlapon jelent meg „The role of the sogdian colonies in the diffusion of the pearl roundels pattern” – Matteo Comparesi-től. A szerző sok-sok textilmintán keresztül mutatja be a minta terjedését a 7. századtól a 12–13. századig, Európától a Közel-Keletig, beleértve Indiát, Núbiát, Egyiptomot.

A szogd selyemgyártás központjai Astana és Kara-Khoja voltak. A tudósítások – iszlám források – azonban beszámolnak egy Zandane nevű faluhoz kapcsolódó manufaktúráról. Itt készült a „zandaniji” nevű selyem, melyet nagyon nagyra értékelték. Ezekből kiderül, hogy művészeti kiérlelttségük már a 6. század óta

157 Seidengewebe aus dem 12. Jahrhundert mit einander zugekehrten Pfauen und mit Schriftbändern in kufischem Duktus. Zusammen mit Resten im Victoria and Albert Museum und in der Kathedrale von Toulouse ist dies eins der feinsten Stücke spanischer Webkunst

David Talbot Rice – Deutsche Buch Gemeinschaft, Berlin, 1967, 156. o.

meghatározó. A „zandani-ji” nyugati exportjának virágkora, valószínűleg az Abbasida Birodalom idejére tehető, arra az időszakra, amikor az arabok befejezték Transoxiana meghódítását, ekkor határaikkal lezárták a javak vándorlását. A „perzsa brokát” neve valószínűleg anyagi okok miatt nem változott meg. A szogd-turfán típusú szövetek megtalálhatók As-

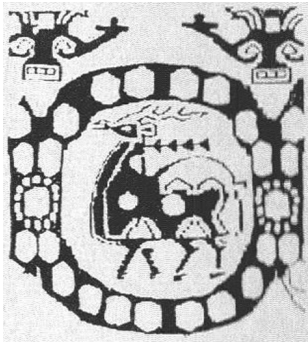
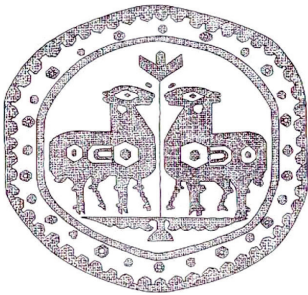
tanában és Kara-Khojában (Xinjiang), Dulanban (Qinghai), Narában (Japán) – olyan területeken, amelyek a Tang dinasztia vonzásába tartoztak. (Valószínűleg adó fejében voltak kénytelenek vele elszámolni.) Rámutat arra, hogy a Turfán-oázisban fellelhető leletek kapcsán egy speciális, megkülönböztethető mellékága fedezhető fel a selyemgyártásnak, amely mégis elüt a speciális kínai elemektől. A tudósok azt bizonyítják, hogy ide, a Shu provinciába, Sichuan területére a Tang dinasztia idején (618–906) számos szogd kézműves, szövő és ötvös, kereskedő települt vagy telepített át. A turfán textileket a 7. század során úgy tartják számon, mint „samit”: doublé technika (weft faced compound twill) – vetülék oldalú összetett csavart technika, mely a szalagszövésre enged következtetni, ahol a láncot csavargatjuk a kártyákkal. Nos, ennek a technikának az eredete Közép-Ázsiában, a szogd városállamok között keresendő. Számos nyugat-európai egyház birtokol ilyet, mint különösen értékes relikviát (Church of Notre Dame, Huy). Ami viszont a gyöngykeretezésű mintákat illeti, azok iráni eredetre vezethetők vissza.

Sogd ezüstpénz, 8. század, Marschak nyomán

A mintacsoport neve a „gyöngykeretezésű medalion” (Pearl-roundel – gyöngykorong?). Ezen mintákra mindig jellemző, a körvonalban ötösével elhelyezkedő, összesen 20 darab kis köröcske, az ezeket összefűző kapcsolódó elem, a szegélyeken kívül növényi ornamentika, belül pedig az ún. szasszanida stílusú megjelenítések, mint a szemurf, szörnyfejek, szárnyas griffek. Valószínű, az eredeti szasszanida selyem árát akarták ez által letörni. Ez a hercegnői kabátka a Cleveland Museum of Art tulajdona.¹⁷

Ehhez járulnak hozzá az ún. kínai stílusjegyek, mint a tengelyes tükröződés a körön belül az életfa által. A későbbiekben a lótuszlevél ábrázolása is társul. A tudósok véleménye szerint a „kínai” (elhurcolt szogd) szövőök által későbbiekben szőtt selymek is erőteljesen iráni témákat vetnek föl. Azonban a kínai elemek azt sugallják, hogy a Mennyei Királyságban készültek. Szogd kézművesek jelenlétéről a Tang dinasztia idején (618–906) írott dokumentumok (Gansu levelek) számolnak be.

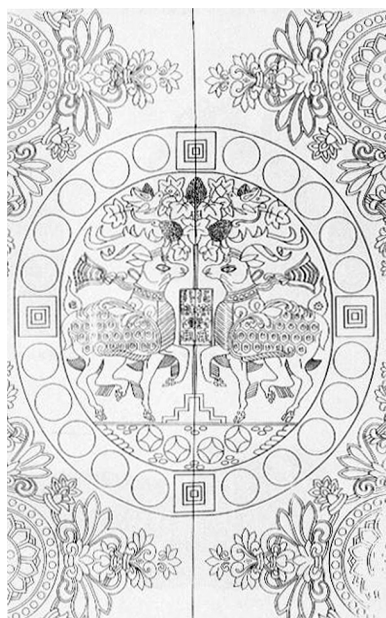

A Nyugat-Türk Birodalom hanyatlásakor (657–658), a kínaiak kiterjesztették hatalmukat Közép-Ázsia fölé, elismerve a samarkandi, varkhumani királyságot a régenseik által.¹⁸ A következő képen a mintát már körbeölelik további életfás díszítések. Az életfát gyakran szarvasok harapdálják.¹⁹

¹⁷ *Ikats of Central Asia* – Kate Fitz Gibbon & Andrew Hale Edited by Mark Venon-Jones Printed Belgium, 1997, 270. old. – a vázlatrajzok Matteo Comparitól.

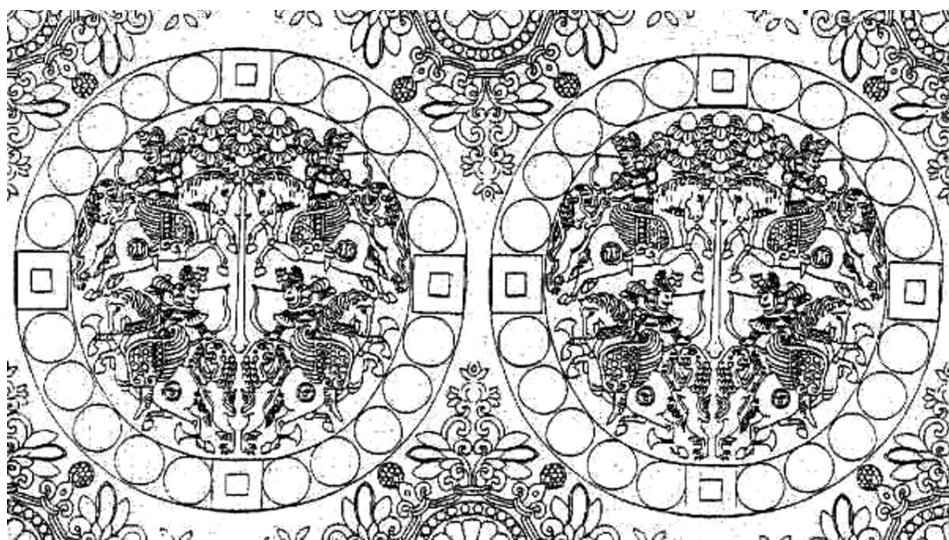
¹⁸ Astanában, a 18-as sírból 589-re datálható emlék került elő. Ezek a selymek bizonyítéka annak, hogy a szogdok is és a kínaiak is ismerték a mintát, csak egyszerűbb változatban, mint a xinjangi leleteken.

¹⁹ Oroszlános ábrázolás – David Talbot Rice – Deutsche Buch Gemeinschaft, Berlin, 1967, a könyvben 50. kép, míg a következő kép egy indiai példa a kiterjedésre, majd ismét Kína Matteo Comparitól.

Néhány közülük, a szogd-turfán tipológia prototípusának tekinthető (7–8. sz). A szogd szövők áttelepítése Kína területére a Turfán-oázisba valószínűleg a hunok vesztégzárainak köszönhető. A határok ellenőrzése szinte lehetetlenné tette a szasszanida szövetek behozatalát a kínaiak számára. Az értékes szövetek kereskedelme többnyire idegen kezekben volt, így a Tang dinasztia idején törvényeket hoztak ezek kereskedelmének visszaszorítására. Tilos volt a szöveteket ún. „nyugati” mintákkal díszíteni.

Így próbálták meg a veszélyes, de antagonisztikus érdekeltségeket, a piaci versenyt megfékezni. Így elkülöníthetők a más helyszínen készült kelmék. A szogd szövetekre jellemző a korongokon belüli variációk nagy száma, míg a kínaiak nem változnak, környezetük is sorolható. Rokhan vagy An Lushan (755–56) tibeti vezető felkelése elszakította Kínát a Közép-Ázsiai területektől.

Kifejlődött tehát egy sajátos kínai típusú hajtása a mintának, mely helyszíni- leg inkább már Sichuánhoz köthető Xinjiang helyett. Azt azonban jól láthatjuk, hogy a szogd emigránsok betelepülése szervesen összefüggött a selyem kereskedelmével és gyártásával, valamint a minták kialakulásával.

Fel kell figyelniünk egy újabb mintabővülésre, mintaszerveződésre, egy bizonyos sorolható, sejtyszerűen szerveződő, csúcsos, csúcsíves formarendszerre, amit James Trilling „ogival” típusúnak (csúcsíves forma) nevez.²⁰ Ennek első megjelenése egy észak-afrikai mozaik a 2–3. századból. Textilmegfeleelője nincsen.

Pendjikentben egy frízmaradványon jól látható az ünneplő előkelők öltözete. A képet közli G. Azarpay, a *The Pictorial Epic in Oriental Art*, University of California Press 1981. Ezt a képet vette át Kate Fitz Gibbon az *Ikat silk of Central Asia* című könyvében, s közli a 173. oldalon. Vagy ismerünk falfest-

ményt Samarkandból a 7. századból.²¹ Itt már jól látjuk a mintacsoport kiteljesedését →szenmurf a központban.

Ez a kínai, dörzsöléssel (frottage) nyert mintarajz, egy Sianból származó kőtábláról készült, a Tang dinasztia (618–905) idejéből.²² Ez arról tanúskodik, hogy vagy a román motívum nyert teret magának Keleten, vagy Keleten mindig is

²⁰ A legkorábbi példa a 2–3. századból származik, Észak-Afrikából, *The Language of Ornament* – James Trilling, Thames & Hudson World of Art, London, 128. old.

²¹ *The Language of Ornament* – James Trilling, Thames & Hudson World of Art, London, 2001, 129. old.

²² *The Language of Ornament* – James Trilling, Thames & Hudson World of Art, London, 129. old.

megvolt és megújult. A Tang dinasztiaiabeli textilek valószínűleg eredetileg szalagban készülhettek, és ezeket a csíkokat varrták össze.

Ha ilyen erős volt a hatása akkoriban egy mintának, vajon miért ne hihetnénk, hogy valami ősi tudáshoz való ragaszkodás őrizte meg a magyar népművészetben is?²³

Görög fonalasmunkák²⁴

A görög vagy pontusi textilművészet nyomait Kr. e. 500–100 évvel látjuk figurális díszű agyagvázák rajzain. Eredeti görög szövetfoszlányokat a krími ásatások hoztak.

Itt bysszusrostból, selyemből, gyapjúból, vászonból készült textilmaradványokra bukkantak. Homérosz ír az Iliászban a szövésről. Demokritosz szerint a görög ruha tarka, színes bordúrral szegett. A görögök Keletről importálták szöve-

teiket. Perzsiából drága sálakat, melyek gyönyörűek voltak. Homérosz szerint a görögök hatalmas összegeket fizettek a szidoni nőknek, akik azokat készítették. Saját szövéseik fejlesztésére ázsiai szövőmestereket hoztak. Keleti szövők dolgoztak a delphibeli Apolló-templomban, írja az 5. században Euripidész, akik lovas vadászokat és tengeri ütközet képét szőtték. Arisztofanész pedig a mediai faliszőnyeg

szörnyállatait említi írásában, amelyből kitűnik, hogy a régi görögök keleti mestereket utánozva a mintáikat is keleti forrásokból szerezték.

A keleti császárság idején fényűző, figurális mintájú szövött ruhákat kedveltek. A IV. században már megrovólag szól róluk Asterius püspök, és elítéli a gazdagok szokását, hogy emberi és állati figurákkal teleszótt ruhákban járnak.

²³ Néprajzi Múzeum, saját fotó.

²⁴ Undi Mariska nyomán.

„Mintha egy falfestmény indult volna útnak.” A császári ünnepi ornátust selyemcsikokba szövött arany sárkányalakok díszítették. Az udvari emberek gazdag „chlamys”-a páva, sas és egyéb alakokkal volt beszöve. Constantinos Porphyrogennetos említi, hogy néha bibliai jeleneteket is szőttek ruhába. Ezt láthatjuk Theodora bizánci császárnő öltözetén a ravennai mozaikarcképén.

Kínai importált selyemből szőttek Kr. e. 400-ban a görög szigetvilágban. Arisztotelész írja, hogy Platesz lánya, Phamphile volt, aki először szőtt selyemszálból Cos szigetén. Nagy Sándor perzsi hódító hadjáratának tábornoka, Nearchosz a feljegyzések szerint selyemruhát hordott a Kr. e. IV. sz. elején. Az ő katonái már Ázsiát megjárva hallottak a selyemhernyóról, a selyem előállításáról, de csak Kr. után 552-ben került az első selyemhernyó Bizáncba. Állítólag vándor perzsa szerzetesek botja üregében, akik az akkor már Perzsiában tenyésztett állatot becsempézték.

Sorsdöntő esemény volt ez. Jusztiniánusz császár ezután hatalmas eperfaültetvényeket telepített Peloponnészoszban, szövőmestereknek arab és perzsa munkásokat hozatott, és császári szövőműhelyt alapított, melyet Gynaecéának neveztek.²⁵

49 Seidengewebe aus dem 10. Jahrhundert mit Inschrift: »Ruhm und Glück dem Qaid Abul Mansur Nudschkatin – Gott mit seinem weiteren Gedeihen«

Nagyarányú művészi selyemszövés indult el ekkor a kelet-római birodalomban. A műhelyek elsősorban a pompakedvelő bizánci udvart látták el ragyogó, mintás brokátjaikkal, azonkívül a nyugati, és római birodalom előkelőihez tömegesen jutottak el munkáik.

²⁵ David Talbot Rice, Die Kunst des Islam, Chorasán, 10. Jh. Louvre- Girandon felvétele, 49. kép

Később nincs európai udvar, melynek fényét ne emelte volna a drága bizánci selyemszövet.²⁶ A magyar koronázópalást alapkelméje is bizánci bíborkelme. Kétségtelen, hogy keleti szövőmestereik hatása a mintáikon is meglátszik, és folytatódik a Szasszanida- ornamentika a maga fantasztikus állatvilágával és szuggesztív életfájával, amely egy bizánci selyemről sem hiányzik. Kétség nem férhet hozzá, hogy Kína és Turán formáit is tükröztetik.

Mégis a bizánci szövés a nagy császárság udvari életének lüktetéséhez igazodott, bizonyos helyi zamatot kapott. A műhely az európai fonalas művészetben a legelső helyet érdemli. A selyemszövés nagy fellendülése szükségessé tette a fonalfestő műhelyek fejlődését is. E korban nevezetes festékanyag a bíbor, melyet két csigafajnak testnedvéből a napfény és víz hatására nyertek. Föníciai mestereknek tulajdonítják a feltalálását, s adat van arra, hogy 301-ben már több bíborfestéket előállító cég is működött Szíriában. Szidon és Tyrusz voltak nevezetesek jeles szövéseikről és bíborfestő műhelyeikről, melyek az V. századtól a XII. sz.-ig virágoztak. Ez idő után megszűntek.

A festékkészítés és bíborfestés menetét törvények korlátozták, és egyidőben császári privilégium volt, mert a bíborral festett szövetek felette becsesek voltak. A bíborkelme értékére mutat, hogy fejedelmeknek szánt ajándékot is ebből választott az udvar. Priscos Rhetor írja, hogy Attila feleségének a bizánci követek bíborposztót ajánlottak fel. Minden, a bíborcsigával festett pirostól a violaszín és kékesfekete árnyalatokig számos szint bíbornak neveztek.

A ruhák hímzése is kedvelt volt egyidőben Peloponnészoszban. A régi görögök az alakos rajzú hímzést kedvelték legjobban a ruháikon. Macedóniai Nagy Sándor idején – Kr. e-330. –, keleti hatásokra lendül fel a hímzett ruhadivat mind a nyugati, mind a keleti birodalom területén. Nagy Sándor hódító ázsiai útján a görögöket Ázsia jelentékeny részének urává tette; végigvonult az iráni hegyek, a turkesztáni síkságok vidékén, elfoglalta Északnyugat-Indiát, népét letelepítette, városokat alapított. Ez a változás még sokáig éreztette hatását Ázsiának a még keletebbre eső részein is. A mongóliai Balkas-tó vidékén levő Noin Ula-i ásatások kapcsán meglepő nyomait tárták ennek fel. Pompás kivitelű görög hímzések, csupán görög ábrázolású, szkíta férföltözékek társaságában.

Római fonalasmunkák

A római császárok pompakedvelése világhírű. Finom szöveteket hozattak öltözéknek Perzsiából és Kínából. Szerették palotáik falait hímzett, mintás kárpitokkal díszíteni. Auréliánus császár pompás keleti ruháját feljegyezték. Heliogabalus

²⁶ David Talbot Rice, Die Kunst des Islam, Perzsa szatén 14 Jh. Staatliche museen, Berlin, felvétel: Steinkopf, 218. o.

császáreről leírták, hogy színarannyal volt átszöve, s rendkívüli drágasága miatt törvénnyel tiltották e fényűzés terjedését. A rómaiak rendes ruhája gyapjúszövet volt, melyet Apuliából és Miletoszból hoztak, ezt vörös és kék színre festették. A hímzést Róma egyik legendája keleti eredetűnek tartja. Feltalálását egy kisázsiai nép, a phrygek királyának, Attalusnak tulajdonítja. A rómaiak maguk nem szöttek és hímeztek, hanem keleti szöveget és hímzőket tartottak házaikban, akik leginkább foglyok, rabszolgák és rabnők voltak. Bár a hímzést nagyon becsülték, a művelt és gögös rómaiak a keleti munkásokat csak barbár néven nevezték, munkájukat pedig „opus barbaricus”-nak, barbár munkának. A francia „brodeur” = hímző és a „broderie” = hímzés szógyökerében még él elnevezésük. A barbárnak elnevezett keleti fonalások mégis a rómaiak tanítómesterei lettek, a hímzés és a szövés különféle fajtáit honosítva meg a birodalomban. Magát az aranyhímzést a „opus phrygium” név alatt, ami frígiai művet jelent, a hálós és csomózott munkát („opus araneum”) pókos, pókhálós munkának hívták. A fonalszámolásos hímzést „opus flavinarium”-nak, a rátétes hímzést „opus consutum”-nak, a lapos hímzést „opus plunarium”-nak, azaz tollas hímzésnek nevezték.

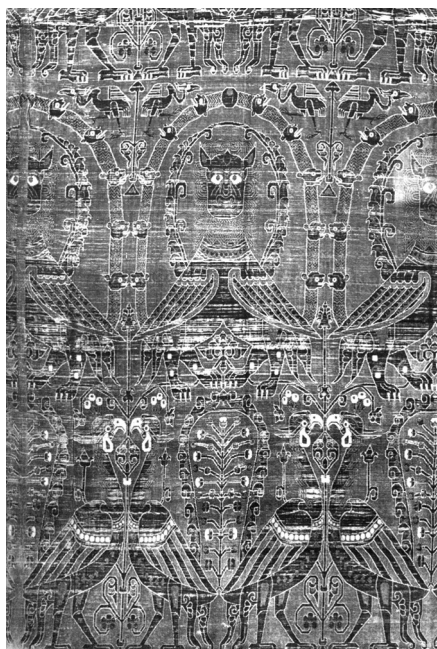
A bíborkelmét Róma Szíriából szerezte be. A római szenátorok fehér tógáit bíborsáv szegélyezte. Julius Caesar egészen bíborszövetből készült lepelbe öltözött. A hivatali méltóságok csak bizonyos szabály szerint hordhattak bíbort költséges volta miatt. Selyemszövetet Róma nem szőtt az első évezredben, de a középkorban, a XI. és a XII. században valóságos elosztó központja lett a drága selyemszöveteknek. Franciaország is nagymértékben rendelte, s az angolszász templomokba is utat talált a bizánci, később palermói selyemszövés. Nagy Károly is gazdag díszű ruhákat vásárolt és ajándékozott templomainak.²⁷ Miután megszűnt Szicíliában a szaracénok uralma, a normannok 1059-ben elfoglalják Szicíliát, és a keresztény országok sorába iktatják. II. Roger normann herceg, akit 1130-ban koronáztak meg Szicília királyának, a szaracénok által meghonosított selyemhernyó-tenyésztést s Indiából behozott gyapotültetvényt talált ott, sőt már selyemszövő telepeket is, melyek közül a Hotel de Thiraz Palermóban mintaintézet volt. Mindezen berendezéseket átvéve a görög Korintoszból és Thébából szerzett jeles szövőmesterekkel egy dicsőséges művészi iparnak nyitott utat, amely egész Európa textiliparát volt hivatva fejleszteni. Így Palermo lett az itáliai és francia műszövőknek és hímzőknek úgyszólván a textilművészeti szabadiskolája, mely párizsi hímzőket is befogadott.

A palermói fonalás művészet óriási lendülettel indult meg, és az egész Földközi-tenger vidékén elterjedt Roger király erős uralma és nagyszerű szervezőmunkája idején.

Ugyanazt a hatalmas munkát, melyet Justinianus császár a bizánci selyemszövés elterjesztéséért magára vállalt, ő a palermói műhely érdekében tette.

²⁷ Roger király koronázópalástja.

Ennek köszönhető, hogy mikor Bizánc hatalma megdőlt, a bizánci selyemszövés túlélte és folytatta útját Szicíliában, majd később Észak-Itáliában. A görög szövőket XI. Lajos francia király is szívesen fogadta országában, s így a XV. században a selyembrokát, bársonyszövés súlypontja Európába billenhetett.

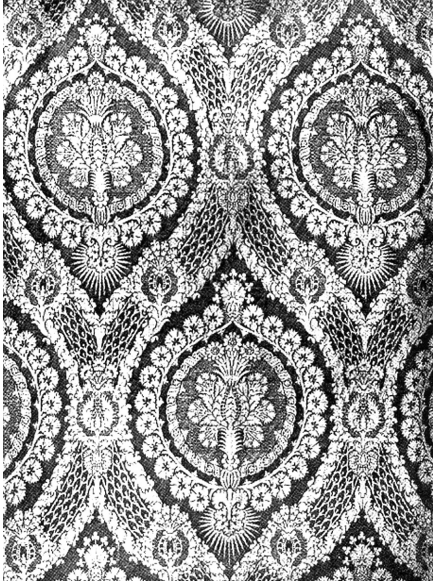

Mind a bizánci, mind a palermói szövetek is a fennmaradt emlékek szerint keleti rajzúak voltak. Az a gazdagság, mely a mesés Kelet – Európában nem is látott – állat- és növényvilágát a bizánci selymen ábrázolta, a szicíliai munkákon továbbélt. Oroszlánok, párducok, pávák és sasok, a legfantasztikusabb növényzet lombjával, különös alakú „medaillonformákban” találtak elhelyezést. Később áttértek a bibliai jelenetek, az Úr, Szűz Mária és a szentek, apostolok ábrázolásaira. A szentek életéből vett legendák is kedveltek lettek. De az olasz bársonyokon és brokátokon mégis főleg a keleti növényzet; gyümölcsök, virágok, a természettől elvonatkoztatott, mesés formák maradtak meg.²⁸

²⁸ Ün. Boszorkányszőnyeg, Szicíliában v. Spanyolországban készült a 12–13. században, Museum für Kunst und Archeologie, Vich, Katalónia, David Talbot Rice, Die Kunst des Islam, 155. kép.

Florence-ben és Luccában már IX. sz.-ban volt selyemszövés, amely mértani minták keretében toronyvivő elefántokat, sasokat, a nagyon stilizált rózsát és a címerbeli liliomformát kedvelte, és a beszivárgott keleti minták után igazodott. A kínai szöveteket egyszerűen lemásolták: a kínai sziklát, növényzetet, állatokat és meg nem értett ornamentikát. Az iszlám szövetek továbbra is diktáltak.²⁹

A XIII. században nagyobb lendületet vett a szövés. 1272-ben gépi fonsodrásra rendezkedtek be. A XIV. sz.-ban Genova és Velence is kezd selymet szőni, majd Messina, Milánó és Reggio. Művészek tervezik a mintákat, és a XV.

sz.-ban itt is kialakul az ún. gránátalmás mintatípus. Bársonyt szőni a XII. században kezdtek Velencében, 1247-ben megalakul a bársonyszövők céhe a bársonyszövésre. Bársonybrokátot a XV. sz.-ban tudtak szőni, ami szépsége miatt világhíres lett.³⁰

Egy híres hímzőmintakönyv fennmaradt 1560-ból, melyben Garzoni 40 féle öltésről számol be. Milánóban 1584-ben hímzőiskola nyílt. Velence a középkor Párizsa lett, innét indult útjára a varrott csipke, mely később teljesen elnyomta az öltözéken a hímzést.³¹

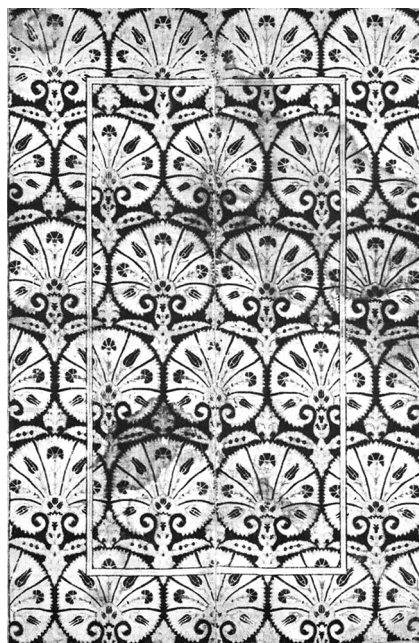
²⁹ David Talbot Rice, *Die Kunst des Islam*, török szövet, Bursában készült, Benaki Museum, Athén, 209. o.

³⁰ Olasz selyemtisztító a 15. századból, *The Language of Ornament* – James Trilling, Thames & Hudson World of Art, London, 2001, 130. old.

³¹ *Art in Needlework: A Book about Embroidery* by Lewis F. Day, Batsford, 1907

Magyar és török analógiák

Ezt a 16. századi török – Bursában készült – selyembrokátot pedig csak azért tettem ide, mert a magyar népművészetben is fellelhetők hasonló szegfűábrázolások. Motívuma egyszerre nyitott farkú galambra, pávára is emlékeztet.

A kepeneg, köpönyeg, kaftán, guba, daróc, condra, szokmány, szűr, sőt még a férfiharisnya is mind a nemezből fejlődött ki kiváló szigetelő, vízlepergető hatásának köszönhetően. A szabásminták a legegyszerűbb formákból alakultak ki, sőt a legarchaikusabb forma is magából a nemezelésből adódott.³² A félig nemezelt kepenegnek úgy alakították az amúgy csak alibiujjait, hogy a négyzetes formátumba éles késsel belehasították, majd az oldalait hónaljig összevarrták. Ezt tovább nemezelve ép és erős széleket kaptak. Majd ez az archetípus ment át a szövetrohákra is. Láthatjuk ezen a tekke „churpyn” is.

³² Nemezművészet, 57. old.

A későbbiekben³³ a kaftánforma évezredekig tartotta magát, sőt a mintázat is, a technika ellenére továbbra is kosszarv, bikaszarv, napszimbólum maradt.

A magyarországi gubának is létezik az ázsiai megfelelője, mint a mangelli nomád tunika (lásd Max Tilke). Feltűnő, hogy a hímzésvilág is hasonló a mi cifra szüreinckére, amennyiben a „helyenként sűrű, máshol semmi” eloszlását vesszük. A rabarik hímzsmintája szinte teljesen megfelel a mi kalotaszegi „írásos” hímzésünknek.

A ruhák szabásvonala évezredekken keresztül a szövőszék adta formákból származott a házi előállítás következtében. Ezen az indiai rabari férfin az ősi szabásvonalak dominálnak. A díszítés a varrások mentén jelenik meg.

A magyar paraszti viseletek szakértője, Gervers Mária óriási kutatóanyagot halmozott fel a témában. A magyar nemesi öltözetekről, Nagy Géza-Nemes Mihály és Tompos Lilla írt A magyar viseletek története címen összehasonlító könyvet.

Itt azonban egy újabb fejezet kezdődne.

³³ Traditional textiles of Central Asia, 35. old.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Burkett, M. E. (1979): *The Art of the Felt Maker*. Abbot Hall Art Gallery, Kendal. Cumbria.
- Fettich Nándor (1926): *Sárkányábrázolások a magyarországi népvándorláskori emlékanyagban*. Berlin.
- Fitz Gibbon – Kate & Andrew Hale (1997): *Ikat: Silk of Central Asia*. Szerk. Mark Venon-Jones. Printed Belgium.
- Gervers-Molnár, Veronika (1974): *Felt-making craftsmen on the Anatolian and Iranian Plateaux*. *Textile Museum Journal* (Washington, D. C.) 4. 14–29. (Michael Gerversszel együtt)
- Ghirschmann, Roman (1962): *Iran. Parther und Sassaniden*. Verlag C. H. Beck Verlag. München.
- Gillow, John-Nicholas Barnard (1993): *Traditional Indian Textiles*. Thames and Hudson. London.
- Harvey, Janet (1996): *Traditional Textiles of Central Asia*. Thames and Hudson, London.
- Howe, John. *How Felt is Made and...* (www.turkotek.com/salon_00104/s104t4.htm)
- Huxley, Francis (1979): *Dragon: Nature of Spirit, Spirit of Nature*. Thames and Hudson. London.
- Nagy Géza – Nemes Mihály – Tompos Lilla (2002/1900): *A magyar viseletek története*. Franklin Kiadó/Magyar Mercurius Nyomda. Budapest.
- Nagy Mari – Vidák István (2005): *Nemezművészet: Hagyomány és újrafelfedezés*. Duna-Tisza Közi Népművészeti Egyesület Nemezművészeti Műhely.
- Sachs, Eleanor B. *Notes on the Weaves of a Group of Silk Fabrics from the Burial Mounds of Noin-Ula Now in the Pennsylvania Museum of Art, Philadelphia*. www.cs.arizona.edu/patterns/weaving/topic_ancient.html - 20k
- Tánczos Vilmos (2007): *Szimbolikus formák a folklórban*. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Tilke, Max – Hamilton, L. (1922): *Oriental Costumes, their Designs and Colors*. <https://archive.org/details/orientalcostumes00tilk/page/n67/mode/2up>
- Trilling, James. (2001): *The Language of Ornament*. (World of Art). Thames & Hudson. London.
- Undi Mária (1934): *Magyar hímvarró művészet*. Stephaneum Nyomda. Budapest.
- Wilson, Eva (1983): *Early Medieval Designs From Britain*. British Museum Pattern Books.
- Yatzenko, Sergey A. *The Late Sogdian Costume (The 5th–8th cc. A. D)* <http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/yatzenko.html>

1. Bevezetés

A mese olyan műfaj, amely a való életre készít fel, s gyakran végigkíséri az embert egy egész életen át, a bölcsőtől a koporsóig. Gyerekként meshallgatóvá, az évek szaporodásával a legtöbben meseolvasókká és mesemondókká válnak. A betűk megismerését követően, leggyakrabban a mese élvezete jelenti a kisgyermekkorban az olvasás művészetét. Az eredetileg felnőtteknek szánt történetek sajátos szimbólumaikon keresztül számos olyan üzenetet hordoznak, amelyek az élet kihívásaival szemben nyújtanak magatartási modelleket, gyorsan változó élethelyzeteinkhez megoldási stratégiákat. Közismert tény, hogy a mese oldja a feszültséget, kiegyensúlyoz és harmonizál, egyszerre több szinten (szellemi-filozófiai, etikai, esztétikai) fejt ki hatását, így terápiás céllal is felhasználható. Különösen fontos, hogy a különböző nehéz élethelyzetek megoldásán és az akadályok leküzdésén túl segítséget nyújt létünk azon alapvető kérdésének a megválaszolásában is, hogy ki vagyok én (Boldizsár 2004).

Az alsó tagozatos gyermekek helyes énképének és a világról alkotott véleményének kialakításához nagyban hozzájárulnak az életkori sajátosságaikhoz igazodó, életkoruknak megfelelő olvasmányok. Az anyanyelvi nevelés sokrétű feladatrendszerének meghatározó része az irodalmi nevelés, melynek során a pedagógus megismerteti a tanulókat a magyar és a világirodalom értékorientált alkotásaival. A különböző műfajú irodalmi alkotások (mese, monda, vers, elbeszélés, meseregény, ifjúsági regény) segítségével eredményesen fejleszthetők a tanulók kulcskompetenciái.

1–4. osztályban a mese mint irodalmi műfaj feldolgozása, jelentős szerepet tölt be a tanulók személyiségformálásában, szövegértésének és szövegalkotásának, valamint olvasási kedvének fokozásában. Jelen tanulmány a mesei jellemzők tanítására alkalmas gazdag módszertani eszközökből válogat – a teljesség igénye nélkül –, nagy hangsúlyt fektetve az ismétlés szerepére.

2. A mese műfaji jellemzői, csoportjai

2.1. A mese fogalma

A mesével foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy a különböző tudományterületek képviselői többféle szempont szerint próbálták összefoglalni a műfaj jellemzőit, de pontos és mindenre kiterjedő mesedefiníciót még nem alkottak meg, ezért érdemes minden megközelítést elfogadni, hiszen ezek az elméletek részben mind fedik egymást (Lovász 1999; Jenei 2010). A mese a Világirodalmi lexikon megfogalmazása szerint: „...epikai műfajcsoport. Az ide tartozó alkotások fantasztikus – csodás (vagy legalábbis hihetetlen, valóságyszerűtlen) elemekkel átszőtt, általában (de nem szükségszerűen) időben és térben is fiktív – tehát se kor, se földrajzi hely tekintetében nem konkretizálható – körülmények között játszódó eseményeket ábrázolnak” (Király–Szerdahelyi 1982: 274). A reális világ elvont típusú képviselői (szegény ember, okos lány, öreg király, kiskondás) gyakran képzeletbeli hősökkel, pl. sárkányokkal, tündérekkel, óriásokkal, boszorkányokkal és antropomorfizált állatokkal, növényekkel, természeti erőkkel állnak szemben. A mesék világa kétpólusú: a jó és a rossz áll szemben egymással, s a végén általában a jó diadalmaskodik, a rossz elnyeri méltó büntetését.

A mese a csoda, a fantasztikum világa, amelynek egyik fő jellemzője, hogy olyan határlerombolásokat mutat, amelyek bizonyítják, hogy nincs olyan akadály, amelyet ne lehetne legyőzni, semmi, amit küzdéssel és erős akarattal ne lehetne elérni (Honti 1975).

A mese szerkezete ugyan műfajonként eltérő lehet, de sok hasonlóságot is mutat: jellemzően keretes szerkezetű, egységes egészet alkot, felépítése következetes. A mese kezdetén fennáll valamilyen nehézség, ez lehet hiány vagy károkozás, ezt a bonyodalom követi, majd a hős végezetül eljut a megoldáshoz, miután minden nehézséget és próbát kiállt. A mese időszemléletére is jellemző a keretes struktúra. A történet bevezetője a valós, reális idő síkján indul, majd a befejezéssel általában ide is tér vissza (Pompor 2019). A mese fontos, állandó jellemzője az utazás, a vándorlás, az úton levés motívuma, ami a „mindennapi problémamegoldó gondolkodás szinonimája, [...] s az életstratégia sikere annak a függvénye, hogy az egyén mennyire képes saját életútjának hősévé válni a végcél felé tartó vándorlásban” (Biczó 2006: 20–1). A gyerek számtalan úttal és a felvetett nehézség (hiány) megszüntetésével, megoldási lehetőségekkel találkozik a hallott vagy olvasott mese során.

2.2. A mesék csoportosítása

A Magyar néprajzi lexikon a népmese meghatározásánál az Aarne–Thompson-mesekatalógust veszi alapul: „Magában foglalja az állatmese, formulamese,

novellamese, ostoba ördögmese, falucsúfoló, reális mese, ill. tréfás mese, valódi mese (mitikus mese), legendamese és bolondmese (hazugságmese) műfaját” (Ortutay 1977–82). A kilenc nagy mesetípushoz 2399 mesecsoporthoz több tízezer szövegváltozat tartozik. Már az óvodai foglalkozások megtervezésekor figyelembe kell venni a gyerekek életkorát, mert ha a pedagógus nem az adott korosztálynak megfelelő választ, akkor egyszerűen elveszi a gyermek kedvét a mesehallgatástól és a mesemondástól (Bajzáth 2015).

Alsó tagozaton az irodalmi műfajon belül többféle meghatározás szerint szokás csoportosítani a meséket. A leggyakoribb az eredet, a téma és a prozódia szerinti felosztás. (Megjegyzendő, hogy a hagyományos folklór értelmezése szerint szokás szembeállítani egymással a népmesét és a műmesét [irodalmi mesét]. Martinkó András szerint a népmese sem „kollektív” műfaj, minden népmese egy ember műve, csak a szóbeli hagyományozódás révén válik folklóralkotássá.) Alsó tagozaton az eredet szerinti csoportosításról elmondható, hogy ha a szerzőjük ismert, akkor műmesének, ha pedig nem maradt fenn a szerző neve (vagyis szerzője a kollektív szerénység), akkor a népmesék közé sorolják.

Prozódiai tekintetében a mese lehet verses vagy prózai formájú, bár napjainkban az utóbbi forma túlsúlya figyelhető meg.

2.2.1. A mese eredet szerinti csoportosítása

A népmese a szóbeli költészet legjelentősebb műfajcsoportja. A különböző műfajú népmeséket más-más népek, más korszakokban alkották, s közköltészeti jellegüknel fogva szorosan kapcsolódnak az alkotó társadalomhoz, az adott nép hiedelemvilágához. A népmese az élőbeszéd művészet, minimum két fél jelenlétét követeli: a mesét elmondóét és a mesét hallgatóét. Az elbeszélést kéz- és arcjáték kísérheti, mely a jelenlévők közötti kapcsolatot erősíti.

A főszereplők nem belső, hanem valamilyen külső erő hatására veszik vállukra a világot. A népmese mindig valamilyen hiánnyal, nehézséggel indul, így a hős célja e nehézségeknek a legyőzése, a hiány megszűntetése. A mese középpontjában mindig egy hős áll, aki általában egy típust képvisel, mellette megjelennek a segítők és az ellenfelek. Általában a szereplők a végleteket képviselik, tehát csak jók vagy rosszak. Sok esetben nevük is utal a mesében betöltött szerepükre (pl. okos lány, nagyravágyó feleség, jóságos levelibéka). A műmesében a hős küzdhet lelki gondokkal, kételkedhet magában, ezzel szemben a népmese hőse sosem bizonytalanodik el (Tímárné 2006).

A magyar mesekutatás és mesegyűjtés Magyarországon a XIX. században indult meg, jelentős alakjai voltak: Benedek Elek, Arany László, Erdélyi János, Berze Nagy János.

A műmese szerzője ismert, stílusa, formája rendkívül változatos. A „modern mese” szinonimájaként is használják, szövege állandó, csak írásban terjed.

Mondatszerkesztésük, cselekményvezetésük bonyolultabb és összetettebb, mint a népmesék történeteiben. Ezeket a szövegeket legtöbbször felolvassák. A népmesékkal ellentétben a hős nem valamilyen külső tényező miatt indul el, hanem egy belső erő hatására, legyen az kíváncsiság, elvágyódás, valamilyen hiány (pl. Hárs László: *A világot járt kiscsacsi* c. meséjében Füles világgá bujdosik, hogy megszabaduljon szörnyeteg fülétől és rémséges hangjától). Ezen történetek vége nem feltétlenül végződik a hiány feloldásával (pl. Lázár Ervin: *A nyúl mint tolmács* meséjében a főhős maga sem tudja eldönteni, hogy megfelelően tolmácsolt-e az állatoknak). A hős nem egy típust jelöl, hanem egy önálló személyiség, aki útja során megismeri önmagát. A szereplők nem jók vagy rosszak eredendően, jóval emberibbek, mint a népmesék szereplői. Lehetnek félelmeik, kételkedhetnek magukban, útjuk során azonban fejlődhetnek (pl. Csukás István: *Szegény Gombóc Artúr* c. meséjében a főhős képtelen a csokievés szenvedélyéről lemondani). Nemegyszer egy tárgy vagy egy játékszer a főhős, amelyekkel például Andersen, Lázár Ervin, Csukás István meséiben találkozhatunk. A műmesékben gyakran gyermek főhősöket alkotnak meg, akiket az érzelmeik vezérnek (Tímárné 2006).

Ezek a történetek, a népmesékkal ellentétben, létező helyszíneken is játszódhatnak (pl. gyermekszoba, iskola, játszótér), s gyakran merít a szerző a valóságból (pl. utal meglévő emberi problémákra, élethelyzetekre), ennek eredményeképpen felfedezhető ezekben a mesékben az adott kor társadalomkritikája.

2.2.2. A népmesék téma szerinti csoportosítása

A folklorisztikai rendszerezés alapján a mesei alcsoportokat a mesék főbb szereplői, fő cselekménye alapján csoportosították. Ezek a csoportok: az állatmesék, mitikus vagy valódi mesék, tréfás mesék és formulamesék. „A Magyar Népmese-katalógus 1987–1990 között megjelent kötetei ezeken belül is megkülönböztetnek alcsoportokat, s külön tárgyalják az állatmeséket, a tündérmeséket, a novellesmeséket, a legendameséket, az ostoba ördögről szóló meséket, a rátótíadákat, a tréfás meséket, a hazugságmeséket és a formulameséket” (Komáromi 1999: 73). Az óvodában korábban életkorok, ma egyre inkább a gyerekek vagy gyerekcsoportok befogadóképességét veszik alapul a meseválasztás során. Míg három-négy éves korban például a formulameséket, azon belül az ismétlődő szövegrészeket tartalmazó lánc-, halmozó- és mondókameséket, az állatmesék közül a rövidebb terjedelműeket mesélik az óvodapedagógusok, addig alsó tagozaton az olvasókönyvi szövegeken kívül a tanító saját belátása, de leginkább műveltsége, az osztály érdeklődése és a tanulók képessége, a megfogalmazott célok szerint válogathat a szövegek közül (Bajzáth 2015; Tancz 2009).

Alsó tagozaton az olvasókönyvekben az állat- és a tündérmesék a leggyakoribbak. Az állatmesék népmesekincsünknek mindössze 5 százalékát teszik ki.

Az ezópusi mesék aránylag későn, jórészt írásbeli úton kerültek orális költészetünkbe, leginkább Pesti Gábor, Heltai Gáspár, Rozsnyai Dávid és mások fordítói-költői tevékenységeiként. Az állatok emberi tulajdonságokkal vannak felruházva, emberi módon gondolkoznak, beszélnek, cselekszenek, anélkül, hogy a hallgatóban azt az érzést keltenék, hogy ők természetfeletti jelenségek. Általában életbölcsekségeket, erkölcsi igazságokat, társadalmi fonáságokat szemléltetnek, erkölcsi példázat szereplőiként vannak jelen. Gyakran tanító szándékkal bíró, népszerű műfaj.

Minden népnek megvannak a legkedveltebb állatmitoszai; a magyar állatmesékben a róka, a farkas, a medve, a kakas, a sün, a macska, a kutya, a ló, a nyúl, az egér, a béka és az oroszlán tölti be ezeket. A kedvelt szüzsék: farkas-róka, medve-róka szembeállítás. A cselekmény alapját az állatok közötti rivalizálás adja, az, hogy hogyan tudják becsapni egymást, ki az okosabb, ki tudja a másikat elpusztítani, felfalni.

Egy másik csoportja az állatmeséknek az eredetmagyarázó állatmesék: olyan kérdésekre keresik a választ, hogy miért haragszik a kutya a macskára, a macska az egérre, miért rövid a nyúl farka stb. Ezekben a mesékben szokatlan jelenségek jelennek meg erkölcsnemesítő szándék helyett (Komáromi 1999: 74).

A magyar népi állatmesék három nagy csoportba sorolhatók:

- 1.) ezópusi vagy tanító mese: pl. A farkas és a bárány; A róka és a holló;
- 2.) gyermekmese: pl. A kismalac és a farkas; Kacorkirály;
- 3.) mondókamese: pl. Icinke-picinke; Kakaska és a jércike.

Egy kisebb csoportot alkotnak a természetmagyarázó mesék: az emberek környezetében élő állatok szokásait, viselkedését, tulajdonságait magyarázzák. Ezen belül két alcsoport áll:

- hangutánzó
- és az igaz mesék.

Vlagyimir Jakovlevics Propp orosz mesekutató meghatározása alapján a tündérmese (varázsmese) a szerkezet felől definiálható, s az olyan műfajú mesék sorolhatók ide, amelyekben valamilyen kár vagy veszteség (elrablás, elűzés stb.) van a bevezetésben, vagy valami birtoklásának az óhaja jelentkezik, majd a hős eltávozásával folytatódik a történet. Útja során a hős segítővel találkozik, akitől mágikus tárgyakat kap, melyek segítségével a keresés tárgyát meglegeli. A hős az ellenséggel való találkozás után visszatér, de újabb bonyodalmak is útját állhatják. A mese végén megnősül, és király lesz vagy a saját országában vagy apósáékban (Komáromi 1999; Propp 1975).

A Magyar néprajzi lexikon meghatározása szerint a népmesék középpontjában a tündér, Tündérország, a tündérkirálynő áll. Tágabb értelmezésben azokat a

meséket soroljuk ide, amelyekben a hős természetfeletti, emberfeletti misztikus tulajdonságokkal van felruházva.

A Magyar Népmesekatalógus külön részben tárgyalja azokat a tündérmeséket, amelyekben természetfeletti vagy emberfeletti lények, tündérek szerepelnek, és külön azokat, amelyben csodálatos férjről, feleségről, segítőről szól a mese története.

3. A mesei jellemzők tanítása 1–4. osztályban

3.1. A mesék és a mesélés helye és szerepe alsó tagozaton

A mesélés nem más, mint amikor valaki elmond valaki(k)nek egy történetet, hiszen a mese arra való, hogy elmondják (Voigt 2014; Náday 2014). A mese és a mesélés évezredek óta szorosan összekapcsolódó fogalmak, egyik a másik nélkül nem létezik. Régen a mesemondó a felnőtteknek mesélt, gyakran nagy közönség előtt. A mesemondók őrzői és megújítói is voltak a már meglévő meséknek: a hagyományozáson túl új változatok is születtek a közönséggel való interakció során.

Optimális esetben a gyermek gyakran és folyamatosan részese az élőlészavas mesélésnek a családban, ám mára a mesemondás leginkább intézményes keretek között valósul meg először az óvodában, majd az iskolában. A mesélésre időt kell szánni, nem szabad rövid idő alatt végighadarni a történetet vagy akár megcsónkítani a szöveget, mivel annak minden egyes eleme kulcsfontosságú. A gyermek, a tanuló észleli, ha csak kötelességből vagy egy elvégzendő feladatként tekint a pedagógus ezekre a percekre, aminek eredményeképpen előfordulhat, hogy elfordul a mese világtól, és kellemetlen élmény marad számára a mesélés (Vekerdy 2011).

A mesék egyik sajátossága az ismétlés, ismétlődés. A történet folyamán sokszor ismétlődnek cselekvések (pl. a királyfi útja során, amikor keresztúthoz ér, mindig ugyanazzal az öregemberrel találkozik), verbális fordulatok (pl. a király gyermekeit ugyanazokkal a szavakkal indítja útnak), kifejezések (pl. Hol volt, hol nem volt...). A gyermek számára az ismétlődő epizódok, a visszatérő szóbeli fordulatok az öröm forrásai, rituális, szertartásos jellegűek. Ez a ceremoniális sorrend nemcsak a folyamatosságot biztosítja, hanem a gyermek biztonságérzetét is növeli a ráismerés miatt (Mérei–V. Binét 2016). A gyermek, a tanuló a mese elemei folyamatos ismétlődéseinek segítségével átéli a várakozás feszültségének és a feszültség feloldódásának váltakozását (Dankó 2004).

Az ember életének különböző szakaszaiban egy-egy mese más és más jelentéssel bír, ezért tér vissza újra és újra ugyanazon mesékhez a tanuló, és egészíti ki igényeinek megfelelően újabb jelentéssel (Tancz 2005). A mese olyan irodalmi

alkotás, amelynek kimeríthetetlen a jelentése, nem kell tehát megijedni attól, ha ugyanaz a történet újra és újra a tanítás anyagát képezi. Az óvoda és iskola közötti átmenetet nagyban segíti, ha az óvodapedagógus és a tanító együttműködik szakmailag és emberileg egyaránt, s előzetesen megbeszélnek, hogy milyen mondókákat, dalokat, népi játékokat, verseket, meséket ismernek, hoznak magukkal az óvodából a gyerekek. Ha erre nincs lehetőség, akkor érdemes a tanítónak tájékozódnia azzal kapcsolatban, hogy milyen meséket, mesegyűjteményeket célszerű a munkája során felhasználni, szem előtt tartva, hogy a népmesék esetében „tisztá forrásból”, megbízható mesegyűjteményekből meséljen. Ezek a következők lehetnek:

- Bajzáth Mária: Itt vagyok, ragyogok
- Népmesék a világ minden tájáról 0–4 éveseknek
- Bajzáth Mária: Járom az új váramat!
- Népmesék a világ minden tájáról 4–6 éveseknek
- Bajzáth Mária: Mi a legerősebb a világon?
- Találós kérdések és talányos mesék a világ minden tájáról
- Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág
- Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese
- Kormos István (szerk.): A háromágú tölgyfa tündére
- Kriza János: A csókalányok
- Népek meséi sorozat 1956–1990 (Szerk.: Karig Sára, Európa Kiadó)
- Új Magyar Népköltési Gyűjtemény

Az iskoláknak érdemes nagyobb hangsúlyt fektetniük a helyi mesei hagyományokra, s megismertetni a gyerekekkel a településükön vagy a környékükön keletkezett alkotásokat. Nyíregyházán, a Sóstói Múzeumfaluban dolgozó Kosztyu Brigitta kötetét (*A szabólegény macskája*) minden tanító és óvodapedagógus szakos hallgatóval megismertetjük a Nyíregyházi Egyetemen. A szerző a meséket Erdész Sándor nyíregyházi, nyírvasvári, ramocsaházi és Ratkó Lujza „birisi” gyűjtéseiből válogatta, valamint a „nyíri” népmeséket felfedező Ortutay Gyula és a Nyírségben is megforduló Dömötör Ákos gyűjtőmunkájának köszönhetően a kötetben helyet kaphattak a bátorligeti Fedics Mihály, illetve a nyírturai Farkas Károly meséi is. Kosztyu Brigitta nyolc különböző forrásból tizenhárom népmesét válogatott össze. Jó példa lehet arra, hogy az anyanyelvi nevelés és a nemzeti identitás erősítése szorosabbá tehető, ha a magyarság hagyományainak és kulturális eredményeinek a megismerését szűkebb lakóhelyünk értékeinek a megismerésével kezdjük.

A mesélésnek kidolgozott hagyományai, szertartásai vannak az óvodákban: pl. szignál, mesegyertya, csengettyű, mesepárna jelzi a mesemondás kezdetét (Tancz 2009). Az iskolákban a tanító a téma előkészítése, a témára történő ráhangolódás

után a bemutató olvasást állva vagy ülve végzi. A legtöbb osztályban van meseszőnyeg (párnákkal), ahová elvonulnak a tanulók, hogy minél kötetlenebbül tudják átadni magukat az élménynek, az előszó segítségével megteremtett mesei szövegvilágnak. Az átmeneti időszakban, első osztályban gyakori ez a forma, később ritkábban fordul elő. A tanítónak úgy érdemes elhelyezkednie, hogy a tanulók láthassák a (mesemondó) egész arcát. A szemkontaktus, a száj mozgása, a mimika és a gesztusok, a megtervezett hanglejtés, mind hozzájárulnak a mesei élmény fokozásához. A mese megelevenítését, a csoda átélését a tanító akkor teheti igazán érzékletessé, ha ő maga belehelyezkedik a mesélő szerepébe. A tanuló intenzív belső képalkotását támogatja, ha felkészül a szöveg interpretálására, s tudatosan alkalmazza a mesélői stílust: érzékletesen megeleveníti a szereplőket úgy, hogy játszik a hangjával, s így a mese valódi élmény lesz a tanulók számára. A hanghordozás, a közepes beszédtempó, a szöveg ritmusának és dallamának pontos érzékeltetése, a beszédszünet betartása elősegíti a hallás utáni szövegértést. A mese szövegét semmiképpen sem szabad lebutítani, leegyszerűsíteni, megcsónkítani, mert minden szónak, mondatnak meghatározó szerepe van. „Amikor valaki mesét mond, ezt azzal a céllal kell tennie, ahogy Goethe anyja tette: a mese élvezetének közös örömeért...” (Bettelheim 2004: 158).

A fejből való mesélés, új mesék kitalálása a tanulók bevonásával remek lehetőség a közös alkotásra, amely egy nagyszerű együttes élmény lesz a gyermek és a tanító számára egyaránt. Már első osztálytól kezdeményezhetjük ismert történet elmesélését. Ilyenkor érdemes először rövidebb, egyszerűbb szerkezetű meséket választani, hiszen ezeket könnyebb memorizálni, illetve megeleveníteni. Ilyenek például a láncmesék vagy a rövidebb állatmesék. Fontos, hogy ebben az esetben is szerepeljenek a mesekezdő és mesezáró formulák, ugyanis ezáltal lép át a gyermek a mese világába, majd ezzel is tér vissza a valóságba. Akár szemléltető- és taneszközöket is érdemes használni, ha azok a mesét még érdekesebbé teszik. A gyermeki képzeletet és fantáziát azonban csak az igényesen megrajzolt és esztétikus illusztrációk és bábok fogják táplálni.

3.2. Mesefeldolgozás, szövegelemzés, ismétlés

A mese fogalmával már óvodában megismerkednek a gyerekek, ám a műfaj jellemzőinek tudatosítása az általános iskolában történik. A mesék eredetéről és műfaji csoportosításukról a tanulók spirálisan és lineárisan bővülő ismereteket szereznek a különböző fokozatokon, tehát a mesei jellemzők nem lezárt fogalomként jelennek meg. Az olvasókönyvekben a mesék tematikusan helyezkednek el (pl. Mesés természet [OFI, 2. osztály]; Túl az Óperencián... [Hétszínvilág, 4. osztály]), megteremtve annak a lehetőségét, hogy az egyes mesetípusok, témák és műfajok között kapcsolatok létesüljenek. A tanító számára lehetőség nyílik a folyamatos ismétlésre, ami azt jelenti, hogy az új mesék/anyagrészek

feldolgozásába rendszeresen bekapcsolja a tanulók már meglévő, előzetes ismereteit annak érdekében, hogy az új mesét jobban megértsék. Ennek köszönhetően a régebbi ismeretek megszilárdulnak, ugyanakkor új összefüggések jöhetnek létre.

Az alsó tagozatos tananyagra jellemző, hogy a tündérmesék és az állatmesék (fabulák) a leggyakoribb mesetípusok, tanításuk összekapcsolódik a tanulók kulcskompetenciáinak a fejlesztésével. Általánosságban elmondható, hogy a szövegfeldolgozó órákon van leginkább lehetőség felismertetni, begyakoroltatni a tanulók aktív és produktív részvételével a mesei jellemzőket.

A szövegfeldolgozó órákat hagyományos és újabb (a hagyományostól eltérő) modellekben ábrázolják (Koós 2014). Közös a kétféle modellben, hogy az elemzés komplexitásra törekszik (pl. tartalmi és formai elemzésre), a szövegből indul ki, és oda tér vissza, figyel a gyermek életkorára és az interaktivitásra.

A hagyományos eljárásnak további két fajtája különíthető el: a részenkénti és a globális szövegfeldolgozás. Míg az előbbi esetében a mesék hosszabb terjedelműek, a makro- és mikroszerkezeti részek jól elkülönülnek, addig a globális eljárás akkor alkalmazható, ha a szöveg nem vagy nehezen tagolható, terjedelme viszonylag rövid, s nem a cselekmény, inkább a mű hangulata a lényeges (pl. A megszámlálhatatlan sok juh).

A ráhangolás célja (mindkét modellben) a meglévő ismeretek mozgósítása, az előzetes tudás felmérése, de tervezhetőek olyan beszédművelési, beszédtechnikai gyakorlatok, melyek kapcsolódnak a feldolgozandó műhöz (például szópíramis, mondóka olvasása, légzéstechnikai gyakorlattal és/vagy szókincs bővítéssel, előzetes szómagyarázattal összekötve). Beszélhetünk még tartalmi, hangulati, műfaji előkészítésről. Például ha a mese témája valamely elvont fogalom (boldogság, kívánság, jótett), ami egyben a mese központi motívumai is, akkor célszerű a beszélgetés, a magyarázat módszerével élni. Az okos lány c. magyar népmese esetében pl. a gyors felfogású, furmányos, rátermett szinonimák előzetes magyarázata segítheti a történet jobb megértését.

Egyre gyakoribb, hogy a hagyományos órákon RWCT-technikákat alkalmaznak. A fűrtábrának mint grafikai szervezőnek a használata az egyik legelterjedtebb technika. A fogalmak és gondolatok, a közöttük lévő viszonyok szemléletesen mutathatók meg az adott témával kapcsolatban. Ösztönözheti a gyerekeket nyílt és kötetlen gondolkodásra, de megteremtheti az ismereteik logikus rendszerezését is. Előnye, hogy változatos munkaformában alkalmazható: gondolkodhat akár mindenki önállóan, majd megoszthatják egymással a saját elképzeléseiket, de csoportmunkában vagy páros munkában is dolgozhatnak. Minél nagyobb az ábra hálózata, annál gazdagabb ismeretet tükröz. Első osztálytól negyedik osztályig folyamatosan bővül(het), de egy évfolyamon belül is gyarapodik a tudás. A szavak és a gondolatok között hoznak létre kapcsolatot, megteremtve ezzel a fogalmi jelentést. Minél több kapcsolatot tudnak a tanulók létrehozni, annál

többet tanulnak és tudnak, ez a kreatív gondolkodás alapja. A fűrtábrák pl. a mesék alapvető jellemzőit tartalmazhatják. Íme néhány, a teljesség igénye nélkül:

- kollektív alkotás (a nép ajkán élő) vagy műmese;
- orális költészet (szájról szájra terjed, több változata van)
vagy ismert a szerzője
- csodás, hihetetlen, valószerűtlen elemekkel átszőtt kisépikai alkotás;
- szereplői lehetnek fantasztikus lények;
- kerek kompozíció (jellegzetes mesekezdő- és mesezáró formulák)
- vándormotívumokból áll;
- jellegzetes meseszámok vannak benne;
- többnyire prózai, esetenként verses formájú;
- ismétlődő részek, állandó fordulatok gazdagítják;
- tömör előadásmód jellemzi.

Az előkészítés általában célkitűzéssel zárul, majd a szöveg megismerésével folytatódik. A mesemondás szabályairól már volt szó, kiemelendő, hogy míg a könyv nélküli mesélés elég gyakori az óvodákban, meglehetősen ritka az alsó tagozaton. Örvendetes lenne, ha legalább elvértve tudnák a tanítók is egy-egy mesének a szövegét, mert akkor maradandó élményt szereznének a tanulóknak, s a tanulói visszajelzésekre, az elsődleges megértésre még intenzívebben tudnának figyelni.

A mese elemzése, a szöveg vizsgálata során az epikai elemek számbavétele (helyszín, időpont, szereplők, cselekmény) mindkét feldolgozási módnál elengedhetetlen, s mindig kiegészül a mesei jellemzők vizsgálatával. A részenkénti elemzés esetében egyre nagyobb tanulói önállósággal történik a makro- és mikroszerkezeti egységek megállapítása. Minden szövegegységet újraolvasnak a tanulók, értelmezik a szavakat és a kifejezéseket, majd a részek végén megfogalmazzák a lényegét (vázlatírás, tömörítés). A különböző szövegvizsgálati szempontokat, a kérdéseket a mese típusa alapján fogalmazzuk meg! Míg első osztályban néhány, addig a felsőbb osztályokban egyre összetettebbek és nehezebbek lehetnek az elemzési szempontok: ez vonatkozhat a jellemek egyre alaposabb vizsgálatára, a mesei motívumok felismertetésére, a valóság és a mese elkülönítésére vagy az egyre részletezőbb nyelvi, stilisztikai elemzésre.

A szövegfeldolgozás mindig szintézissel zárul: a mese újraolvasása után a mese tanulságának, üzenetének a megfogalmazása történik, ami felkerül a táblára. Általános gyakorlat, hogy a tanító már előre felírja a táblára vagy ppt-re, mondatcsíkra, így a gyerekek – olykor eredeti meglátásai – elsikkadnak. Ha sorozatosan csak a tanító átgondolt, jól szerkesztett saját gondolatai kerülnek fel a táblára, akkor a gyerekek elveszítik érdeklődésüket, kevésbé lesznek motiváltak, sikertelen a pozitív tanulási környezet megvalósítása.

A munkafüzeti feladatok ismételt megoldása unalmassá válhat, ezért érdemes újabb és újabb kompetenciafejlesztő, a mesék befogadását élményszerűvé tevő technikákkal kísérletezni (vö. Bárdossy–Dudás–Pethőné–Priskinné 2002). A *belső hangok* a mese szereplőjével való azonosulást, a *jellemtérkép* a szereplő tulajdonságainak az indokolással együtt történő grafikai ábrázolását teszi lehetővé. Ha két mesét szeretnénk összehasonlítani, akkor érdemes a *Venn-diagramot* alkalmazni, hiszen ennek segítségével jól láthatók a két alkotás eltérő és azonos jellemzői. Az *akadémikus vita* vagy az érvek kártyán technikák kiválóan fejlesztik a kritikai gondolkodást.

A szakaszos szövegfeldolgozás leginkább nem abban tér el a hagyományostól, hogy RWCT-technikákat alkalmaz, hanem abban, hogy a tanító nem ismerteti meg a teljes szöveggel a tanulókat, így a mese a meglepetés erejével hat(hat), jobban felkeltve az érdeklődést a téma iránt. A metakognitív eljárás nagyobb teret enged a fantáziának, a jóslásnak: a tanító által feldarabolt szövegrész folytatását megpróbálják kitalálni a tanulók. A különböző gondolkodási műveletek (pl. analízis, szintézis, absztrakció, összehasonlítás, rendezés) elősegítik a kritikai gondolkodás, a lényegkiemelés és a kreatív olvasás fejlődését.

4. Összegzés

A tanulmány a mesei jellemzők 1–4. osztályban történő tanításának módszertani kérdéseit igyekezett összefoglalni a teljesség igénye nélkül. Fontos, hogy a tanítójelöltek és a tanítók nagyobb odafigyeléssel forduljanak az óvodai mese-, vers- és tevékenység irodalmi tematikája felé, megragadva az ismétlésben rejlő lehetőségeket. Az óvodai mesélés megalapozza az esztétikai érzékenységet, elősegíti az olvasóvá válást az élőlásavas meséléssel, melynek hatása az iskolában is mérhető.

A mesei jellemzők tanításakor érdemes átgondolni a megközelítési módokat, mert minél több anyanyelv-pedagógiai eljárást ismer a pedagógus, annál eredményesebb az eltérő igényű és képességű tanulóink megértésében s adaptívan változatos és hatékony a fejlesztésében. A mesék minden korban felkeltették az érdeklődést az irodalom iránt, szórakoztatva gyönyörködtettek, elősegítve az olvasóvá nevelést.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bajzáth Mária (2015): Mesefoglalkozások gyűjteménye 1. – Pedagógusoknak. Kolibri Kiadó. Budapest.
- Bárdossy Ildikó – Dudás Margit – Pethőné Nagy Csilla – Priskinné Rizner Erika (2002): A kritikai gondolkodás fejlesztése. Pécsi Tudományegyetem. Pécs.

- Biczó Gábor (2006): A mese hermeneutikája. In: Bálint Péter (szerk.): Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei. Didakt Kft. Debrecen. 11–35. old.
- Boldizsár Ildikó (2004): Mesepoétika. Írások mesékről, gyerekekről, könyvekről. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bruno Bettelheim (2004): A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek. Corvina Kiadó. Budapest.
- Büki Péter (2014): A népmese és a gyermek. In: Szávai Ágnes (szerk.) Mint a mesében? Tanulmányok a mese fontosságáról. Pont Kiadó. Budapest. 29–44. old.
- Dankó Ervinné (2004): Irodalmi nevelés az óvodában. Szakmódszertani kérdések. OKKER Kiadó. Budapest.
- Dankó Ervinné (2016): Nyelvi-kommunikációs nevelés az óvodában. Flaccus Kiadó. Budapest.
- Honti János (1975): A mese világa. Magvető Kiadó. Budapest.
- Jenei Teréz (2010): Mese, mesekutatás, mesemondás. In: Jenei Teréz – Nagy Éva (szerk.): Benedek Elek öröksége. Élmény '94 Bt. Nyíregyháza. 39–56. old.
- Király István – Szerdahelyi István (1982): Világirodalmi lexikon VIII. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kádár Annamária (2013): Mesepszichológia. Kulcslyuk Kiadó. Budapest.
- Komáromi Gabriella (szerk.) (1999): Gyermekirodalom. Helikon Kiadó. Budapest.
- Koós Ildikó (szerk.) (2014): Az anyanyelvi nevelés tantárgy-pedagógiája az alsó tagozaton. OFI. Budapest.
- Lovász Andrea (1999): A mesélő ember. Új Forrás 31/8. sz. https://epa.oszk.hu/00000/00016/00048/9908_01.htm. (2022. 06. 11.)
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes (2016): Gyermeklélektan. Libri Kiadó. Budapest.
- Nádai Pál (2014): A mesélésről. In: Szávai Ágnes (szerk.) Mint a mesében? Pont Kiadó. Budapest. 7–15. old.
- Ortutay Gyula (szerk.) (1977–1982): Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/> (2022. 06. 10.)
- Propp, Vladimir (1975): A mese morfológiája. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pompor Zoltán (szerk.) (2019): Így mesélj, hogy olvasson. Móra-BOOKR KIDS Kft. Budapest.
- D. Tancz Tünde (2005): Népmesék az anyanyelvi kultúra- és kompetenciafejlesztés szolgálatában. In: Klaudy Kinga – Dobos Csilla (szerk.): A világ nyelvei és a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. MANYE. Miskolc. 168–72. old.
- Tancz Tünde (2009): Népmesék az óvodai anyanyelvi-kommunikációs nevelésben. Anyanyelv-pedagógia 2. évf. 2. szám. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=161> (2022. 03. 01.)

- Timárné Hunyadi Tünde (2006): A népmese és a műmese sajátosságairól. In: Bálint Péter (szerk.): Közelítések a meséhez. A mese értelmezhetőségei. Didakt Kft. Debrecen. 125–39. old.
- Vekerdy Tamás (2011): Érzelmi biztonság – Mit kell(ene) tudnunk a gyerekekről és magunkról? Kulcslyuk Kiadó Kft. Budapest.
- Voigt Vilmos (1989): A mese. In: Ortutay Gyula (szerk.): A magyar folklór. Tankönyvkiadó. Budapest. 205–59. old.
- Voigt Vilmos (2014): A mese neve. In: Szávai Ágnes (szerk.): Mint a mesében? Pont Kiadó. Budapest.

NOSZTALGIA ÉS ISMÉTLÉS: GEORGE ORWELL LÉGSZOMJ CÍMŰ REGÉNYE

1. Bevezetés

George Orwell Légszomj (Coming Up for Air) című, 1939-ben megjelent művét általában a nosztalgia fogalmi keretében szokták elemezni, mégpedig mint olyan, a második világháborút megelőző utolsó békés időszak idején megjelent regényt, amely egyrészt profetikus erővel jeleníti meg a háború elkerülhetetlen pusztítását, és ezzel párhuzamosan nosztalgikusan tekint a retrospektíve megkonstruált utolsó békeidőszakra, az 1910-ben véget érő Edward-kor felé. David Lodge szerint a főhős, George Bowling kedvenc időtöltése, a horgászat olyan metonimikus trópus, amely „az első világháború előtti idők egészségesebb kultúrája és társadalmá helyett áll” (1979: 192). A regény témája az első világháború után visszamenőlegesen konstruált „utolsó békeévek” iránti nosztalgia értelmetlensége. Jeffrey Myers szerint a mű „arról az apokaliptikus vízióról szól, amely a gyermekkor nosztalgikus álmát rombolja szét” (1975: 71), ugyanakkor jól példázza azt az Orwellre – és számos kortársára is – jellemző attitűdöt, amely a harmincas években igen ellentmondásos viszonyt alakít ki a múlttal. Kétségtelen, hogy nemcsak a főszereplő tudatában, hanem Orwell íásaiban is fellelhető hasonló vágyakozás egyfajta „bűnbeesés” előtti, „egészségesebb”, elsősorban az organikus angol vidéki lét magasabbrendűségét megjelenítő korszakok iránt, de biztonsággal állítható, hogy mind Orwell, mind a szereplője, Bowling egyszersmind tudatában van az effajta nosztalgiában rejlő öncsalásnak. Ez efféle nosztalgia konstruáltságát, önbecsapásra való alkalmasságát a fentebb alkalmazott jelzők bizonytalansága is jelzi, hiszen a nosztalgiáról (mint sok egyéb emlékezéssel összefüggő krízisről, például a traumáról vagy a melankóliáról, nem is beszélve az amnéziáról) sokszor csak metaforikusan, különböző fogalmi területek importálásának segítségével tudunk beszélni. A következőkben azt szándékozom megvizsgálni, hogy ebben a regényben – és általában a nosztalgiáról való beszéd módban – milyen fogalmi keretekben, milyen metaforikus konstrukciók segítségével jelenik meg a beszéd tárgya, a nosztalgia, a múltba vágyódás, illetve a múltba való visszatérés, a múlt megisméltlésének vagy visszaszerzésének szándéka.

Ha a nosztalgia és az ismétlés (a nosztalgia mint ismétlés) kapcsolatát vizsgáljuk, akkor a szakirodalomban kétféle nosztalgiafogalom körvonalazódik. Az egyiket nevezhetjük – ismét metaforikusan – „egészséges” nosztalgiának, és általában ez az, amit a köznyelvben ennek szoktunk hívni. Ez egy többnyire

praktikus célokat szolgáló emlékezési stratégia, melynek célja a múlt lezárása, értelmetlenítése és biztonságos „konténerekbe”, „tartóedényekbe” való száműzése. Ilyenek például a Susan Stewart által felsorolt materiális hordozók, például a játék, a csendélet, az utazás, a babaház, a szuvenir és a miniatúra (1993: 135). Ezek „reportable”, tehát elmesélhető, narrativizálható történetet hoznak létre, szemben a trauma által kiváltott „repeatable”, azaz megismételhető, illetve kényszeres ismétlést kiváltó emlékezéssel. „Egészséges” nosztalgikus emlékezés történik például, amikor fényképalbumot lapozgatunk, de akár akkor is, amikor egy csoport, egy közösség, egy nemzet kellemes emlékeket hív elő a saját múltjával kapcsolatban. Ebben a felfogásban a nosztalgia egy olyan dimenziót nyit meg, amelyben „úgy tűnik, azért emlékezünk, hogy felejtünk” (Wright 1985: 70); ez a múlt szabályozásának, lezárásának, felhívításának a terepe, mellyel a múlt hozzáférhetővé válik társadalmi csoportok számára is (Dames 2001: 11). Susan Stewart szerint ez a fajta kellemes múltra emlékezés egyértelműen „claimed”, azaz jogosan követelt, valakihez tartozó élmény, szemben a Cathy Caruth által a trauma jellemzéseként alkotott „unclaimed” (gazdátlan, visszaszerezhetetlen) tapasztalattal.

Ezzel szemben a „beteges” nosztalgia semmiféle kapcsolatot nem képes teremteni a jelen és a múlt között, sőt éppen a két temporális sík alapvető, ontológiai különbségéből táplálkozik. A jelen mint üres, szervesetlen, elmesélhetetlen, „úttalan, nem-narratív tér” jelenik meg, ezzel szemben a múlt a jelenlét, a gazdagság, teljesség színtereként konstruálódik. Érdekes ebben a tekintetben, hogy a nosztalgia szó eredete a „nostos” és az „algos” (otthon + fájdalom) szavakra megy vissza, és Johannes Hofer svájci orvos alkotta meg 1688-ban, amikor svájci zsoldos katonákon különös tüneteket észlelt: krónikus fáradtságot, lázat, depressziót, melankóliát, ezen tünetek okaként pedig a honvágyat azonosította. A kezelés abból állt, hogy a katonákat hazaküldték (lásd Loewenthal 2003: 10–1), tehát ekkor egyrészt még olyan jelentőséget tulajdonítottak a nosztalgia okozta „betegségnek”, mint mi manapság a poszttraumatikus stressz-szindrómának; a szentimentalizmus és a kora romantika hullámain a 18. század végén valóságos nosztalgiapánik tört ki Franciaországban (is), egyesek konkrétan féltek hosszabb időt távol tölteni otthonaiktól, mert attól féltek, hogy belehalhatnak a honvágyba (Jean Starobinski, idézi Terdiman 1993: 43). Ugyanakkor élt az az elképzelés, hogy maga a fizikai visszatérés gyógyíthatja vagy legalábbis enyhítheti a nosztalgiát. Talán nem kell különösebben részletezni, hogy noha fizikai visszatérés lehetséges, időbeli visszatérésről, a nosztalgikus vágyak teljesüléséről, hogy visszamenjen a múltba, nem beszélhetünk, hisz ez lehetetlen.

Alapvetően két lehetőség adódik a nosztalgia betege számára: vagy passzívan vár a nosztalgiát kiváltó emléktöredék materiális ok kiváltotta megjelenésére (ez lenne a prousti „mémoire involontaire”, az akaratlan emlékezés, amikor egy íz, egy illat, látvány stb. kivált egy bizonyos emlékezési folyamatot, amely alapvetően

kellemes), vagy pedig – és ez talán gyakrabban jelenik meg elbeszélő művekben – a múltba vágyakozó konkrétan visszatér a nosztalgia tárgyát generáló helyre (például ellátogat gyerekkora helyszínére), azonban a fizikai tér leggyakrabban annyira megváltozott az idők során, hogy lehetetlen visszanyerni a korabeli tapasztalatokat és emlékeket. Ekkor a nosztalgikus elbeszélő tulajdonképpen a kudarcot vallott visszatérési kísérletét meséli el. Azonban hogyan lehet elmondani a veszteség, a múlt és a jelen áthidalhatatlan különbségének történetét? Egrészt az elbeszélő allegorikusan azt mondja el, hogyan jutott abba a pozícióba, hogy mindezekről beszéljen (Bényei 1995: 17), megpróbálva felépíteni egy koherens történetet. Ugyanakkor ez nemcsak allegorikus történet, hanem – amennyiben az allegóriát metaforák láncolataként fogjuk fel – metaforikus azonosítások sorozata, mégpedig a múlt és a jelen szembeállítása olyan bináris oppozíciókkal, amelyek maguk is ideológiai konstrukciók. A következőkben ezeket a jellemző, Orwell említett regényéből kinyerhető metaforákat és forrástartományokat szeretném áttekinteni abban a reményben, hogy így a patológikus nosztalgiának, ha nem is természetéhez, de legalább a logikájához kissé közelebb jutunk.

2. A biológiai metafora

A Légszomj elbeszélőjének, a középkorú, házasságban, joviális, külvárosi sorházban lakó George Bowlingnak a története meglehetősen egyszerű. Egy nap, történetesen akkor, amikor megkapja új műfogsorát (Orwell 2003: 9), valamint akkor, amikor a rikkancsok az esti lapok kiadásának főcímeit kiabálják, és meghallja a „Zog király” esküvőjéről szóló tudósítást, és felidéződik benne gyerekkorának azon emléke, amikor a templomban az „Óg királyról” szóló bibliai passzust hallgatta, ellenálthatatlan vágy tör rá, hogy elszökjön házsártos feleségétől és két gyerekétől, és visszatérjen gyerekkorának helyszínére, Alsó-Binfieldbe. A nosztalgia kiváltói itt is materiális ingerek, hasonlóan Proust híres madelaine-jelenetéhez, azonban a téma felvetése egyben Proust-paródiának is hat.

A múlt és a jelen szembeállításának egyik fő motívuma a regényben Bowling kedvenc gyerekkori hobbjára, amiről felnőttkorában sem tudott lemondani, a horgászat. Ez tökéletesen illeszkedik nemcsak Orwell, hanem az egész angol ideológia körülbelül az ipari forradalom koráig visszamenő azon felfogásához, miszerint az „igazi” angolság a vidéken, a vidéki Angliában található, melynek kapcsolódó elemei a szervesség, a józanság, a józan ész uralma, az egyszerű, erkölcsös, decens, „emberléptékű” életvitel, ezzel szemben a városi kultúra eleve romlott, erkölcstelen, idegen, kaotikus. Kiemelendő, hogy az angol vidék „romlatlansága” iránti nosztalgia nem kizárólag konzervatív gondolkodók és írók ügye volt; már a húszas-harmincas években bőven akadtak olyanok, akik baloldali irányból is kívánatosnak tartották a vidéki Anglia hagyományainak ápolását; egy példa: a

kommunista Cecil Day-Lewis is csak olyan forradalmat tudott elképzelni, amely ezen a változatlan, csendéletszerű vízió nyugszik. A „Levél egy ifjú forradalmárhoz” („Letter to a Young Revolutionary”, 1933) című esszéjében ezt írja: „ha az országunk egészségét helyre akarjátok állítani, ha a szívét helyre akarjátok tenni, [...] akkor szakítanotok kell az autón száguldozó emberek felszínes vízióival, és a vidéki ember lassú, ösztönös, elmélyülő viszonyát kell magatokévá tennetek. [...] A vidéknek a tej és a méz, a vetés és a legelésző csordák vidékének kell lenni, és nem hotelek sorának és turistacsalogató helyekének. A forradalmatok tud ezért valamit tenni? Ha nem, akkor engem nem érdekel” (Day-Lewis 1971: 40).

Orwell regényében a horgászat az élethez, az egészséges vidék, az organikus, természetes életmód utólag megkonstruált emlékéhez kapcsolódik, kapcsolódva a falusi élet és emberek „lassú, ösztönös, elmélyült” viszonyához. Ezzel áll szemben a modern (kül)városi élet szervetlensége, művisége, gyorsasága, amely a „jelen mint halott/beteg” idő biológiai metaforájába illeszkedik. A regény tetőpontján, amikor a főszereplő felkeresné gyerek- és ifjúkora kedvenc tavát, amelyben fickándozó hatalmas halat sosem sikerült kifognia, a tó helyén egy újabb lakótelepet, illetve szemétdombot talál. „A pecázás a háború ellentéte” – írja azon időszakról, amikor az első világháború idején az egyik katonatársával engedély nélküli eltávozással horgászni indultak (2003: 107). Tehát Bowling metaforikus konstrukciója szerint a múlthoz az erőszakmentesség, a béke, végső soron az élet kioltásának tabuja kötődik, míg a jelen (az elbeszélés ideje éppen a második világháborút megelőző hónapok) pedig a betegség, a kiapadás, romlás, szervetlenség, halál ideje. Ahogy az elbeszélő fogalmaz: „Valami megszökött belőlünk a háború óta eltelt húsz év során. Addig spriceltük szét az életet adó nedvet, amíg elfogyott. Ez a rohangálás! Örökös küzdelem egy kis pénzért. Buszok, bombák, rádiók és telefonok örökös lármája. Elrongyolódott idegek, úr a csontjainkban a velő helyén” (2003: 218). A szövegrész alapján a múlthoz kapcsolódó képzetek a következők: élet, az életet jelentő „nedv” (ami elvezet a pecázás motívumához és a hozzá kapcsolódó vízhez), nyugalom, csend, lassúság, egészséges mentális állapot, erő, vér. Az idő múlása lassú kimerülésként fogható fel, kiszáradásként, az élet lassú hanyatlásaként, sőt az életet adó levegő elfogyásaként, erre utal a cím is, „Légszomj” (az eredeti cím: *Coming up for Air*, azaz „feljönni levegőért”). „Bowling gondolatai hemzsegnek a fulladás képeitől – hogy rettegve úszik, hogy légszomja van, hogy szemétkben fuldoklik –, ezek a vizes elemek pedig szintén kapcsolóelemként működnek a regényben” – jegyzi meg Myers (2007: 230). George Bowling nosztalgikus menekülési kísérlete nem más, mint a beteg vagy halott jelenből az egészséges, élő múlt felé való törekvés. A templomi emlékről szólván így kiált fel az elbeszélő: „Milyen élő volt az emlék!” (2003: 41). Tehát az emlékezés, illetve a nosztalgikus visszatérés feladata pedig az lenne, hogy újra élettel töltsen meg a halott jelent, vagy másképpen fogalmazva, „felélessze” a múltat.

Összefoglalva: Bowling biológiai forrástartományt használó metaforikájában a múlt és a jelen áthidalhatatlan, alapvető különbsége az egészség és betegség, az élet és a halál binaritásán alapszik, a nosztalgia funkciója pedig egyfajta „feltámasztás” lenne.

3. Az episztemológiai metafora

Némiképp a fentebbi, biológiai metafora leágazásának tekinthető az a forrástartomány, amelyet „episztemológiai” hívhatunk, amennyiben a szembenálló binaritások ebben az esetben a „valóság” és az „abszurditás”, melyek közül az előbbi látszólag a „boldog békeidőkhöz”, az utóbbi pedig a közelgő háborúhoz kapcsolódik.

A regényen végigvonul az az implikáció, hogy az első világháború előtti békés gyermekkor valahogy kézzelfoghatóbb, reálisabb, „igazabb” és kiismerhetőbb volt (visszatekintve), mint az azt követő időszakok. Ezzel szemben a jelen ideje a töredezettség, a káosz, a kiszámíthatatlanság és az erőszak fogalmaival jellemezhető. Az elbeszélő egyik hosszabb belső monológja a pecázásról számos más ellentétpárt is felszínre hoz:

„Kétségkívül szörnyű ostobaságnak fogják tartani, de félig-meddig most is vágyom egy kis pecázásra, így kövéren, negyvenöt évesen, és két gyerekkel kertvárosi otthonomban. Miért? Mert bizonyos értelemben szentimentális vagyok [...] a civilizációval kapcsolatban, amiben felnőttem, és ami alighanem az utolsókat rúgja. [...] Már maga az, hogy egész nap egy csendes tavacska melletti fűzfa alatt üljek [...] a háború előtti, rádió előtti, Hitler előtti világhoz tartozik. Már az édesvízi halak nevei is békét árasztanak: Bodorka, kele, nyúldomolykó, sujtásos küsz, dévérkeszeg, küllő, csuka, potyka, ponty, compó. Tisztességes nevek. Akik ezeket a neveket kitalálták, nem hallottak géppuskáról, nem rettegetek az elbocsátástól, nem kaptak be egymás után aszpirineket, és nem jártak moziba azon töprengve, hogyan lehet megúszni a koncentrációs tábor” (2003: 96–7).

A múltat tehát a béke, csend, nyugalom, a természet közelsége, az „egészséges” angol vidék jellemzi, a jelen ezzel szemben a háború, erőszak, népiirtás, mesterségesség, propaganda (rádió, mozi), betegség (aszpirin), esetlegesség (elbocsátás) fogalmaival írható le. A halak és maga a pecázás ismételt hangsúlyozása egyrészt a később tárgyalandó cethal-allegóriához vezet el, másrészt a halfajták „tisztességes” nevei egyfelől a „rendes”, organikus, romlatlan, natív angolságot hangsúlyozzák, szemben a külföldi, mesterséges importokkal (a szövegrészben az is implikálódik, hogy a háború is külső, idegen jelenség, szemben a békés, toleráns angolsággal); másrészt arra mutatnak rá, hogy áttekinthető szemiotikus rend uralkodott ebben a világban. Hísz ha valamit meg tudok nevezni, akkor egyben valamilyen kategória elemeként is tudom látni. A boldog békeidők

metonímiáiként szolgáló szavak másfelől pedig relikviákként, kövületekként vannak jelen, amelyek kellemes, nosztalgikus érzéseket is kelthetnek, ugyanakkor egyfajta felforgató, kísérteties „szellemekként” lebegnek a mesterséges, abszurd világban. Abban az abszurd világban, amelyet láthatatlan, áttételes, nem kézzelfogható, szimulákrumyszerű jelenségek urálnak (mozgóképek, rádió, fájdalomcsillapítás), vagy pedig félrevezető megnevezések fedik el a „valóságot” (koncentrációs tábor).

Számos más példát is lehetne említeni a regénybeli világ közelmúltja és elbeszélői jelen ideje abszurditásának jellemzésére, például Bowling az első világháború alatt egy tökéletesen értelmetlen munkát végez, Cornwall egy elhagyatott partszakaszán raktáros, és havonta jelentenie kell a készlet állapotát, ami abból áll, hogy beírja az űrlapra, hogy „nincs” (2003: 153); a regényben állandóan felbukkan egy, az újságokban közölt titokzatos bűneset, amely egy pályaudvaron talált, levágott női láb körül bonyolódik, ami a regény végén található „balesettel” rezonál, amikor is az Alsó-Binfield felett gyakorlatozó gépek „véletlenül” egy bombát dobnak egy mellékutcára, a rombolás után a „törött edények között [...] ott hevert egy láb” (2003: 285) Ezzel az jelentésnélküliséggel, önkényességgel áll ellentétben a „rég” világ kiszámíthatósága, rendezettsége és organikussága, valamint „kézzelfoghatósága”.

Ennek a metaforának a konstruált voltát mutatja ugyanakkor, hogy mint számos más metafora esetében, a forrástartomány itt is az ellentétébe fordítható. Hiszen ha úgy érveltünk, hogy a főszereplő képzetében megalkotott múlt rendezett, empiriaalapú, kézzelfogható, szemben a modern világ szimulákrumyszerű abszurdításával, azt is mondhatjuk, hogy fordítva is igaz: a múlt álomszerű vagy békés, meseszerű jellege áll ellentétben a modern kor túlságosan reális (erősza-kos) voltával.

A későbbiekben, a temporális-szemiotikai metafora kapcsán lesz arról szó, hogy az elbeszélő jelen alkalmazása teremt meg ennek a varázslatszerű, változatlan, időbeliségtől mentes, szinte a tudattalan mindent megőrző struktúrájához hasonlító, hipermnéziás múltnak a képzetét („nyár van”, [2003: 52] „tizenkét éves vagyok” [2003: 240]), ezzel szemben pedig a közelmúltról beszélve ezt mondja magáról a főszereplő, éppen annak kapcsán, hogy felhagyott a (ponyva)regények olvasásával: „Meggszüntem kifinomult lenni. Lecsúsztam a modern élet realizmusába. És mi a modern élet realizmusa? Hát, elsősorban az eladásért folytatott, örökös, eszeveszett küzdelem” (2003: 165). Ha ehhez hozzáadjuk a háborús erőszakot, a gépfegyvereket, a bombázókat, a leszakadt lábakat, a modern életre jellemző „streamlined”, krómacél és üveg vendéglátóhelyeket, akkor pedig az is megállapítható, hogy a nosztalgia ezen metaforikus koncepciója szerint a múlt éppen azzal generálja a visszafelé mutató vágyat, hogy valami megfoghatatlan, megmagyarázhatatlan aurával lengi be a múlt történéseit, a jelen pedig azért taszító, mert túlságosan is „reális”, kemény (újabb forrástartomány),

erőszakos, ahonnan menekülni kell valamilyen álomvilágba, a gyerekkor meszeszerű régióiba.

Összefoglalva tehát: a nosztalgia „episztemológiai” forrástartománya szerint kétféle lehetőségről beszélhetünk. A múlt azért bizonyul vonzónak, mert egyfelől nézve varázslatos, megfoghatatlan, az empirikus tapasztaláson kívül esik, másfelől tekintve pedig éppen az adja a vonzerejét, hogy egyértelmű, kézzelfogható, megérthető. Ebből következik, hogy a jelen ebben a konceptuális térben pedig egyszerre vagy „abszurd”, jelentés nélküli, vagy pedig túlságosan is reális, kiábrándító, „kemény”.

4. Az ökonómiai metafora

„Eszembe jutott egy cikk, amit valamelyik lapban olvastam ezekről a német ételgyárakról, ahol mindent valami másból állítanak elő. Ersatz, így hívják. Emlékszem, azt írták, ők valójában halból készítik a virslit, és kétségkívül valami másból a halat. Ettől olyan érzésem támadt, mintha beleharaptam volna a modern világba, és rájöttem volna, mi van benne valójában. Így megy ez manapság. Minden sima és formatervezett, mindent valami másból készítenek. Celluloid, gumi, krómaccél mindenütt, egész éjjel ragyogó ívlámpák, fejünk felett üvegtetők, rádiók, melyek mind ugyanazt a dallamot játsszák, eltűnt növényzet, minden lebetonozva, álteknősök legelnek a semleges gyümölcsfák alatt. De ha az ember a dolgok végére akar járni, és beleharap valami kézzelfoghatóba, ez a jutalma. Romlott hal a gumiban” (2003: 34).

A fentebbi belső monológ apropója, hogy a főszereplő betér egy tejbárba, ahol zsemlet rendel virslivel, és úgy találja, hogy a virsli hallal (vagy legalábbis valami halízú anyaggal) van töltve. Jellemzően arra asszociál, hogy ez a gyártási technika külföldi import, szemben a „természetes”, „reális” angolsággal (egyébként az angol regényhagyományban a külföldiség sokáig valamilyen lenézett, megvetett, de legalábbis nevetséges különccséggel asszociálódik). Ami áttűnik az idézett részen, az a modern világ műviessége és kiüresedése. A természetes anyagok és jelenségek helyét (fa, napfény, hangszeres zene, növényzet, rendes ételek) konstruált, művi készítmények és folyamatok veszik át (celluloid, gumi, krómaccél, mesterséges világítás, beton stb.). A jelen tehát a múlthoz képest üresnek, művinek, idegennek hat. Hozzá kell tenni egyébként, hogy a hamisság nemcsak külföldről származó importként, hanem házilag termelt jelenségként is felbukkan a regényben, például a szülőfalujának a húszas-harmincas években elterjedt, a Tudor-stílust utánozó panziójában: „mindenen ötven méterről látszott, hogy hamis. A gerenda ugyan valódi tölgy volt, alighanem valami régi vitorlásból származott, de nem tartott semmit, és a falburkolatra is az első pillanattól kezdve gyanakodtam”

(2003: 239–40). Ebben a tekintetben a nosztalgia gazdasági metaforája morális színezetet kap, és a hamis/ igaz, művi/eredeti ellentétpárjaként is működik.

Ehhez a diskurzushoz kapcsolódik a Bowling család anyagi hanyatlása, az apja üzletének tönkremenetele, a család jelenlegi szerény életvitele, a hitelek, a felesége, Hilda fukarsága és ebből eredő litániái a pénzköltést illetően. Ezenkívül erre utal a már fentebb említett „légszomj”-metafora, amely a jelen világát fojtogatónak, a levegő hiánya által tételezettnek állítja be. Ezzel szemben áll a múlt feltételezett gazdagsága, teljessége, amely alapját képezi a nosztalgikus váagnak. Közismert metaforáról van szó természetesen, az európai gondolkodásban a vágyott paradicsomi állapot, az Édenkert elvesztése és visszaszerzésének kísérlete számtalan irodalmi mű mögött húzódik meg mint archetipikus cselekmény, ebben a tekintetben Orwell regénye is kényelmesen beilleszthető lenne ebbe a vonulatba, és általában a nosztalgia diskurzusa is.

A nosztalgia konceptualizálásának következő módja az, ahogyan az emlékező a múltat és a jelent azon módon állítja szembe, hogy a múltat a gazdagság, a teljesség, a jelenlét fogalmaival társítja, a jelent pedig kiüresedésként, elszegényedésként tételezi. (Természetesen a különböző metaforikus síkok között bőven akadnak átfedések, amint majd látni fogjuk; például ez a gazdasági jellegű metafora nehezen választható el a fentebb említett biológiai síktól, amennyiben ez utóbbiban is az életerő elapadása, az egészség romlása, tehát valamilyen hiány keletkezése adja a múlt és a jelen idősíkjainak különbözőségét.)

Érdekes azonban megfigyelni, hogy ezen metaforikus konstrukciók mennyire rugalmasak. Előfordul ugyanis, hogy egy-egy bináris oppozíciónak éppen az ellentéte tűnik alkalmasnak a nosztalgia jelenségének megragadására. Ez igaz a gazdasági metafora esetében is, ugyanis míg egyrészt a múlt és a jelen ontológiai különbsége megragadható a teljesség–üresség ellentétpárjával is, másrészt ennek az ellenkezője is igaz lehet: a jelen szemlélhető úgy is, mint különféle metaforikus szennyeződések, lerakódások, feleslegek felhalmozódásának a helyeként. Ebben az értelemben a jelen „több”, mint a múlt, nyilván negatív értelemben. Ez sem ismeretlen konceptuális tér, ugyanis szintén legalább a kereszténység óta él az a képzet, hogy az édeni, paradicsomi állapot a tisztasággal, ártatlansággal, öntudatlansággal kapcsolódik össze, a bűnbeesés utáni jelen pedig a romlottság, a szenny és a bűn ideje. A nosztalgikus emlékezés feladata ebben az értelemben valamilyen teljesség helyreállítása lenne, paradox módon éppen a kivonás aktusa által, ugyanis a jelent meg kell „tisztítani” ezen lerakódásoktól, feleslegektől, hogy az emlékező a kívánt múltbeli állapotot elérje.

Orwell elemzett regényében igen sok epizód utal egyszerre a jelenbeli hiányra és a jelen „fertőzöttségére”. Rögtön a regény első mondata jelképes ebből a szempontból: „Tulajdonképpen aznap jött az ötlet, amikor megkaptam az új fogsoromat” (2003: 9). Tehát testi szinten valamilyen hiány jelentkezik, valaminek az elvesztése következett be, és ezt külsőleg, valamilyen hamis pótlék

hozzáadásával szándékozik az elbeszélő helyreállítani, és pontosan ez az, amely beindítja a múltba vágyódás folyamatát. Az első fejezetben még számos, valamilyen módon testi funkciókhoz kötött hiány vagy többlet jelentkezik. A reggeli készülődés közben az egyik gyermeke szeretne bejönni a fürdőszobába: „Apu! Be akarok menni! – Nem jöhetsz. Nyomás innét! – De apu! Ki kell mennem! Menj ki máshol. Rajta. Én fürdök” (2003: 12). Miután a gyerek miatt sietősen elhagyja a fürdőszobát, a narrátor felfedezi, hogy a nyaka szappanos maradt: „vacak dolog a szappanos nyak. Undorítóan ragacsos érzés, és különös, de akármilyen alaposan is törli le utána az ember, ha már egyszer rájött, hogy szappanos a nyaka, egész nap ragacsosnak érzi magát” (2003: 13). Bowling később kijelenti önmagáról: „Csakhogy van még valami más is bennem, nevezzük kótyagosságnak a múltból. De erről majd később. Kövér vagyok, de belül sovány. Belegondoltak már, hogy minden kövér emberben ott rejlik egy sovány, éppúgy, mint ahogy állítólag minden kőben ott rejlik egy szobor?” (2003: 29) Végeredményben mind a három említett részlet (műfogsor, fürdőszoba, szappan) valamiféle külső behatolásra vonatkozik, nemkülönben a regényben végig jelen lévő, a város felett cirkáló, gyakorlatozó bombázó repülőgépek is, és ha az „invázió” tágabb értelmét nézzük, akkor magára a küszöbön álló, Angliát potenciális módon invázióval fenyegető világháborúra gondolhatunk (amely ironikus módon az első megismétlésének is felfogható). Ide kapcsolódik – a fürdőszobai jelenet kapcsán – az Orwell által ebben az időszakban többször kifejtett, a szintén a külvilág kizárására épülő Jónás-történet is, amelyről a későbbiekben lesz szó.

Ebben az értelemben a múltba való visszajutás a kivonás műveletével írható le. Átvitt értelemben a nosztalgikus emlékezés feladata a jelen megtisztítása a felhalmozódott feleslegtől, többlettől, idegen anyagoktól. Nem véletlen, hogy Bowling nosztalgikus kirándulása során megáll, és kiveszi a fogsorát: „Lehajoltam kankalint szedni. Nem értem el – útban volt a pocak. [...] Aztán hirtelen ötlettől vezérelve kikaptam a fogsoromat és szemügyre vettem” (2003: 212). Ehhez az emlékezéshez kapcsolódik a főszereplő említett hobbija, a horgászat, valamint az ehhez kötődő egyes, a „nagy halról”, illetve annak kifogásáról szőtt fantáziák (ez visszautal Jónás és a cethal történetére is). Elképzelése szerint egyes esetekben a halak „borzasztó nagyra” is megnőhetnek, ha egy elzárt tóban tenyészenek: „Néha megesik. Egy tó feledésbe merül, évekig, évtizedekig senki nem horgászik benne, és a halak borzasztó nagyra megnőnek. Ezek az állatok akár százévesek is lehetnek. És rajtam kívül a világon senki nem tudott róluk (2003: 101–2). Metaforikusan tehát minkét példa a kivonás műveletét illusztrálná: mind a fogsor kivétele, mind az aránytalan méretűre nőtt hal kifogása a múltat és a jelent elválasztó idősíkon történt többlet eltávolítását, a lerakódás növekedését akadályozná meg.

A nosztalgia ökonómiai metaforája tehát két irányban is működik: egyrészt az emlékezés felfogható a teljesség helyreállításának, tehát hozzáadásként, valamint éppen ellenkezőleg, a jelenre ráakódott felesleg eltávolításaként, azaz

kivonásként. Meglehet azonban, hogy ez a kétirányúság látszólagos, és ugyanarról a folyamatról, ugyanannak a műveletnek a két oldaláról van szó: a hamis, művi, idegen lerakódások kivonásáról és a keletkezett hiány feltöltéséről, az „eredeti” állapot visszaállításának kísérletéről.

5. A temporális-szemiotikai metafora

A nosztalgiát kitermelő vágy egy elképzelt, „egészséges”, teljes, gazdag, eredeti (a metaforák sora szinte végtelen lehet) térbe és időbe való visszatérésre irányul. Ez a tér és idő nemcsak biológiai és gazdasági, hanem a jelhasználattal, végül is a nyelvvel és az időbeliséggel kapcsolatos, temporális-szemiotikai metaforába is illeszkedik. Ugyanis a nosztalgikus emlékező elképzelése szerint a múlt és a jelen közötti szakadék okozói nem(csak) a fentebb említett tényezők (romlás, kiüresedés, felesleg, hamisság), hanem a jelhasználat, a nyelv válsága is (lásd Stewart 1993: 23). A múlt felidézése nem hajtható végre a jelen nyelve segítségével, minden feltámasztási vagy narratív kísérlet éppen távolabb löki az emlékezőt az eredeti eseménytől (Freeman 1993: 90; Bényei 1995: 20). A vágyott, múltbeli tér valójában egy preszemiotikus, időbeliség előtti tér, amelyben létezik az „A = A” azonossága (Terdiman 1993: 66), de ez a tér nem foglal magába semmilyen időbeliséget. Ez a szó szerinti reprodukció tere, ahol minden valóságos, minden megőrződik, és ahol a jelentést nem „fertőzi” meg az időbeli romlás, ahol a jel és a jelentett között nincsen törés.

A hasonlóság a trauma szerkezetével nem véletlen. Abban az esetben is – legalábbis a klasszikus freudi elmélet szerint – megőrződnek a tudattalan időtlen régiójában az elfojtott emléktöredékek, amelyek csak különféle szemiotikus elcsúszások, torzítások, konverziók révén tudnak megmutatkozni a nyelvben, illetve konkrétan az esettörténetben. A terápia sikere nagyban azon áll, miképpen sikerül az időtlen, preszemiotikus tér és a jelen szemiotikus és szimbolikus nyelve között az összhangot megtalálni, miképpen sikerül azt a nyelvet megtalálni, amelyen egyáltalán beszélni lehet a traumáról (vagy a nosztalgikus veszteségről). A nosztalgikus vágy nem arra irányul, hogy valamilyen módon ábrázolja a vágy tárgyát képező ideális, preszemiotikus, esztétikai, önmagában teljes, totális teret, hiszen ez eleve lehetetlen. A nosztalgikus legfeljebb saját narratívájának allegorikus történetét adhatja elő. Míg a hagyományos fejlődéstörténetekben a narratíva nem más, mint az, hogy az elbeszélő hogyan jutott el abba a pozícióba, és hogyan szerezte meg azt a hangot, ahonnan és amellyel narrativizálhatja a tapasztalatát egy fejlődési folyamat végén, a nosztalgikus vagy melankolikus narratívák lehetetlen küldetésre vállalkoznak: a narratív előrehaladással szemben az a vágy mozgatja őket, hogy visszatérjenek a történet kezdete elé (lásd Bényei 1995: 17).

A narrativizálás, pontosabban a múlt ábrázolásának képtelenségét számos alkalommal érinti az elbeszélő. Az egyik alkalommal, amikor éppen a pecázás gyönyörűségéről értekezik, így szól: „Vajon van értelme beszélnem erről – hogy milyen mesevilágba repít el egy gyereket a hal meg a pecázás? [...] Nem lehet ezt megmagyarázni, racionalizálni, ez pusztán varázslat” (2003: 75). Felmerül persze a kérdés, hogy van-e értelme a főszereplőnek beszélnie egyáltalán a múlt-ról vagy a nosztalgikus vágyáról, hiszen az annyira személyes (vagy egy adott csoport tapasztalatához köthető), illetve a múlt-hoz tartozik, hogy a beavatatlanok, a jelenhez tartozók nem is érthetik meg. A „mesevilágnak”, a „varázslatnak” külön nyelve, külön szimbólumrendszere van, amely a jelen szemiotikai, ideológiai konstrukcióival, időbeliségével, történelmi és társadalmi viszonyaival egyszerűen inkompatibilis. Így ugyan konstruálhat a nosztalgikus emlékező/elbeszélő egy történetet attól kezdve, amikor megfogant benne az ötlet, hogy visszalátogasson gyerekkora helyszínére, illetve arról, hogy milyen okok vezettek ehhez az ötlethez, egyfajta vázlatát adva a múltbeli élményeinek, majd leírva magát a visszatérési kísérletet és az elkerülhetetlen kudarcot (a tó helyén a szemétdomb felfedezését), de mindez már a jelen hangján, az utólagos cselekményesítés hangján szól, és nem is annyira a múlt-ról, mint az elbeszélő közelmúltbeli „fejlődés-történetéről”. Röviden: a nosztalgia tárgyát képező ideális, preszemiotikus tér és idő ellenáll a koherens narrációnak.

A nosztalgikus narratíva, amely tulajdonképpen mindig az Édenkert elvesztésének narratívája, annak megisméltése mindig kettős logika alapján működik, ugyanis egyszerre szeretné elmesélni a száműzetés, a megfosztás, a veszteség történetét (előrehaladó narratíva) és egyben helyreállítani az elvesztett helyet és időt (visszafelé mutató narratíva). Ez azonban lehetetlen küldetés, hiszen a két elbeszélő mód kölcsönösen kizárja egymást, így a nosztalgikus beszédmód paradoxona abban áll, „hogy az egyetlen módja az igazi eredet (egy nem-narratív, vágy nélküli tér) létrehozásának az a történetmondás – és a történet mindig a veszteség történetének az elmondása –, a jelen nem-jelenlétének mint a bűnbeesés következményének a reprezentációja, mint megfosztásé, mint *elvesztett* jelenlété” (Bényei 20). Amit az emlékező tehet, az, hogy az elbeszélő jelen alkalmazásával „visszameséli” magát, legalábbis gondolatban a gyerekkora helyszínére. „Mindig nyár van, amikor visszatekintek. Érzem magam körül a velem egymagasságú fűvet és a földből áradó meleget” (2003: 52). Az elbeszélő jelen technikájának alkalmazása lehetőséget ad a preszemiotikus és a jelhasználaton alapuló idősíkok közötti szakadás ideiglenes eltörlésére, a múlt és a jelen „A = A” alapú, logikai azonosságának helyreállítására. Figyelemre méltó az is, hogy a fentebbi idézetben a múlt mintha csendéletszerűen, az idő múlásának kiküszöbölésével jelenne meg („mindig nyár van”), ezzel legalábbis gondolati szinten eliminálva a romlást és a jelhasználat korrupcióját. További példa: „Most is fel tudom idézni a hangulatát [1905 telének]. Hideg téli nap van, épphogy nem fázom egy helyben

fekve. Hasamon fekszem, előttem nyitva a *Cimborák*. [...] Tizenkét éves vagyok, a Rettenthetetlen Donovan. Éppen most állítottam fel a sátram az Amazonas mellett, háromezer kilométerre a torkolattól, és a titokzatos, száz évben egyszer virágzó orchidea gyökere biztonságban van a tábori ágyam alatti bádogdobozban. [...] az orromban a por, a baltacim és a hús vakolat szaga, mindez az Amazonas partján, és boldog vagyok, kimondhatatlanul boldog” (2003: 116–7). A jelen idő használatával („nyár van”, „téli nap van”, „boldog vagyok” stb.) az elbeszélő voltaképp helyreállítja a jelen és múlt azonosságát, időtlenséget teremt, másképpen fogalmazva megszabadul az időbeliségtől, és egy olyan palimpszesztszerű réteget hoz létre, amelyben egyszerre van „jelen” a jelen és a múlt. Ugyanez történik, amikor az említett ál-Tudor-fogadóban, a George-ban (amelyben az apja harminc éven keresztül minden szombaton megitta a maga sörét, és ahol maga Bowling is megszáll) egyszerre látja a múltat és a jelent: „Időről időre kísérteteket láttam. A múlt néha maga mögé parancsolja a jelent. Vasárnap van, tagbaszakadt gazdák telepednek a hosszú asztal köré, szöges bakancsaik csikorognak a kövön, és akkora adag marhasültet meg gombócot dolgoznak be, amiről nem hinnénk, hogy elfér egy emberben” (2003: 240).

Azonban talán nem túlzás azt állítani, hogy a fenti epizódok (a képregény olvasása a kamrában, a tagbaszakadt gazdák kísértetszerű megjelenése a fogadóban, nemkülönben a regény nyitómondata, amelyben az új műfogsor indítja el a nosztalgikus vágyat) egyfajta modernista emlékezés-travesztiáknak is tekinthetők, amennyiben alapstruktúrájukban nem különböznek ugyan a prousti művészregény emlékezésének logikájától, tehát megvalósul a múlt és a jelen egybeesése, de ez egyrészt nem jelenbeli érzéki benyomások alapján (például a madeleine látványa, a hársfatea íze), másrészt nem mondható, hogy az elbeszélőt különösképpen „megrohanják” az emlékek, és a jelen valamilyen epifanikus, revelatorikus élményben oldódik fel, Bowling inkább józanul és szomorkásan veszi tudomásul, hogy gyerekkorának helyszíne véglegesen elveszett. Harmadrészt a felidézett társadalmi-szociokulturális közeg is merőben más, mint a francia nagypolgárság közege, itt a „józan”, empirikus, alsó középosztálybeli angol vidéki élet idéződik fel, persze nem kevesebb nosztalgiával körítve.

A temporális-szemiotikai metaforán nyugvó nosztalgia feladata tehát a jelen és a múlt egybeesésének megteremtése, az emlék jelenvalóságának helyreállítása lenne; de úgy is lehetne fogalmazni, hogy egy időtlen, preszemiotikus térbe való vágyódás megjelenítése, amely természetesen csak a nyelvvel, szemiotikus eszközökkel lehetséges, a retorika szintjén pedig a múltra vonatkozó jelen idő használatával. E logika alapján a nosztalgikus vágy teljesítése egyenlő lenne az időbeliségtől való megszabadulással.

6. A térbeli-politikai metafora

Az utolsó forrástartomány, amelynek kapcsán a nosztalgiáról beszélünk, nevezhető egyszerre térbeli és politikai jellegűnek. Mint fentebb is előfordult, ez a metafora is kettős. Ebben az értelmezésben a múlt egyet jelent a szabadsággal, nyitottsággal, megmeneküléssel, szemben a fojtogató, levegőhiányt okozó zárt, rabságot jelentő terekkel, ami a jelen sajátossága. Ugyanakkor az ellenkezője is igaz, a múlt egy biztonságosan, otthonosan belakható teret jelent, ami az elbeszélő-émlékező számára magányt biztosít, és kirekeszti az elárasztással fenyegető külvilágot.

Nézzük először az első lehetőséget! A kertvárosi, negyvenes éveiben járó, pocakos biztosítási ügynök fojtogatónak érzi a közeget, amelyben él, így nem csoda, hogy „szabadulni” akar felesége állandó házsártoskodásai, gyanakvása, litániái, gyerekei fegyelmetlensége, egyhangú élete elől. Erre az ad alkalmat, hogy tizenhét fontot nyer szerencsejátékon, és elhatározza, hogy ebből titokban visszautazik Alsó-Binfieldbe. Amikor meghozza a végső döntést, és a kisváros felé veszi az irányt, menekülési kényszere már szinte a paranoiáig fokozódik, és úgy érzi, hogy az egész világ, a politikai, gazdasági és vallási felépítmény szinte a nyomában van: „És az összes lélekmentő és az összes kotnyeles, és az összes ember, akit sohasem láttam, mégis végzetem urai: a belügyminiszter, a Scotland Yard, az Antialkoholista Liga, a Nemzeti Bank, Lord Beaverbrook, Hitler és Sztálin tandem, a püspöki kar, Mussolini, a pápa – mind engem üldöztek. [...] Bizarr. Annyira eleven volt a kép, hogy vettem a fáradságot, és kikukucskáltam a hátsó kisablakon, nem követnek-e” (2003: 224–5). A nosztalgiát mozgóató vágy pedig abból állna ezen értelmezés szerint, hogy a rabságtól megszabadulva a főhős elérkezzen a „szabadságba”.

A második lehetőség viszont, hogy ha a jelent nem zárt terekkel, rabsággal, hanem éppen ellenkezőleg, túlságos „folyékonysággal”, keretek között tarthatatlansággal azonosítjuk. Ahogy már az ökonómiai metafora kapcsán is szóba került, érdemes ebben a tekintetben azt is megfigyelni, hogy a szövegben mennyire dominálnak a behatolás, invázió, elárasztás képei. Retorikai szinten ez általában a halmozás, a felsorolás alakzatában nyilvánul meg, mint a fentebbi idézetben, vagy abban a jelenetben, amikor a főszereplő a Left Book Club gyűlésén vesz részt, ahol a szónok „persze Hitlerről és a nácikról hantázott. [...] – Bestiális kegyetlenség... a szadizmus ocsmány megnyilvánulásai... Gumibotok... Koncentrációs táborok... Zsidók méltánytalan üldözése... vissza a sötét középkorba... Európai civilizáció... Tenni, míg nem késő... A tisztességes népek megaláztatása... A demokratikus nemzetek szövetsége... Biztos pillér... A demokrácia védelme... Demokrácia... Fasizmus... Demokrácia... Fasizmus... Demokrácia... – Szóval tudják. Az ilyenek órákon át tudják magukból ontani. Mint egy gramfon” (2003: 189). Jellemző az is, hogy Alsó-Binfield átalakulását szintén az elárasztás és az

invázió metaforájával érzékelteti: És máris hozzászoktam a gondolathoz, hogy Alsó-Binfieldet elnyelte a föld, akár Peru eltűnt városait [...]. Megint úgy érzem, ellenséges megszállás történt a hátam mögött. Özönlenek az emberek Lancashire-ből meg London külvárosaiból, letelepszének, és még arra sem veszik a fáradságot, hogy megtanulják a város legfontosabb helyeinek a nevét” (2003: 234–5).

Az a „szabadság” tehát, amelyet általában nyílt terekkel, szabad mozgással szoktunk azonosítani, jelen esetben éppen elzárkózást, egy kényelmesen belakható „safe space”-t jelent Bowling számára a fenyegető üldözés, elárasztás, a retorikai és populációs felesleg elől. Ehhez pedig metaszöveggént a bibliai Jónás történetét használja fel, amennyiben Jónás is a külvilág kizárására törekedett azzal, hogy nem vállalta a prófétai elhivatást. Orwell szövegeiben Jónás nem is annyira prófétai alak, hanem az az ember, akinek el kell döntenie, hogy elszigeteli-e magát a jelen politikai helyzettől, megpróbálva visszatérni a biztonságos múltba (ez lenne a cethal gyomra), avagy belevonódik a jelen káoszába, és megpróbál vele együtt élni. A Légszomj című regény azt a tézist igyekszik bebizonyítani, hogy a nosztalgia értelmetlen, hiszen lehetetlen, nem lehet visszatérni a gyerekkor és a fiatalkor idilli világába. „Először is, kérdéssel érkeztem Alsó-Binfieldbe. Mi vár ránk? Tényleg vége a játéknak? Visszatérhetünk a régi életünkhöz, vagy az egyszer s mindenkorra elmúlt? Nos, már tudtam a választ. A régi életünknek vége, keresgélni időpocsékolás. Nincs visszaút Alsó-Binfieldbe, nem lehet Jónást visszatenni a cetbe” (2003: 287–8).

Az elvonulás (illetve annak kritikája) tekintetében a harmincas évek egyik legfontosabb szövege a körülbelül a regénnyel egy időben keletkezett, Henry Millerről írt esszéje, „A cethal gyomrában” („Inside the Whale”, 1940), amely tovább árnyalja Orwell Jónás-konceptióját. Ebben egyrészt kijelenti, hogy az író nem zárkózhat el a „valóságtól” (ennyiben elutasítja az érett modernizmus esztétikai törekvéseit), ugyanakkor elhatárolja magát az Auden nevével fémjelzett, „politizáló” körtől is, amely szerinte képtelen túllépni a belterjességen és a „cserkészmentalitáson”, és harmadik útként a Henry Miller-féle, az empirikus tapasztalatokra és a kortárs történelmi folyamatokra érzékeny, részletgazdag, realista stílust, ugyanakkor az elfogadó, belenyugvó magatartást véli követendőnek. Ebben a tekintetben némileg finomít a Légszomj elzárkózáskritikáján, ugyanis míg a regényben Jónás/Bowling kísérlete, hogy elzárkózzon a külvilág abszurditásától, illetve a politikumtól átítatott, állásfoglalást kikényszerítő légkörétől, és visszameneküljön az idealizált vidéki Anglia világába, szükségszerűen kudarca van ítélve, addig a kicsivel később megjelent esszében már megengedően viszonyul az elzárkózáshoz, és a „jónási aktust” a sztoikus, passzív belenyugvással azonosítja. A különbség tehát az, hogy a regényben a „cethal gyomra” a vágyott állapot szimbóluma, az esszében a már belátással rendelkező, lemondó ember által elérendő és elérhető tér:

„Mert az a helyzet, hogy a bálna gyomrában való tartózkodás nagyon is komfortos, melengető, otthont idéző képzet. A történelmi Jónás – ha nevezhetjük így – módfelett örül a szabadulásnak, de azóta is számtalan ábrándozó ember irigykedett rá. Egészen nyilvánvaló persze, hogy miért. A bálna gyomra egyszerűen egy óriási anyaméh, amelyben egy felnőtt is kényelmesen elfér. Méretünknek pontosan megfelel a sötét, párnázott üreg, köztünk és a külvilág valósága között többméternyi bálnaszalonna, így aztán meg tudunk maradni a tökéletes közöny állapotában, bármi történjék is. [...] [Henry Miller] végrehajtotta a jellegzetes jónási aktust azzal, hogy hagyta magát lenyelni, és passzív maradt, mindent elfogadott” (Orwell 2000: 59–60).

Összefoglalva tehát a nosztalgia utolsóként tárgyalt metaforája szintén kettős képet mutat: a politikához, közéleti állásfoglaláshoz kapcsolódó térbeli metaforák egyrészt azt sugallják, hogy a jelen csapdahelyzet, amelyből menekülni kell, így a múlt a szabadságot biztosító, szinte végtelen térré alakul át. Másrésztől éppen az ellenkezője igaz, a jelen bizonyul izotróp, orientációs lehetőség nélküli, kaotikus térnek (amelyben minden megeshet, akár egy repülő is véletlenül lebombázhatja az idillinek felfogott falucska utcáit), amelyet a folyamatos invázió fenyeget. Ezzel szemben kínál védettséget a múlt biztonságos helyeire való visszatérés, a jónási aktus, amely a regény szerint lehetetlen vállalkozás (hiszen éppen Bowling látogatása alatt történik meg a véletlen bombázás), de kicsivel később az író Miller (és éppen Bowling) belenyugvását azonosítja a bibliai történettel.

7. A regény narratív logikája

Érdekes végezetül azt is megvizsgálni, hogy Jónás és a cethal története kapcsolódik-e valamilyen szinten a főszereplő sokat emlegetett hobbijához, a pecázáshoz. Ha igen, akkor figyelemre méltó logikai ellentmondás tapasztalható ugyanis. Ha a címet tekintjük (Légszomj, pontosabban: Coming Up for Air, „Feljönni levegőért”), akkor az elég egyértelműen a jelen helyzet fojtogató, levegőhiányt okozó vonását emeli ki, és ebben az értelmezésben Bowling kirándulása Alsó-Binfieldbe lett volna a „levegővétel”. Ellentmondásos azonban, hogy ennek illusztrálására éppen a Jónás-történetet említi meg, amely éppen egy (levegőmentes?) zárt helyre, a cethal gyomrába való bejutásról szól („nincs visszaút Alsó-Binfieldbe, nem lehet Jónást visszatenni a cetbe”).

Az is elgondolkodtató, hogy ha a levegő motívumát megvizsgáljuk, akkor a regény kontextusában az ég, a levegő éppenséggel a bombázó gépek baljós jelenlétét hívja elő (az angolban a légierő neve: Air Force), amelyek potenciálisan az élet kioltásával fenyegetnek. Ha ehhez hozzávesszük a pecázás motívumát, akkor a halak számára a „levegőért feljövétel”, a levegővétel pedig egyértelműen a halált jelenti. A motívumok keveredése azért zavaró, mert az elbeszélő egy helyen a

kifogott halról ezt írja: „A hal lecsúszott a horogról, és beleesett a part alatti vad borsmentába. De sekély vízbe esett, ahol megfordulni nem tudott, és talán egy másodpercig hevert tehetetlenül az oldalán” (2003: 80). (Végül egyébként a hal ott marad, mert a tó tulajdonosa, a vén Brewer elkergeti onnan a gyerekeket.) Egy másik szövegrészben az elbeszélő pedig a húszas évek munkaerőpiaci versengésére és az idősebb generáció hamis, buzdító szövegeire utalva („Mindenkinek jut hely odafenn.”) kijelenti: „Mulatságos, ahogy mind bekaptuk a horgot, még a magamfajták is, akikre aztán végképp nem vonatkozott az egész” (2003: 170; az eredetiben egyébként az „It’s funny how we all swallowed it” [Orwell 1975: 131] szerepel, szó szerint: „Mulatságos, ahogy mind lenyeltük [ezt a szöveget], de ez nem áll olyan borzasztó távol a „horogra akadás” metaforájától).

Ha tehát Bowling és a nemzedékébe és osztályába tartozók szimbolikusan „halak”, akkor a fenti horgászjelenet, de a regény narratív logikája is jelentést nyer. A regényt egyszerre mozgatja a levegővétel kényszere, de a levegőért feljövés/a bálna gyomrában való elmerülés egyben az éltető közegből való kiszakadást is jelenti, de a logika fordítva is igaz: a víz által való elárasztás is fulladást okoz. Valójában paradox helyzet jön létre: Bowling, az elbeszélő se nem tud levegőért feljönni, se „lemerülni” nem tud, képletesen szólva „tehetetlenül” hever a sekély vízben. Ez egyben a regény és általában a nosztalgikus diskurzus feloldhatatlan paradoxonát is jelenti: a fejlődésregény-szerű narratíva (a főszereplő mégiscsak rájött valamire) előremutató iránya kizáró ellentétben áll a nosztalgikus narratíva magát „visszamesélni” akaró irányával. A Légszomj (és sok hasonló nosztalgikus szöveg) azt meséli el, hogy hogy térben és időben se előre, se visszafelé nem lehetséges a közlekedés, ami az időbeliség felfüggesztéséhez és megrekedéshez vezet, és amelyet – tragikus módon – a háború okozta világégés tud feloldani, narratív szinten pedig a regény komikus befejezése és feloldása, amikor Bowlingnak magyarázkodnia kell a kimaradása miatt a feleségének.

8. Összegzés

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy Orwell Légszomj című regényének nosztalgikus voltát vegye szemügyre, és a szöveget ez alapján elemezze, valamint ezzel összefüggésben a nosztalgikus diskurzus forrás- és céltartományait a kognitív metaforaelmélet főbb tételei alapján azonosítva feltárja az említett beszédmódban rejlő főbb metaforákat. A megállapítások természetesen nem definitívek, és nyilván még sokféle metafora lenne bevonható az elemzésbe; érdemes lenne a nosztalgikus diskurzust több szövegen keresztül megvizsgálni ebből a szempontból, sőt további lehetőség lenne más emlékezetkrízisek (trauma, melankólia, amnézia) hasonló elemzése. Amit a nosztalgia kognitív metaforaelemzésén keresztül a tanulmány megállapított, az így foglalható össze táblázatos formában

(a tanulmány szövegében a forrástartományok nem ennyire elválasztva jelennek meg, illetve nem mindig képeznek külön fejezetet):

	A metafora céltartománya		
A metafora forrástartománya	A múlt	A jelen	A nosztalgia mint...
1) Biológia	Élő, szerves, egészséges	Halott, szervetlen, beteg	Feltámasztás, meggyógyítás
2) Megismerés	Valóságos, kézzelfogható, hagyományos	Abszurd, kaotikus, modern	Visszatérés a valóságba, menekülés a kaoszól
3) Valóság	Mesészerű, varázslatos, lágy	Reális, erőszakos, kemény	Visszatérés a varázslatba, menekülés a realitástól
4) Etika	Igaz, természetes	Hamis, mesterséges	Megszabadulás a hamisságtól
5) Erkölc	Tiszta, ártatlan, vágy nélküli	Szennyezett, romlott, vággyal teli	Kivonás, megtisztítás, a lerakódott felesleg eltávolítása
6) Gazdaság	Gazdag, teljes	Szegényes, hiányos	Teljessé tétel, hozzáadás
7) Idő	Időtlen	Időbeliségbe vetett	Az időbeliség eltörlése, a múlt és a jelen közötti szakadás megszüntetése
8) Jel	Preszemiotikus tér	Szemiotikus tér	A jelhasználat megszüntetése
9) Politika	Szabad	Korlátozó	Szabadulás, menekülés
10) Tér	Biztonságos, zárt, csendes	Fenyegető, elárasztott, zajos	Elzárkózás/ belenyugvás

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Bényei Tamás (1995): „A Landscape Without Figures”: The Tropes of Remembering in *Brideshead Revisited*. In: *Acts of Attention – Figure and Narrative in Postwar British Novels*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 15–64. old.
- Dames, Nicholas (2001): *Amnesiac Selves – Nostalgia, Forgetting and British Fiction, 1810–1870*. Oxford University Press. New York.
- Day-Lewis, Cecil (1933/1971): Letter to a Young Revolutionary In: *New Country: Prose and Poetry by the Authors of New Signatures*. Szerk. Michael Roberts. New World Book Manufacturing. Hallendale (Fl.).
- Freeman, Mark (1993): *Rewriting the Self – History, Memory, Narrative*. Routledge. London.
- Lodge, David (1979): *The Modes of Modern Writing – Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. Edward Arnolds. London.
- Lowenthal, David (2003): *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Myers, Jeffrey (1975): Orwell’s Apocalypse: Coming Up for Air. In: *Modern Fiction Studies* 21.1. 69–80. old.
- Myers, Jeffrey (2007): *Orwell: Egy nemzedék fagyos lelkiismerete*. Ford. Magyar Andrea és N. Kiss Zsuzsa. Európa Kiadó. Budapest.
- Orwell, George (1939/2003): *Légszomj*. Ford. Papolczy Péter. Európa Kiadó. Budapest.
- Orwell, George (1940/2000): *A cethal gyomrában*. Ford. Széky János. In: *Az oroszlán és az egyszarvú I–II. – Esszék, tanulmányok, publicisztikák*. Cartaphilus. Budapest.
- Orwell, George (1975): *Coming Up for Air*. Penguin. Harmondsworth.
- Stewart, Susan (1993): *On Longing – Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Duke University Press. Durham.
- Terdiman, Richard (1993): *Present Past – Modernity and the Memory Crisis*. Cornell University Press. Ithaca.
- Wright, Patrick (1985): *On Living in an Old Country: The National Past in Contemporary Britain*. Verso. London.

1. Egy dráma olvasatai és a korabeli magyar rögválóság

Bródy Sándor 1908-ban színpadra állított darabja, *A tanítónő* óriási visszhangot váltott ki már az ősbemutató évében. Azóta is számos tanulmány, kritika, értékelés született a nagy hatású, gazdag utóéletű színműről. A kortárs kritika – és a későbbi évtizedek irodalomtörténészeinek jó része is – a dráma feminista olvasatát hangsúlyozta. Azok a férfiak, akik eddig megszokták az önálló, önálló női attitűdöt, Tóth Flóra szavai és tettei által egy számukra ismeretlen nőtípussal szembesültek: a szuverén, önmagáról gondoskodni tudó, férfiak védelmére nem szoruló nővel. Nagyon súlyos társadalmi problémát tárt fel Bródy ebben a darabban: arra mutatott rá, milyen nehéz az önmagukat eltartó, egyedülálló értelmiségi nőknek boldogulniuk egy erősen patriarchális társadalomban, amelyben a hivatalok tisztviselői, a különböző testületek vezetői csak a férfiakat tekintik egyenrangú tárgyalópartnernek. Nem feledkezhetünk azonban el a dráma pedagógiai olvasatáról sem: a falusi hatalmasságoknak nemcsak az új nőtípussal és egy egyenrangúság igényével fellépő női magatartással kellett szembesülniük, hanem egy új pedagógustípussal, egy megváltozott tanítói attitűddel is. A kötelezően elvárt szervilizmusnak nyomát sem találják Tóth Flóra szavaiban és tetteiben. Itt már nem Gárdonyi regényének, *A lámpásnak* a kompromisszumkész, alázatos viselkedésre kényszerített falusi tanítóját látjuk magunk előtt, hanem az öntudatos értelmiségit, aki tudása, műveltsége, a falusi horizonton jóval túlemelkedő látásmódja alapján joggal vár el tiszteletet és szabad mozgásteret a tanításban az iskolaszék tagjaitól, a falu notabilitásaitól.

A Bródy által exponált problémát a korabeli sajtóban már megpendítették néhányszor a felvilágosultabb gondolkodású újságírók. Porzsolt Kálmán újságíró, aki Zsolt néven írt tárcákat (*Esti levelek* sorozattal) a *Pesti Hírlap*ba, éppen *A tanítónő* megírásának évében, 1908-ban foglalkozott az egyik tárcájában a tanítónők magánéletét firtató erkölcsbírókkal. Lerántja ebben a tárcában a leplet arról a kettős mércéről, amely e szigorú bírák gondolkodásában és ítéleteiben is felfedezhető, valamint kipellengérezte ezeknek a bírácoknak a képmutatását. Az említett kettős mércét és annak jogosulatlanságát a következő maliciózus mondatokban mutatja be Porzsolt:

„Ha bármiféle »fölttes hatáság« a világon valami fegyelmi vétséget talál, az ellen sohasem lehet vitatkozni. A »fölttes hatáságnak« mindig igaza van.

Ha tehát egy tanítónőről a fölöttes hatósága kisütötte, hogy a kisasszony nem él olyan magánéletet, amilyen tetszik a fölöttes hatóságnak, akkor abba bele kell nyugodni mindenkinek. Csak az az egy dolog furcsa, hogy mindenféle fölöttes hatóság mindig csak a nő-alkalmazottak magánélete iránt érdeklődik s nem igen olvastam esetet, hogy férfi-alkalmazottnak magánéletét találta volna a fölöttes hatóság erkölcstelennek. Pedig azt hiszem, hogy ha az erkölcsök után kutatunk, a férfiak részéről sokkal több erkölcstelenséget találunk, mint a nők között. A modern kor igazságai azt hoznák magukkal, hogy ha a férfiak törődnek a nők magánéletével, akkor több joguk van ama nők magánélete iránt érdeklődni, akiket a férfiak, a férjek tartanak. Az a nő ellenben, aki maga keresi meg a kenyerét, akár mint tanítónő, akár mint postás, távirász, pénztárnoknő, gyorsíró vagy gépíró, az a magánéletében ép olyan független, mint bármely férfi. És a magánéletbe csak akkor szabad hatóságoknak beleavatkozni, ha a magánéletben tanúsított viselkedés kihatással van a hivatalos funkcióra” (Zsolt 1908: 7).

Porzolt arra is rámutat a cikkében, hogy leginkább éppen azok a férfiak szokták erkölcstelen életre csábítani az egyedülálló, védtelen tanítónőket, akik kinevezik, alkalmazzák vagy ellenőrzik őket. Nem túloz akkor, amikor kijelenti, hogy vélhetően sok egyedülálló nő szerezte meg az állását női becsülete feláldozása árán. A *Kecskeméti Újság* 1910. szept. 17-i számában egy konkrét eset kapcsán a *Déli levelek* c. rovat Su Vix álnéven publikáló vezetője a szeplőtlen női hírnévről elmélkedett. Arra a szomorú következtetésre jutott, hogy a becsületükben meg-rágalmazott nőknek, akiknek a jó hírük, a reputációjuk került veszélybe, csupán kétféle válaszlelésük lehet. Így mutatta be a cikk szerzője ezt a két lehetőséget:

„Mit csináljon az egyedül álló, a kenyérkereső nő, ha az életnél is drágább értékét, a becsületét veszélyezteti durva támadás, a rágalom sara, hitvány indulata. Különösen mit csináljon, ha az apa vagy a fitestvér sem állhat mellé, hogy férfiak módja szerint megtorolja a sértést s visszaverje a támadást. A postáskisasszony, az óvónő, a tanítónő és a többiek mit csináljanak. Két út között választhatnak szegények, a járásbírótság és a halál között. Hirtelen nem tudjuk megmondani, hogy melyik út a rettenetesebb. Mert szép a bírói igazságszolgáltatás és vannak törvények a megtámadott becsületre, de a rajtunk esett gyalázzal még nagyobb nyilvánosság elé állni, tárgyaló termekben védekezni és bizonyítani, sokszor a folyó hullámainál is félelmetesebb. Ide nem elég a lelki erő, a tisztaság tudata, az önérzet büszkesége, ide valami halálos önérzet kell, nagyobb annál, a mely a hidakra, s a meredek partok mélységé felé viszi az ártatlanokat. Ne csodálkozzunk, ha a két út közül többen választják az utóbbit, a rövidebbet, mint az előbbit, amely hosszúsága mellett sokszor bizonytalan is a kimenetelt illetőleg” (Su Vix 1910: 2).

2. Szerelmes papok, ellenálló tanítónők

Nem vitatható, hogy *A tanítónő* című színdarab szinte a megjelenésétől fogva a magyar középosztályi műveltségi kánon része lett. Az újságírók az életben előfordult hasonló esetek ismertetésekor gyakran hivatkoztak rá, mert joggal feltételezték, hogy utalásaikat érti a művelt olvasóközönség. Előfordult, hogy a dráma tartalmát tekintették ismertnek, úgy utaltak rá, de az is megtörtént, hogy a mű valamelyik formai jellemzőjére utaltak (pl. az életbeli esetet felvonásokra osztva ismertették).

Először nézzünk példát arra, amikor a mű tartalmára utaltak egészen közvetlenül. A bakonyszombathelyi esetet több lap is megírta 1913-ban. A *Népszava*, a *Világ*, a *Pesti Hírlap* és a *Pesti Napló* más-más terjedelemben, eltérő részletességgel, de egyforma felháborodással számolt be az ottani tanítónő megaláztatásáról. A szomorú történet néhány mondatban összefoglalható. Bodroghy Emma fiatal tanítónő ebbe a kicsi, Isten háta mögötti faluba került 1911 márciusában, a katolikus iskolába. Z. Cigány Gyula, a 27 éves plébános már az első naptól kezdve megkörmökezte őt, az is előfordult, hogy esti időpontban bekopogtatott a tanítónő ablakán. A fiatal hölgy természetesen elutasítóan fogadta a heves szerelmi ostromot. 1913. június 3-án elutazott a községből, majd levélben értesítette a plébánost, hogy tüdőcsúcschurutja miatt gyógykezelésre van szüksége. Levelére indultatos választ kapott a plébánostól, aki a tanítónő távollétében fegyelmi eljárás lefolytatását rendelte el a hölgy ellen, levelében pedig becsületsértő szavakkal illette az eltávozott pedagógusnőt. Ezek miatt a szavak miatt tett a plébános ellen feljelentést a tanítónő. A járásbíróság védelmébe vette a megtámadott tanítónőt, és ötnapos fogházra átváltható 100 koronás pénzbírságra ítélte a vérén uralkodni képtelen, ifjú papot. Az esetet a *Pesti Hírlap* a következő – szellemes – bevezetéssel tálalta:

„Bródy Sándor színművét – A tanítónőt – Bakonyszombathelyen utánaját-szották: egy tanítónő, a községi előjáróság és egy huszonhétéves római katolikus plébános, ki a Bródy-drámában ugyan csak a kápláni rangig jutott el. Az előadás nagyon érdekes volt, mert a nézőközönség most utólag összehasonlításokat tehet, hogy mi a különbség a Bródy fantáziája és az élet közt, ha egymásról nem tudva, egymástól függetlenül ugyanazt az anyagot dolgozzák fel. A fő különbség, amint rögtön szembetűnik, mindenesetre az, hogy a bakonyszombathelyi színműben eggyel kevesebb szereplő ágál. Hiányzik a – Nagy István, – hiányzik a színszerűség kedvéért elővarázsolt partner és ezáltal más lesz a befejezés. Tóth Flóra, akit ez alkalommal Bodroghy Emmának hívnak, nem megy férjhez egy multimilliomoshoz, hanem állás nélkül marad. Az epilógus tehát nem a lakodalmi ünnepség, hanem egy csúnya, piszkos becsületsértési pör.”³⁴

³⁴ Törvénykezés. A tanítónő. *Pesti Hírlap*, 1913/191. sz. 20.

Hasonló esetről tájékoztatta olvasóit a *Dél-Magyarország* című lap is, ugyancsak 1913-ban. A lap a sándoregyházi tanítónő kálváriáját írta meg, s ez a tanulságos történet is kísértetiesen emlékeztet Bródy színművének a cselekményére. A történet főszereplője, Boruch Margit dr. Orbán Gergely plébánossal került súlyos konfliktusba. A tanítónő így mesélt a konfliktus előzményeiről a csanádi püspökhöz írt levelében, amelyet az említett lap tudósítójának a rendelkezésére bocsátott:

„Mikor idejöttem, hosszú ideig dr. Orbán Gergely dicshimnuszokat zengedezett rólam mindenkinek, fennen magasztalta szorgalmamat és páratlan talentumomat és nem egyszer hangoztatta, hogy az egész Torontál megyében nincsen még egy olyan ügyes és lelkiismeretes tanítónő, mint én. Elhalmozott bókjaival, verset írt hozzám, amelyet itt közlök és nagyon sokat alkalmatlankodott, kellemetlenkedett udvarlásával, de engem sem ez utóbbi, sem az előbbi el nem tántorított, hideg, udvarias, de tartózkodó voltam vele szemben. Nem tudom, azzal-e, hogy nem fogadtam el udvarlását vagy pedig azzal, hogy több ízben megmondottam neki az igazat, vontam magamra haragját.”³⁵

A plébános nagy rajongása aztán – vélhetően a tanítónő elutasító viselkedése miatt – egy idő után ugyancsak heves gyűlöletbe fordult át, és Orbán minden eszközzel igyekezett megkeseríteni Margit életét. Az is kiderül a tanítónő leveléből, hogy a plébános egészen nyíltan vadházasságban élt egy asszonnyal a falu szeme láttára, de még ez sem akadályozta abban, hogy más hölgyeket is ostrom alá vegyen. Boruch Margit az említett verset egyébként átadta a lap tudósítójának, aki leköszölte a gyöngé kis alkotást is a cikkében. A következő szöveget tákolta össze a szerelemre gyulladt katolikus pap:

„Félig ébren, félig alva / Bolyongok én naphosszanta.
Nem is tudom merre járok, / Nem is tudom hol az út és
Hol az árok.

Megbűvölten folyvást folyton / A nevedet hajtogatom.
Nem tudok én megnyugodni, / Nem tudok én felejteni
Megnyugodni.

Ha mást ölel is a karod, / Ha százszor is nem akarod,
Ha ellenem van az Ég is, / Nem vagy másé, enyém vagy te
Mégis ... mégis!”³⁶

³⁵ Egy tanítónő levele a csanádi püspökhöz. *Dél-Magyarország*, 1913/107. sz. 6–8.

³⁶ Uo. (Lásd az előző lábjegyzetet.)

S hogyan vezetett botrányhoz a visszautasítást követő bosszúállás és ellenszenv? Erről a *Népszavából* értesülünk, amely szintén megírta Boruch Margit esetét. A sándoregyházi tanítónő drámájának a bonyodalma és a tetőpontja az alábbi módon alakult:

„Ilyen állapotok között történt, hogy Bárány tanfőlügyelő április 19-én statáriális úton elcsapta Boruch Margit helyettes tanítónőt, aki miniszteri jóváhagyással volt alkalmazva. Két héttel előbb a segédtanfőlügyelő meglátogatta Boruch kisasszony osztályát, a tanítónőt megdicsérte szorgalmáért, osztályát pedig »jeles«-nek minősítette. Mégis elcsapták rövid úton. Még 14 napi fölmondást sem kapott, ami a szeszélyes naccságák megrugdalt cselédjeinek is kijár. Egyszerűen kidobták és 76 gyermek tanítónő nélkül maradt. Micsoda bünt követett el a szorgalmáért megdicsért és jeles eredményt fölmutató tanítónő? A hivatalos megállapítás szerint: a gondnoksági elnöknek megtagadta az engedelmisséget. Tudni kell ugyanis, hogy az állami tanítók fölé a tanítás dolgaihoz nem értő, laikusokból álló helyi hatóságot – mint az örültek és tékozlók fölé szokás: gondnokságot – nevez ki a minisztérium. A gondnokságnak tagja minden helybeli felekezet lelkésze (állami iskolákról van szó!), továbbá megfelelő számú kormánypárti kortes. Sándoregyházán a községi jegyző az elnöke a gondnokságnak. Ezzel az úrral szemben tagadta meg az engedelmisséget a tanítónő. De hogyan? A papnak – akinek a szerepléséről alább leszen szó – iskolaügyben baja támadt a tanítónővel, aki nem engedte meg neki a tanórarend önkényes fölforgatását. A pap, aki kereste a veszeke-dést [...], szaladt a gondnoksági elnök úrhoz, ez meg szóbeli üzenettel, a kisbíró útján, irodájába citáltatta a kisasszonyt. A tanítónő tudta, hogy a jegyzői irodában, a pap jelenlétében, le akarják szidni, meg akarják alázni, tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy neki a jegyzővel semmi dolga sincsen és a nagyhatalmú férfiúnak ezt az írásbeli üzenetet küldte a kisbíróval: »T. Elnök úr! Kérem, ha valami elintézni valója van velem, tessék ezt írásban közölni. Tisztelettel stb.« Ez volt az engedelmisség megtagadása.”³⁷

A büszke és okos tanítónő tudta, mi várna rá a jegyzőnél, nem kívánt vádlottként asszisztálni a sértett férfiúi önérzet bosszújához és helyreállításához. Ebben az életbeli drámában tehát éppen a csúcspont, a tárgyalás maradt el, amikor a férfiak törvényt ülhetek volna a tanítónő felett, s móresre taníthatták, kioszthatták volna a szerintük túl önálló és túl önérzetes hölgyet. Nagy árat fizetett a tanítónő azért, hogy nem vetette alá magát a megalázó vegzatúrának: kihúzták a lába alól a talajt, elkergették.

³⁷ A szerelmes plébános és az elcsapott tanítónő. *Népszava*, 1913/108. sz. 7–8.

3. Magányos és harcképtelen nők a támadások keresztútjában

Az egyes eseteket tanulmányozva leginkább a megtámadott nők kiszolgáltatottsága, védtelensége, eszköztelensége tűnhet fel a mai olvasónak. Igaz, tanult hölgyekről, okleveles pedagógusokról volt szó, többen mégsem voltak képesek kiállni magukért, ha néha jól is végződött a történetük, azt sem mindig a saját bátorságuknak köszönhették, hanem inkább valamiféle „deus ex machinának”, valamilyen szerencsés felsőbb közbeavatkozásnak. Ilyen felsőbb hatalom mentette meg a pozsonyivánkai óvónőt is, akinek szintén a helybeli katolikus pappal volt súlyos konfliktusa. Torbik Zsófia óvókisasszony meghurcolásának történetét a *Világ* c. napilap ismertette 1913-ban. A tudósító a következő megjegyzésekkel indította a felháborító esetről írt cikket:

„Talán nincs oly kevésbé irigylésreméltó pálya, mint a falusi tanítónőé vagy egy óvónőé. Kiszolgáltatják a falu minden hatalmasságának, minden hatalmaskodó emberének és egyedül áll szemben minden rosszasággal, ellenszenvvel. A falusi tanítónőnek legtöbbször a legtöbbet a plébánostól kell szenvednie. A falusi plébánosok nem veszik olyan szigorúan a különböző egyházi törvényeket, mint ahogy az írva van és a felebaráti szeretet[et] néha igen furcsán magyarázzák.”³⁸

A pozsonyivánkai történetben az esperes-plébános, Martini Miklós bosszúálló és konfliktuskereső természete mozgatta az eseményeket. A plébános mai terminusokkal élve verbálisan bántalmazta az óvónőt és karaktergyilkosságot követett el: hamis vádak, rágalmak terjesztett róla a falu lakosai között. Az összeférhetetlen, rosszindulatú plébános Torbik Zsófia óvónőt azért üldözte elsősorban, mert az óvónői állás meghirdetésekor a nővére is pályázott, de az állás odaítélését intéző bizottság mellőzte a plébános nővérét, nem vele töltötték be az álláshelyet. A sértett plébános a nővére helyett is bosszút kívánt állni a győztes riválison. Eleinte ugyan még erőt vett magán, és próbált barátságosan viszonyulni az óvónőhöz, később azonban kimutatta a valós érzelmeit és indulatát a fiatal nő előtt: köszönés nélkül állított be hozzá az óvodába, és lehetetlen hangnemben tárgyalt vele, így lejáratva őt az óvodás gyermekek előtt, megtépázta a tekintélyét. A nyelvi agresszió, a verbális abúzus tipikus esete volt ez.

Torbik Zsófia nem volt olyan önértékes és bátor, mint Bródy Tóth Flórája: nem mert kiállni magáért, hanem inkább azon igyekezett, hogy a plébános ellenszenvét eloszlassa és bizalmát elnyerje. Ennek érdekében az őt mélyen megalázó esperes-plébános számára egy oltárterítőt hímezett. Elgondolkodtató a megalázott, megszégyenített óvónő reakciója. Mi állhatott az elhatározása hátterében? Pusztá

³⁸ Az óvónő sorsa. Esperes és óvónő. *Világ*, 1913/271. sz. 10.

naivitás (komolyan azt remélhette, hogy sikerül lekenyereznie a plébánost, sikerül a rosszindulatát elaltatni az ajándékkal?), vagy az állásvesztéstől való félelem, az egzisztenciaféltes motiválhatta erre a saját magát súlyosan leértékelő gesztusra? Vagy az igaz keresztényi szeretet, a krisztusi megbocsátás példája inspirálta? Bármi is készítette e rendkívüli megalázkodásra, feleslegesnek bizonyult az apácás önmegtagadás, a plébános ugyanis visszautasította az ajándékot. A pap így nyilatkozott a neki átnyújtott oltárterítőről: „Nem fogadom el olyan egyéntől, aki az én ellenségeimmel érintkezik, nem tudnék fölötte misézni. Az ellenségei alatt a neki nem engedelmeskedő tanítókat értette.”³⁹

Valójában azért nem fogadta el a plébános az ajándékot, mert egyáltalán nem akart kibékülni az óvónővel, számára fontos volt a feszültség, a rossz viszony fenntartása, ugyanis ki akarta túrni az állásából a fiatal nőt, hogy végre a nővérét ültethesse be az óvodába. Ennek érdekében levelet írt az óvoda alapítójának és támogatójának, gr. Hunyadi Károlynénak, amelyekben súlyos rágalmakkal illette, befeketítette az óvónőt. Azt állította Torbik Zsófiáról, hogy hanyag, kötelességmulasztó, és ezzel a szülőket is elriasztja az óvodától, mert csak kevesen küldik óvodába a gyermeküket. A bölcs patróna, Hunyadi grófné nem vette készpénznek a levél állításait, hanem leküldte a faluba dr. Vancsó Gyulát, az ügyvédjét, hogy megvizsgálja az esetet. A plébános a vizsgálat előtti estén végigházalta a falut, s arra próbálta rábírní a szülőket, hogy valljanak az óvónő ellen. Azt ígérte nekik, hogy ha az óvónő eltakarodik a faluból, apácák jönnek a helyére az óvodába, akik élelemmel és ruhával ajándékozzák majd meg a gyermekeket. A vizsgálat végül az óvónő felmentésével és győzelmével végződött. Alig egy-két szülő vallott mindössze az óvónő ellen, de őket is megcáfolták a saját gyermekeik. A cikk és a történet végül így fejeződött be:

„A vizsgálat az üldözött óvónőnek a legteljesebb elégtételt szolgáltatva és a harcias plébánosnak az ügyvéd megmagyarázta, hogy nem felettes hatósága az óvónőnek. Martinit a kudarc még elvakultabbá tett és azóta is többször kijelentette, hogy addig nem nyugszik, míg a leányt ki nem üldözi a faluból. Így fest a felebaráti szeretet a gyakorlatban.”⁴⁰

A pozsonyivánkai történetben az óvodaalapító grófné körültekintése, óvatossága és bölcs intézkedése jelentette a „deus ex machinát”. Helyes döntés volt a grófné részéről, hogy nem adott hitelt az esperes-plébános állításainak, hanem megbízottjával alaposan kivizsgáltatta az esetet, így kiderülhetett az igazságtalannul megvádolt óvónő ártatlansága, s egyben a pap valódi szándéka, aljas áskálódása is lelepleződött. Az ugyan már más kérdés, de e tanulmány szerzőjét azért

³⁹ Uo. (Lásd az előző lábjegyzetet.)

⁴⁰ Uo. (Lásd az előző lábjegyzetet.)

érdekelné, hogyan számolhatott el Isten szolgája ezzel és a többi nemtelen, gonosz cselekedetével égi Ura előtt.

Ugyancsak egy „deus ex machina” változtatja meg az események alakulását a következő történetben, Balassa Irén tosokberénci tanítónő földi pokoljárásában. Annyi csupán a különbség a korábbi esetekhez képest, hogy ezt a mindössze húszéves, teljesen árva tanítónőt nem a plébánosa, hanem a közvetlen főnöke, Zalka István kántortanító abuzálta. A *Somlyóvidéki Hírlap* 1910. május 1-jei számában, amelyben esetéről tudósítottak, így mutatták be a fiatal tanítónőt:

„Szerény, csendes, kistermetű, vézna leány, akit mindenki tisztelt és becsült kedves, szeretetreméltó modoráért és aki a légynek sem vétett soha. Pontos, kötelességtudó tanítónő volt, aki osztályát rendben tartotta, és panasza senkinek sem volt rá.”⁴¹

Zalka István, a nyers modorú, zsarnokoskodó, kötekedő természetű, durva lelkű kántortanító azonban ki nem állhatta a finom modorú, kedves teremtést, ahol csak tudott, ártott neki. Nyomdafestéket nem tűrő szavakkal illette a gyerekek előtt, az ismétlő iskolásokat pedig arra biztatta, hogy verjék be a tanítónő ablakát. A fiatal nő hiába tett az őt folyamatosan zaklató, bántalmazó kántortanító ellen panaszt a felettes hatóságoknál, azok szemet hunytak az agresszor cselekedetei felett, nem törődtek a tanítónő bejelentéseivel. Ez a helyzet odáig fajult, hogy teljesen elviselhetetlenné vált Balassa Irén élete, aki kilátástalanságában, reménytelenségében csak egyetlen menekülési utat látott maga előtt: az öngyilkosságot. Búcsúlevelet írt barátainak, kollégáinak, majd 1910. április 20-án egy revolverrel föbe lötte magát. Itt véget is érhetne a tragikus történet, de éppen ezen a ponton lép be a történetbe a „deus ex machina”. Szó szerint csoda, a Gondviselésnek tulajdonítható szerencsés fordulat történik: a golyó ugyan megsebezte a tanítónő fejét, de nem oltotta ki az életét, hosszú és türelmes kórházi ápolással megmentették, talpra állították az orvosok.

Mi történt azonban ezután? Az egyházi és világi hatóságok, amelyek a tanítónő kétségbeesett segélykiáltásait, segítséget, védelmet kérő leveleit korábban teljesen figyelmen kívül hagyták, az életbe csodával határos módon visszatért lányra súlyos büntetést szabtak ki, mivel vétett a Tízparancsolat „Ne ölj!” pontja ellen, és öngyilkossági kísérletével a katolikus erkölccsel össze nem egyeztethető, botrányos cselekedetre vetemedett. A veszprém-egyházmegyei katolikus tanítók fegyelmi tanácsa ezért 1910 novemberében szigorú dorgálásra ítélte a tanítónőt, és azt a büntetést róta ki rá, hogy a tanév végén állását el kell hagynia. A tanfelügyelő ezt az ítéletet enyhének találta, és a püspöki székszéknél fellebbezett az ítélet súlyosbításáért. A székszék 1911. febr. 24-én valóban szigorított a tanítónő

⁴¹ Idézi Jászi, 1911: 3.

büntetésén: állásától megfosztotta, az iskola azonnali elhagyására kötelezte az éppen csak felgyógyult nőt. Az abúzázó kántortanítóval szemben semmilyen intézkedés nem történt. Hiába írt kérvényt az állásából igazságtalanul kitett, utcára került tanítónő a miniszternek, a fegyelmi határozat megsemmisítését kérve, a fiatal nő helyzetén a minisztérium sem kívánt segíteni.

Ez a szomorú történet mutatja meg a legélesebben a falusi és egyházi vezetőkörök érzéketlenségét, kíméletlenségét: számukra az lett volna legkényelmesebb, ha a bántalmazott tanítónő öngyilkossági kísérlete sikeres lesz, hiszen akkor el lehetett volna terjeszteni róla, hogy túlérzékeny, instabil, labilis idegzetű nő volt, aki nem bírta az élet keménységét, megpróbáltatásait. Az áldozathibáztatás eszközével áthárították volna a felelősséget a történetekért a halottra, aki már úgyszemint tud védekezni, és ezzel az ügy el van intézve. De a sors más forgatókönyvet írt: a fiatal nő életben maradt, ezért a falusi vezetők és az egyházi hatóságok az amúgy is ronggyá alázott tanítónőt még jobban megtiporták, még súlyosabban bántalmazták – képmutató erkölcsbíráskodással, kegyetlen intézkedésekkel. Nem az agresszort vonták kérdőre, nem a durva modorú, áskálódó kántortanító ellen indítottak vizsgálatot, hanem az áldozatba rúgtak bele még jobban, nem törődtek azzal, hogy már így is mennyi szörnyűségen ment keresztül. Ez az eset hüen tükrözi a falura kikerült tanítónők kiszolgáltatottságát, védtelenségét: bármilyen bántás, bántalmazás érte őket, valójában nem volt kihez fordulniuk, az ügyüket nem karolta fel senki, bármilyen súlyos tettet is követtek el ezeknek a magányos nőknek a sérelmére, azt agyonhallgatták, elbagatellizálták, nem lett következménye. Nagyon ijesztő, de sajnos helytálló az ebből levonható következtetés: ezekkel a szerencsétlen nőkkel bármit meg lehetett csinálni, a helyi hatalmasságok úgy packáztak velük és úgy tették tönkre az életüket, ahogy csak akarták. A felfoghatatlan és ép ítélőképességgel, józan ésszel érthetetlen embertelenségről olvasva joggal merül fel az olvasóban a kérdés: hogy bírta el vajon az egyházi és világi hatóság képviselőinek a lelkiismerete azt az aljasságot, amit a tanítónővel cselekedtek? A *Pesti Napló* tudósítója így kommentálta a példátlan esetet:

„Sok szomorú és kegyetlen cselekedetet követtek már el a vallás nevében. Nemcsak az inkvizíciók ontottak vért egyházi jelszavakat hangoztatva: Krisztust is vallásos fanatizmusból feszítették meg. Ezek azonban régi dolgok, évszázadok és évezredek alatt legendák változtathatták meg a tényeket, míg megtörtént a huszadik században, Magyarországon, hogy komoly és minden formát betartó fegyelmi határozattal elcsaptak egy tanítónőt a tízparancsolatra, mintegy tételes törvényre hivatkozva. A bűne az volt, hogy öngyilkos lett, de nem halt meg. A veszprémi püspöki székesegyház nem tűrte el ezt a félmunkát és a szerencsétlen leányon taszított még egyet, hogy bukják el végképp. [...] A tanítónő, akit az egyház kutasított, Budapestre jött, az élet megpróbáltatásainak kitéve, állás nélkül, kenyér nélkül. Hiszen még Halmos

Izor⁴² is csak a leendő öngyilkosokat segíti. Akik már túl vannak a próbán, akik rosszul találtak, azoknak a püspök szinte újra kezébe nyomja a fegyvert: másodsorra talán jobban sikerül. A tíz parancsolat nevében!”⁴³

Jászi Oszkár, a jeles szociológus a *Világ* hasábjain ismertette a minden jóézésű olvasót mélyen megbotránkoztató esetet, és cikkét az alábbi, keserűen gúnyos szavakkal zárta:

„Légy nyugodt, vallás-erkölcsös olvasóm! A magyar liberálizmus fenkölt öre, a magyar gavallér nagyúri típus egyik dísze, a közoktatásügyi miniszter úr, természetesen szóba se állt ezzel az erkölcstelen perszónával s miután a felterjesztéstől számított egy hónap alatt nem nyilatkozott, a tanítónőt állásából végleg elmozdították. Ez a gonosz lélek most állás és kenyér nélkül Budapesten nyomorog s néhány elvetemült ember könyörületességéből tengeti életét, akik elég erkölcstelenek és istentelenek arra, hogy a legfőbb egyházi bíró szava ellenére pártját fogják ennek a jámborok lelkét megmételvező, valószínűleg boszorkányszellemű leányzónak” (Jászi 1911: 3).

4. Rossz lakáskörülmények és a védtelen pedagógusnők megfélemlítése

Több esetben nem csupán a rosszindulatú, bántalmazó feletteseket kellett elviselniük a falura került védtelen tanítónőknek és óvónőknek, hanem az úrinökhöz méltatlan, nyomorúságos lakáskörülményeket is. Ezt a szenvedést ismerte meg Pázmány Péterné Ecker Karolina tanítónő és két kicsi gyermeke Beleszen, a kicsi, Nyitra megyei faluban. A *Pesti Napló* 1913. december 20-i számában ismertette egy cikk annak a kálváriának a stációit, amelyet a tanítónőnek ebben a világvégi, körülbelül harminc házból álló faluban végig kellett járnia. Már a megérkezésekor tapasztalta, hogy nem várják tárt karokkal. Az iskola és a tanítói lakás nem volt készen. Egy befejezetlen épületbe kellett beköltöznie, amelyben kályhák sem voltak. Felöltözve aludt a két gyermekkel a lakás egyetlen fűthető helyiségében, a konyhában. A plébános rá akarta venni a tanítónőt, hogy vállalja el a hittan tanítását, de úgy, hogy hivatalosan, a dokumentumokban a plébános szerepel a hittan oktatójaként. Ebben a csalásban a tanítónő nem volt hajlandó együttműködni. A lelkes tanítónő előadást tartott a felnőtt lakosságnak a mértéktelen alkoholfogyasztás veszélyeiről, káros következményeiről, erre a falu kocsmárosa is ellene fordult. A falu bírója azért viseltetett ellenszenvvel iránta, mert

⁴² Nyomorgó, éhező művészeket támogató földbirtokos (1851–1932).

⁴³ A tízparancsolat áldozata – Egy tanítónő kálváriája. *Pesti Napló*, 1911/110. sz. 6–7.

a tót többségű falu tót gyermekeit az iskolában magyarul tanította. A bíró és néhány cimborája kétszer is rátört a tanítónőre a lakásában, s mindkétszer csúnyán megfenyegették a védtelen asszonyt. Először azt követelték tőle, hogy váltson át a tót tanítási nyelvre, másodsor pedig – részeg fővel – arra utasították, hogy hagyja el a falut. A második látogatás után a tanítónő eszméletét veszítette, s napokig beteg volt. A saját életét és gyermekei biztonságát féltő, megfélemlített nő tizenkét oldalas jelentésben vázolta a tanfelügyelőségnek a beleszi állapotokat, és áthelyezési kérelmet nyújtott be.

Nem Pázmányné volt a magyarosító akciók egyetlen mártírja. Több tanítónő járt hasonló módon a nemzetiségi lakosságú vidékeken létesített, új állami iskolákban. Sorsa azért szívfacsaró, mert nemcsak neki, hanem két ártatlan, kicsi gyermekének is szenvednie kellett a nyomasztóan ellenséges légkörben. Ez az eset jó példa arra, hogy a kis falvakba (és nemzetiségi lakosságú területekre) került pedagógusok joggal érezhették a helyzetüket az afrikai bennszülöttek közé költözött misszionáriusokéhoz hasonlóan. Egyedül kellett a kultúra fáklyáját vinniük olyan környezetben, ahol a valódi kultúrára semmilyen igény nem volt, s a tanítónő csak zavaró idegen, illetéktelen betolakodó volt az őslakosok szemében. Pázmányné története nem végződött egyértelmű happy enddel, mivel áthelyezésére nem került sor közvetlenül a kérelme benyújtása után, de a beleszi tanítónő megedződött, megerősödött a falu férfi vezetőivel vívott harcok során, és keményebb, harciasabb lélekkel készült a küzdelem további folytatására. A *Pesti Napló*ban így írtak erről:

„A tanítónő – amely a községben kénytelen maradni – a jövőben sem fog az utasításokra szemet hunyni, kötelességét teljesíteni fogja és a felvilágosítás útján haladva, terjeszti a magyar szellemet, a legközelebbi mérnöki vizsgálat alkalmával pedig újból fel fogja a figyelmet hívni olyan dolgokra, amelyeket »bemeszelve, eltüntettek« azzal, hogy »nem kell mindent a mérnöknek megmutatni.«⁴⁴

Mérnöki ellenőrzés alatt a sebtében felhúzott és a rengeteg építési hiba miatt majdhogynem használhatatlan tanítói lakás felülvizsgálatát értette a cikkíró. A lakás egyébként egyre siralmasabb állapotúvá vált. Ezt írták róla:

„A lakást három év óta a mérnök át nem vehette, mert a gondnoksági elnök nem törődött vele. Gombák miatt már két ajtó kirohadt, a padlók elkorhadtak. Terjedelmes jelentésben a tanfelügyelőség tudomására juttatta a tanítónő az állapotot, de letagadtak az érdekeltek mindent. Szerencsére azonban a

⁴⁴ A tanítónő kálváriája. *Pesti Napló*, 1914/7. sz., 12.

tanfelügyelő személyesen mindenről meggyőződött, de intézkedéseire nem is hederítenek.”⁴⁵

Feltételezhető, hogy egy férfi tanítóval kevésbé mert volna packázni a gondnokság, azonban úgy gondolhatták, egy védtelen nővel ezt is megtehetik, neki az ócska lakás is jó lesz, örüljön, hogy van hol lehajtani a fejét.

Fontos szerepet játszott az egészségtelen, rossz állapotú lakás egy másik falusi pedagógusnő, Kurdilla Mariska szászfenesi óvónő szenvedéseinek történetében is. A Tóth Flórához hasonlóan szókimondó, önérzetes és karakán óvónő meghurcoltatásáról a *Kolozsvári Tükör* c. folyóirat 1916-os évfolyamában olvashatunk. Stettner Tamás, az óvónő elleni bosszúhadjárat ismertetője, Bródy színművére utalva, felvonásokra bontva írta meg a bátor hölgy tönkretételének szívszorító históriáját. Az alábbi címmel és alcímmel közölte cikkét Stettner: Az óvónő. (Falusi színmű, melynek Veres Lajosné, szül. Kurdilla Mariska óvónőn kívül a szászfenesi intelligencia tagjai a szereplői.) A cikkből kiderül, hogy az óvónőt a legjobb referenciákkal nevezték ki a szászfenesi óvoda vezetésére. A fiatal hölgy első ottani benyomásait és intézkedéseit így mutatja be Stettner:

„Fogadtatása ellen nem volt panasza, de rövidesen észre kellett vennie, hogy a kinevezése szászfenesi törekvéseket húzott keresztül és a falu egyik potentátja pártfogásának súlyát, erejét nullifikálta. [...] Ősz lévén, egy kettőre eljut azon tapasztalathoz, hogy az óvoda alkalmatlan helyiségben van, mert a gyermekek csak rengeteg sártengeren át vergődhetnek el odáig, egészségük alapos veszélyeztetésével. A saját lakását is egészségtelennek véli. Arra az elhatározásra jut, hogy más óvodahelyiség után néz s észrevételeit megtéve, új szerződés kötésére tesz felterjesztést felettes hatóságának, maga pedig alkalmatlan természetbeni lakásából haladéktalanul kiköltözik és önköltségen új lakást bérel” (Stettner 1916: 8).

Ezután keresett az agilis pedagógusnő a faluban az óvoda számára egy olcsóbb és alkalmasabb épületet, hamarosan meg is találta a gróf Haller-féle udvarházat, amely a felettesei által bérelt épületnél sokkal jobban megfelelt volna a kisednevelés igényeinek. Puskás Béla mérnök helyszíni vizsgálat során alátámasztotta és igazolta az óvónő kifogásait, mégsem költöztette át a gondnokság az óvodát a megfelelőbb és alacsonyabb bérleti díjú épületbe.

Az óvónőnek legalább annyit sikerült kiharcolnia, hogy megjelenhessen a szászfenesi iskolaszék ülésén, s miután a részvételi jogot megkapta, rögtön fel is szólalt azért, hogy az óvoda számára korszerű felszerelést kérjen. Ezzel megint csak magára haragította a falusi notabilitásokat. Kicsinyes eszközökkel álltak

⁴⁵ A tanítónő kálváriája. Kulturkép Nyitramegyéből. *Pesti Napló*, 1913/300. sz. 8.

rajta bosszút: illetékeit késedelmesen küldték, s próbálták a munkájában minden lehető módon akadályozni. Egy este arra ért haza, hogy odakintről egy férfihang fenyegetően ordított be az ablakán: – Ki ne merj jönni! Te... Ha kijössz, beletaposlak a sárba! Agyonverlek! – Az óvónő a katolikus harangozó hangját ismerte fel a durva kiáltásokat hallgatva, és egy revolverrel kilőtt az ablakból. Erre a fenyegetőző alak elhallgatott és eltűnt. Ekkor kért az óvónő fegyelmi vizsgálatot önmaga ellen. Az iskolaszék a kolozsvári tanfelügyelő elnökletével tartotta meg a fegyelmi vizsgálatot. Ezen egy kitűnő kolozsvári ügyvéd segítette az óvónőt, és az iskolaszék minden vádaskodását semmissé tette. Egy bűnt tudtak csak rábizonyítani az óvónőre: azt, hogy engedély nélkül látogatta meg többször a háborúban megsebesült, kórházban fekvő férjét. De kimutatta az ügyvéd: sehol sincs előírva, hogy a távozását be kellene bárhol is jelentenie az óvónőnek. Az élet által megírt dráma utolsó felvonásában a hősnőnek mégis el kellett buknia: Kolozs megye közigazgatási bizottsága elmarasztalta az óvónőt a királyi ügyész indítványa alapján, és a saját költségén történő áthelyezésre ítélte.

Stettner, aki Szászfenesen, a helyszínen vizsgálódott és próbálta ennek az égbekiáltó igazságtalanságnak minden részletét feltárni, így foglalta össze az ügy összes mellékkörülményének megismerése után kialakult véleményét:

„A befutott út, ahogy a vizsgálatom alkalmával künn Szászfenesen meggyőződhettem, egyike a leggyötrelmesebbeknek, amit a magyar gyermeknevelés szerény szolgálójának kijelölhettek. Tele van a kicsinyes falusiak kellemetlen szekatúráival. A visszás helyzetek, a kiút nélküli szituációk egész tömkelege hemzsegett elém.”⁴⁶

Veresné Kurdilla Mariska történetéből az is kiderül, hogy mi ingerelte leginkább ezekben a falvakban a falu ügyeinek intézőit, az úgynevezett intelligenciát az odakerült tanítónők és óvónők ellen. A falusi hatalmasságokat, az iskolaszékeket a legjobban az dühítette, ha a tanítónő vagy az óvónő nem jámbor és alázatos dolgozó, az ő rendelkezéseik végrehajtója kívánt lenni, hanem bele akart szólni az iskola vagy az óvoda életét érintő kérdésekbe, esetleg reformjavaslatokkal, újító kezdeményezésekkel állt elő. Az ilyen viselkedést sokszor megbocsáthatatlannak tartották, és keményen megtorolták ezek a felügyeleti szervek.

A korabeli hírlapokban természetesen a fent ismertetett esetek mellett bőven találtunk még további hasonló történeteket, legfeljebb azokat kevésbé részletesen írták meg a tudósítók. A legnagyobb gond az volt, hogy többnyire inkompetens emberek voltak az iskolaszékek és az óvodai felügyelőbizottságok tagjai, fogalmuk sem volt a gyermekek érdekeiről, csupán kicsinyes anyagi szempontok (indokolatlan spórolás, a beszerzések korlátozása) vezették őket. A kultúra valódi

⁴⁶ A szászfenesi óvónő kálváriája. *Kolozsvári Tükör*, 1916/11. sz. 5.

szerepét, jelentőségét nem ismerték fel, így nem is kívántak pénzt áldozni annak intézményeire. A tanítóknak és az óvónőknek pusztán ellenséget vagy még rosszabb esetben okleveles cselédet láttak. Pap Ilona óvónő a *Néptanítók Lapjában* így festette le ezt az áldatlan helyzetet:

„Kisdednevelésünk érdekében végtelenül fontos, hogy a felügyelő biz. elnök melegszívű gyermekbarát, lelkes, tevékeny, közügyekért hevülni tudó, önzetlen, áldozatkész ember legyen. Igaz, hogy ilyen kevés van. Legtöbb helyen a községi jegyző egyúttal felügy. biz. elnök is. Helytelen, hogy úgy mondjam: összeférhetetlen a jegyzői állással az elnöki állás. A községi jegyzők az óvodák dologi kiadásai miatt is mindig ellenlábasai az óvónőknek és mint ilyen, számtalan megjegyzésével, cselekedetével népszerűtlenti az óvónőt és az óvodát” (Pap 1923: 9).

A falusi intelligencia tagjai között a legtöbb esetben egyáltalán nem találtak szövetségest, fegyvertársat a tanítók és az óvónők. Ezek az úriemberek nem érezték érdekeltnek magukat a falu felemelésében, noha gyakran ostromozták a falusiakat az elmaradottság és a babonás gondolkodás miatt. Ugyanakkor nem akarták csökkenteni, hanem kifejezetten fenn kívánták tartani azt a kulturális távolságot, amely elválasztotta őket a falu egyszerű lakóitól. Éppen ezért egy-egy igazán elhivatott, nagyon lelkes tanító vagy óvónő az ő szemükben inkább a tekintélyük aláásója és az általuk kívánatosnak tekintett kulturális különbségek kártékony lefaragója volt. Sok esetben elég nagy szakadék volt az elparlagiasodott, műveletlen, nem olvasó falusi intelligencia és a nagyobb városokból (vagy éppen a fővárosból) érkezett, modern műveltségű, felvilágosult, a társadalmi konvenciókkal nem törődő pedagógusnő között. Már pusztán a divatos öltözéke, hajviselete, a falusiak számára megbotrányoztató szokásai (pl. cigarettázás) miatt is idegenkedve, gyanakvással vagy akár nyíltan kimutatott ellenségességgel figyelték az összes megnyilvánulását, cselekedetét. Az, hogy ez az averzió milyen atrocitásokban öltött testet, sokszor csak a falusiak elszántságától és az őket uszító falusi intelligencia kitarásától függött. Pontosan ilyen indulatok vezettek ahhoz a botrányos esethez is, amelyről a *Budapesti Hírlap* számolt be 1913-ban. A biharcsanálói óvónő azzal vívta ki maga ellen a falusiak ellenszenvét, hogy cigarettázott az utcán, és – a tyúkokkal kelő-fekvő szomszédok igényeit figyelmen kívül hagyva – késő éjszakáig hangosan zongorázott a lakásában. A feldühödött (és vélhetően az intelligencia egy-két képviselője által is bátorított) falusiak egy éjjel betörték az óvónő lakásába, ízzé-porrá zúzták a zongoráját, a fiatal hölgyet pedig úgy megverték, hogy utána heteken át ápolásra szorult egy fővárosi kórházban.⁴⁷

⁴⁷ Háború a zongora miatt. *Budapesti Hírlap*, 1913/55. sz. 14–15.

Az óvónő meg volt győződve arról, hogy megveretése a falusi hatóságok (az ún. falusi kupaktanács) tudtával és beleegyezésével történt.

Ezek az esetek arról is elgondolkodtatják a mai olvasót, hogy mennyire kaphattak megfelelő felkészítést a későbbiekben rájuk váró nehézségekre ezek a lelkes és naiv fiatal lányok a tanítónő- és kisedővónő-képzőkben. Milyen faluképet közvetítettek számukra a képzős tanáraik? Úgy gondolom, a csalódásokhoz, keserű tapasztalatokhoz az is hozzájárult, hogy a képzőkben még mindig egy idillikus, idealizált faluképpel találkoztak növendékkorukban; mind az irodalomórákon, mind a pedagógiaórákon a romantikus faluábrázolás alkotásai kerültek a látókörükbe: a falu ezekben a béke szigeteként, a csendes elvonulás helyeként, azilumként, romlatlan, tiszta, gyermekded kedélyű parasztok lakóhelyeként volt jelen. A nagyváros-falu szembeállítás kiélezése (a romlott nagyváros és az ártatlan falu hazug kontrasztja) ugyancsak egy meghamisított faluképet sugallt a tanítónő- és óvónőjelölteknek. Így a későbbi kiábrándulás tragikuma, a valósággal való szembesülés sokkoló hatása voltaképpen a szakmai felkészítés hiányosságainak, mulasztásainak logikus következménye volt.

A teljes igazság kedvéért azt is meg kell említeni, hogy nagyon ritkán egyébként az ellenkező magatartásra is találunk példát az 1900-as évek eleji sajtóhírek között: előfordult – bár valóban szinte csodának tekinthető volt –, hogy éppen a felettes hatóság védte meg az igazságtalanul megtámadott tanítónőt vagy óvónőt. Egy 1907-es újsághír szerint például Schiskovich Emma seprősi óvónővel nagyon emberséges volt az iskolagondnokság és a vármegyei közigazgatási bizottság is, mindent megtettek a beteg, kimerült hölgy meggyógyításáért, sőt még a minisztériummal szemben is kiálltak mellette. Így tudósított erről a *Pesti Hírlap*:

„Az óvónő a múlt év novemberében annyira megbetegedett, hogy nem tudta kellőképpen ellátni kötelességét. A seprősi iskolagondnokság szabadságoltatta az óvónőt, aki azonban a szabadságidő alatt nem gyógyult meg. Az iskolagondnokság meghosszabbította a szabadságidőt s az óvónőt gyógyítás céljából Budapestre szállították, ahol három hónapig gyógykezelték. Az óvónőt két rosszakarója feljelentette a kultuszminiszternél, hogy Schiskovich Emma nem teljesíti kötelességét és szabadságolás nélkül három hónapja tartózkodik Budapesten. A miniszter a feljelentés alapján elrendelte az óvónő ellen a fegyelmit megelőző vizsgálatot, állásától felfüggesztette és rendes fizetését beszüntette. A vármegyei közigazgatási bizottság pénteki ülésén Schill József főjegyző igen heves beszédben kelt ki a miniszter intézkedése ellen. A bizottság elhatározta, hogy felír a miniszterhez és felvilágosítja, hogy intézkedése nemcsak embertelen, de igazságtalan is.”⁴⁸

⁴⁸ Egy óvónő kálváriája. *Pesti Hírlap*, 1907/60. sz. 13.

A falusi és vármegyei felettes hatóságok részéről valóban szokatlan volt abban az időben ez a védelmező attitűd, pedig ez lett volna a természetes, ha e hatóságok képviselői komolyan élik (és nem csupán a szájukkal hirdetik) keresztény meggyőződésüket.

Érdeemes feltárnunk azt is, mi állt annak a már-már abszurd mértékű kiszolgáltatottságnak a háttérében, amely e szegény teremteseket néma áldozattá vagy „muszáj Jeanne d’Arc-féle” hősnővé tette. Az a tanítónői réteg, amelynek igazságtalanul meghurcolt képviselőiről tanulmányomban írok, a hazai társadalom szerkezetének dualizmus kori átrendeződésével jött létre. A tanítónői és óvónői társadalom jó része lecsúszott úri családok leányai közül került ki, olyan hajadonok léptek ezekre a pályákra, akik hozomány híján a házasság mentőkötelében nem reménykedhettek, s kénytelenek voltak belépni a munka világába, mert sem megfelelő anyagi háttérük, sem pedig támogató kapcsolatrendszerük nem volt ahhoz, hogy kereset nélkül meg tudjanak élni. Porzsolt Kálmán a tanulmány elején említett *Esti levelek* című rovatában így írt erről a rétegről:

„A gazdag leányoknak, akiknek hozományát a takarékpénztár vagy az árvaszék őrzi, s akik válogathatnak a kérők között, fogalmuk sincs arról, hogy mit jelent ez a szó: »prepa«. De a szegény úri leányok, akik nem akarnak mindenkireh szerelem nélkül hozzámenni feleségül, hanem inkább vállalják az önfenntartás nehéz útját, azok jól tudják, hogy ki a »prepa«. Így nevezik el ugyanis magukat a »preparandista« leányok, a tanítónőképző-intézetek növendékei, akik a tanítónő nemes, de nehéz hivatására szánták el magukat. Magyarország intelligens leányainak, ha nem tudnak, vagy nem akarnak férjhezmenni, még mindig a legdívatosabb s talán legelőkelőbb foglalkozás a tanítónőség. Pedig, a boldog kivételeket leszámítva, igen sokra nézve ez csak a tisztességes nyomorúságnak egyik formája. Sok tanítónő nyomorog egyes vidékeken kevés fizetéssel. Még nagyobb azoknak a nyomora, akik nem tudnak a legjobb oklevél mellett sem állást kapni” (Zsolt 1909: 12).

György Aladár, a hazai művelődésügy korabeli jeles alakja egy 1887-es írásában a tanítónői pályát előzőnlő úrilányok csoportjait is szinte szociológus pontossággal nevezte meg: említette a „végzett” (azaz elszegényedett, deklasszáldott) földesúri családban (a família „egykori fényének kinzó emlékével”) felnőtt leányokat, a beteg, keresőképtelen férjek mellett nyomorgó úrinőket, az elvált és özvegy (tehát támasz nélkül maradt) asszonyokat, valamint a harmincéves kor felett is pártában maradt kisasszonyokat. Milyen lehetőség maradt az ilyen úrihölgyek számára? Leginkább a tanítónői, az óvónői és a nevelőnői pálya. De ezek sem voltak örömteli vagy kényelmes menedékhelyek. Ezt írta e pályákról:

„A kiseddóvónók egy negyedét kora halálra hajtja az örökös kiabálás és por; a tanítónők nyomorult fizetésükből mesterségesen takarják el rongyaikat, mivel állásuk azt látni nem engedi; a nevelőnők fiatal vidám kedélye a legtöbb esetben nyers szeszélynek lesz áldozata” (György 1887: 2054).

Ugyancsak György Aladár járta körbe egy 1900-ban megjelent írásában a tanító-nőképzésben jelentkező túltermelés problémáját. Őszintén feltárta ebben a cikkben a szomorú valóságot: a XX. század elejére már odáig fajult a helyzet, hogy valósággal harcoltak a tanítóképesítő vizsgát letett úrilányok a megüresedett tanítói státuszokért. Korábban csak a budapesti tanítói állásokért folyt a küzdelem, de a cikk keletkezésekor már a nyomorult vidéki állásokra is jóval több volt a jelentkező, mint amennyi pedagógussal be lehetett ezeket tölteni. György Aladár konkrét intézkedéseket javasolva sürgette ennek az áldatlan helyzetnek a megoldását. Ezekkel a szavakkal próbálta meggyőzni kortársait a minél gyorsabb cselekvés szükségességéről:

„Gyermekek gondolkozású egyén, ki azt hiszi, hogy akkor, midőn társadalmi viszonyaink százezernél több nőt kényszerítenek arra, hogy vén leány maradjon és másfél milliónál több nőt utalnak önálló kenyérkeresetre, elég a szó és a buzdítás: »ne tóduljanak ezekre az uri pályákra, melyek már is túltömöttek!« Itt tenni kell és pedig tenni erélyesen” (György 1900: 9).

Így már érthető, hogy a nagy nehezen (sokszor protekcióval) megszerzett állást elfoglalva a szerencse lányainak érezhették magukat ezek a fiatal hölgyek az állás nélkül nyomorgó kolléganőikhez képest, és sok megalázó gesztust, önértécsorbító kijelentést is inkább lenyeltek, eltűrték a sovány, de biztos keresetért. Nagyon bátornak, öntudatosnak és lelkileg is erősnek kellett lennie annak a tanítónőnek, aki megelégette a gerinchajlító, méltatlan játszmákat, és a stabil, bár megalázóan alacsony kereset elvesztésének kockázatásával ki mert állni magáért. Egyébként a vidékre szakadt, kis falvakba szorult tanítónők életében nem is feltétlenül a szűkös kereset volt a legnagyobb gond, hiszen a spóroláshoz már többnyire a szülői házban hozzászoktak. Inkább a beszürkült, vigasztalan élet egyhangúságától, az elmaradott, lehúzó környezettől, a feloldhatatlan, kínzó magánytól szenvedtek. Szabolcs Ottó így festette le azt a sorsot, amely ezeknek a nőknek osztályrészül jutott:

„De a napi materiális gondoknál sokkal súlyosabb problémákkal küzdöttek azok a tanítónők, akik a férfi kollégákkal szemben többségükben valóban a »magasabb társadalmi osztályok« kenyérkeresetre kényszerült vagy idealizmusból »lecsúszott« tagjai voltak – életük teljes perspektívtalanná, kilátástalanná vált. Akár az elszegényedés miatt kenyérkeresetre kényszerült volt

gentry-leány dühe, akár az ifjúkor leányszívének ábrándos, megváltó idealizmusa vitte a katedrára, az egymást követő évek szürke magánya, a kicsinyes intrikákkal és előítéletekkel teleszótt falusi élet magánya lassanként megtörte és megkeserítette ezeket a tanítónőket, akik jó része előtt – ha nem volt képes nagyobb kompromisszumra – valami elérhetetlen álomnak tűnt a társas élet, a család alapítása, minden nő életének beteljesedése” (Szabolcs 1968: 832).

Joggal merül a mai kutatóban a kérdés: vajon megérte-e a sok nyelés, önmegtagadás, lelki gyötrelenség azért a minimális bérért és azért a rongyos kis állásért? A kérdés nyilván költői, hiszen könnyen belátható, hogy ezeknek a nőknek az a rongyos kis állás volt az egyetlen vékony szalmaszál, amelybe belekapaszkodva egy talán sivár és kemény, de kívülről nézve mégis tűrhető életet teremthettek maguknak. A fentebb ismertetett esetek azt bizonyítják, hogy olykor még ezt a kevésbé kellemes, lelkileg eléggé megterhelő életet is tovább nehezítették, keserítették a fenntartó képviselői és a közvetlen felettesek.

Bródy Sándor színdarab formájában megfogalmazott diagnózisa tehát – a korabeli hírlapirodalom tudósításainak tükrében is – helyesnek bizonyult. Sajnos nem mondhatjuk azt, hogy csupán az 1900-as évek elejére volt jellemző a tanítónők és óvónők Bródy által ábrázolt kiszolgáltatottsága, védtelensége. Számos olyan színdarabot tudunk említeni a 60-as vagy 70-es évekből is, amelyek erre a problémára hívják fel a figyelmet, csak azokban már nem a plébános vagy a kántortanító keseríti meg (vagy teszi teljesen tönkre) a fiatal pedagógusnők életét, hanem a tanácselnök, az iskola párttitkára vagy hithű kommunista igazgatója, esetleg a falu más díszhímjei (például a tsz-elnök). Ilyen történetet dolgoz fel Végh Antal is *A tékozló lány* c. drámában, amelynek az ősbemutatója 1971-ben volt. A pedagógushivatás szépségét, nemes voltát magasztaló fennkölt szövegek megható mondatai mellett látni kell az igazság másik oldalát is: azt, hogy egy sokszor megalázott, alulfizetett, valós megbecsülésben nagyon ritkán részesített foglalkozási réteg legkiszolgáltatottabb képviselői (az egyedülálló nők) milyen inzultusoknak, nemtelen indulatoknak kitéve végezték munkájukat, sokszor a legrészvéltlenebb, legközbösebb vagy éppen kifejezetten ellenséges miliőben.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

György Aladár (1887): A magyar tanítónők háza. Fővárosi Lapok. 1887/279. szám. 2053–4. old.

György Aladár (1900): Vészterhelt fellegek. Néptanítók Lapja. 1900/49. szám. 8–9. old.

- Jászi Oszkár (1911): Valláserkölc. Egy tanítónő kálváriája. Világ. 1911/110. szám. 3–4. old.
- Pap Ilona (1923): Az óvodákról. Néptanítók Lapja. 1923/16–17. szám. 8–10. old.
- Stettner Tamás (1916): Az óvónő. Kolozsvári Tükör. 1916/3. szám. 8–9. old.
- Su Vix (1910): Déli levél. A női becsület. Kecskeméti Ujság. 1910/214. szám. 2. old.
- Szabolcs Ottó (1968): A pedagógusok élete az első világháború előtti félszázadban. Pedagógiai Szemle. 1968/9. szám. 830–9. old.
- Zsolt (1909): Esti levél. – A „prepa”. Pesti Hírlap. 1909/91. szám. 12–3. old.
- Zsolt (1908): Esti levél. – A tanítónő magánélete. Pesti Hírlap. 1908/196. szám. 7–8. old.

AJTAY-HORVÁTH MAGDA

**AZ ANTIK MÍTOSZTÓL A 21. SZÁZADI SIKERKÖNYVIG
(A 3500 ÉVES KIRKÉ)
KIRKÉ-ÉRTELMEZÉSEK A MATRIARCHÁTUSTÓL
A FEMINIZMUSIG**

Összefoglaló: A dolgozat a görög mitológiából, de leginkább Homérosz *Odüsszeia* című eposzából jól ismert varázslónő, Kirké alakjának értelmezését követi nyomon az antikvitástól a 21. századig. Az írás első felében az ókori, középkori (reneszánsz, ellenreformáció) interpretációkat veszi számba, a dolgozat második felében pedig a modernitás és a posztmodern korában született irodalmi alkotások Kirké-képét vázolja fel, középpontba állítva Madeline Miller amerikai író 2018-ban megjelent *Kirké* című regényét. A különböző korokban keletkezett művek Kirké-alakjai jól tükrözik a nő szerepéről vallott – ideológiai és társadalmi kontextus által meghatározott – írói felfogásokat a matriarchátustól a feminizmusig.

Kulcsszavak: ismétlés, motívum, változó ideológiák, változó női szerepek

**FROM ANCIENT MYTH TO 21st-CENTURY BESTSELLER
(THE 3500-YEAR-OLD CIRCE)
INTERPRETATIONS OF CIRCE FROM MATRIARCHY TO FEMINISM**

Abstract: The paper follows the changing interpretations of the sorceress Circe from the ancient times of Homer's *Odyssey* up to the 21st century. The first part of the paper deals with the ancient interpretations and those belonging to the Middle Ages (Renaissance and Counter-Reformation), the second part focuses on the modern and postmodern literary pieces devoting special attention to the popular novel of the American author Madeline Miller *Circe* published in 2018. The changing figures of Circe throughout two millennia reflect clearly the changing roles of women defined by ideological and social contexts from matriarchy to feminism.

Keywords: repetition, motif, changing ideologies, changing female roles

Dr. Ajtay-Horváth Magda
főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
ajtayhorvath.magda@nyehu

**MIÉRT KELL AZ URARTUI KIRÁLYNAK MINDIG MINDENT
KÉTSZER ELMONDANIA? SZÖVEGISMÉTLŐDÉS
A MEHER KAPISI-FELIRATON**

Összefoglaló: Az urartui epigráfiai anyag egy részében, különösen a korai feliratok esetében előfordul, hogy bizonyos szöveg kétszer is megtalálható egyazon felirat részeként. Ezt a jelenséget a szakirodalom, általában egy rövid rácsodálkozón túl, még soha nem vizsgálta meg részletesen, még akkor sem, amikor a két szövegváltozat között feltehetőleg nyelvtanilag is értelmezhető különbségek mutatkoznak. A tanulmány célja egy konkrét példa, a Meher Kapısı-felirat esetében megvizsgálni azt, hogy mi lehet az ismétlődés, ill. az ismétlődésben található különbségek célja, szerepe.

Kulcsszavak: Urartu, Meher Kapısı, urartui epigráfia, urartui nyelvtan

**WHY DOES THE KING OF URARTU ALWAYS HAVE TO SAY
EVERYTHING TWICE? TEXT REPETITION
ON THE MEHER KAPISI INSCRIPTION**

Abstract: In some of the Urartu epigraphic material, especially the early inscriptions, some of the texts may be found twice as part of the same inscription. This phenomenon has never been examined in detail in the literature, and usually did not go beyond the mere expression of surprise, even when there are presumably grammatical differences between the two versions. The aim of this study is to examine the purpose and role of repetition and the differences in repetition in a concrete example, the Meher Kapısı inscription.

Keywords: Urartu, Meher Kapısı, Urartu epigraphy, Urartu grammar

Dr. Buhány Attila
főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem
Történettudományi és Filozófia Intézet
buhaly.attila@nye.hu

A LÉTEZÉSTUDAT MÉLYSÉGI DISTANCIÁI EGY RATKÓ-MOTÍVUM ISMÉTLŐDÉSEIBEN

Összefoglaló: Ratkó József költő verseinek szövegvilágában kiemelkedő helyet foglal el a „kő”, „kő alatti lét” motívuma. A fogalmi metaforának az ismétlődése az egyre erősödő lelki terheket, a rejtőzködés vágyát hordozza. A rejtőzködést a személyes létkérdések, valamint a korszak társadalmi, szociális, kulturális viszonyai váltották ki. A költő magánéletében a kisfia halála s a környező magyar viszonyok, a „kő alatti lét” utáni vágy ismétlődően a metaforákban kaptak képi reprezentációt. A képek ismétlődése a versekben az egyre mélyülő lehangoltságnak a hordozója. A „kő alatt” a „kút mélye”, a „tenger mélye” jelentésképzése a reményvesztettség konceptuális kifejezése. Ez a gondolatmenet határozta meg Ratkó József Viszockij-fordításának szinonimaválasztásait is.

Kulcsszavak: konceptuális metafora, motívumismétlés, rejtőzködés, képi reprezentáció, jelentésképzés, fordítás

THE DEPTH OF EXISTENCE IN RATKO'S REPEATING MOTIFS

Abstract: The motif of "stone" and "being under stone" occupies a prominent place in the poems of the poet Jozsef Ratko. The repetition of a conceptual metaphor carries ever-increasing spiritual burdens, a desire to hide. The wish to hide away was triggered by the poet's personal issues and also by the social and cultural conditions of the era. In the poet's private life, the death of his little son and the surrounding Hungarian conditions, the desire for "being under the stone" were repeatedly given a pictorial representation in the metaphors. The frequency and repetition of these pictures represent Ratko's continuously deepening depression. The meaning of "under the stone", "the depth of the well" and "the depth of the sea" is the conceptual expression of hopelessness. This line of reasoning also determined the choices of synonyms in Jozsef Ratko's translations of Vladimir Vysotsky's work.

Keywords: conceptual, metaphor, repeating motifs, hiding, pictorial representation, meaning formation, translation

Prof. dr. habil. Cs. Jónás Erzsébet
professor emeritus
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet
csjonase@gmail.com

IKONFESTÉSZET: MÁSOLAT, REPLIKA?

Összefoglaló: A reneszánsz után elterjedt nyugati felfogás szerint a bizánci szentkép, az ikon művészeti szempontból csupán ismétlésnek számít, mivel kompozíciója egy korábban már létező prototípust idéz meg. A tanulmány néhány ikon bemutatásával arra világít rá, mi a szerepe és jelentősége egy korábbi ábrázolás másolásának. A példák az egykori Munkácsi Görögkatolikus Püspökség fennmaradt 16–18. századi ikonfestészetéből kerültek kiválasztásra. Ezek között a Mandylyon-ikon az ún. nem kézzel alkotott ábrázolások hagyományát folytatja. A Hodigitria-ikonok a Szent Lukács apostolnak tulajdonított első Mária ábrázolásra mennek vissza. A későbbi századok ikonjai az azonos ikonográfia révén hozzákapcsolódnak a hiteles és csodatévő prototípusaikhoz, átveszik azok szerepét, jelentőségét, de akár maguk is csodatévőként válnak ismertté, mint a máriapócsi kegykép. Az ismétlés sajátos változata születik azzal, amikor ikonok számára a mesterek nyugati grafikai lapok jeleneteit adaptálják, ami jelentős változást hoz az ikon világába.

Kulcsszavak: ikonfestészet, munkácsi görögkatolikus egyházmegye (eparchy), Mandylyon, Hodigitria, Passió-ikon, Adriaen Collaert

ICON PAINTING: COPY, REPLICA?

Abstract: According to the Western understanding that spread after the Renaissance, the Byzantine holy image, the icon is considered to be merely a repetition from an artistic point of view, since its composition evokes a previously existing prototype. By presenting some icons, the study sheds light on the role and significance of copying an earlier depiction. The examples were selected from the remaining 16th–18th century icon painting of the former Greek Catholic Diocese of Munkács. Among these, the Mandylyon icon continues the tradition of the so-called non-handmade depictions. The Hodigitria icons date back to the first depiction of Mary, attributed to the apostle St. Luke. The icons of later centuries are connected to their authentic and wonderworking prototypes through their same iconography, they take over their role and significance, but they can even become known as wonderworking icons themselves, like the icon of Máriapócs. A specific version of repetition is created when the masters adapt scenes of western graphics for icons, which brings a significant change to the world of the icon.

Keywords: icon painting, Greek Catholic Diocese of Munkács (eparchy), Mandylyon, Hodigitria, Passion icon, Adriaen Collaert

Prof. dr. habil. Puskás Bernadett
egyetemi tanár
Nyíregyházi Egyetem
Vizuális Kultúra Intézet
puskas.bernadett@nye.hu

„TORKOD REMEGVE ÉS UJJONGVA SÍRJA,
HOGY LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA – LÍRA!”
AZ ISMÉTLÉS NÉHÁNY TÍPUSA ÁPRILY LAJOS KÖLTÉSZETÉBEN

Összefoglaló: Áprily Lajos a magyar irodalom egyik legzeneibb lírikusa. Életműve egységes: első kötetétől kezdve törekedett a versek tökéletes formai zártóságára, zenei szerkesztésére, hangzásszerkezete tisztaságára. A tanulmány költői nyelvének néhány sajátosságát vizsgálja: annak ered nyomába, munkáiban milyen szerepet tulajdonított a különböző ismétlésformáknak. A dolgozat – rövid elméleti bevezető után – a hangok, a szavak, a szintagmák és a mondatok ismétlődésének példáin keresztül keres választ az ismétlések esztétikai hatásának funkcionális használatára.

Kulcsszavak: ismétlődés, költői nyelv, hangok funkciója, szóismétlések, szintagmaismétlés, mondatismétlés

SOME TYPES OF REPETITION IN LAJOS ÁPRILY'S POETRY

Abstract: Lajos Áprily is one of the most musical lyricist of the Hungarian literature. His oeuvre is uniform: from his first volume he strove for the perfect formal closure of the poems, their musical editing and the purity of their sound structure. The study examines some of the characteristic of his poetic language: trying to find out the role he attributed to the various repetition forms in his works. The thesis, after a short theoretical introduction, is looking for the answer to the functional use of aesthetic effect of repetition through the examples of repetition of sounds, words, syntagms and sentences.

Keywords: repetition, poetic language, function of sounds, word repetition, syntagm repetition, sentence repetition.

Dr. Karádi Zsolt
főiskolai tanár
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
karadi.zsolt@nye.hu

AZ ISMÉTLÉS SZEREPE AZ IDEGENNYELV-TANULÁS TÜKRÉBEN

Összefoglaló: A tanulás minden területére igaznak mondható, hogy bármilyen tanulási módszert is használjunk, az ismétlés elengedhetetlen részét képezi a mély tudás megszerzésének. A nyelvtanulás terén sem más a helyzet, hiszen az idegennyelv-tanítás oktatástörténeti fázisait áttekintve is megfigyelhető annak jelentősége, mely azóta még erősebben érzékelhető mind az iskolai tanítás, mind az önálló nyelvtanulási technikák vonatkozásában. Tanulmányunkban áttekintjük az ismétlés mint idegennyelv-tanulási módszer jelentőségét néhány eddig megjelent tanulmány megállapításai tükrében.

Kulcsszavak: ismétlés, idegennyelv-tanulás, módszerek

THE ROLE OF REPETITION IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Abstract: In all areas of learning, it is true irrespective of the learning method used, repetition is an essential part of acquiring deep knowledge. The situation is no different in the field of language learning, where the importance of repetition can be observed in the different phases of the history of foreign language teaching, and has become even more evident both in the teaching of foreign languages in schools and in independent language learning techniques. In this paper, we review the importance of repetition as a method of foreign language learning in the light of the findings of some studies published so far.

Keywords: repetition, foreign language learning, methods

Somfalvi Zita

tanársegéd

Nyíregyházi Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

somfalvi.zita@nye.hu

ADAPTÍV ÉS PATOLÓGIÁS ISMÉTLÉSEK ÉRTELMEZÉSE PSZICHOLÓGIAI SZEMPONTBÓL

Összefoglaló: Tanulmányunkban és korábban konferencia-előadásunkban a pszichológia területéről gyűjtöttünk példákat az ismétlődés hívószóra. Az emberi viselkedést és a háttérben értelmezhető lelki működéseket vizsgálva több olyan pszichológiai működésmódot tudunk felsorakoztatni, melyekben tetten érhető az ismétlődés jelensége. A végiggondolt jelenségeket áttekintve első lépésként két csoportba soroltuk az ismétléseket: adaptív és patológiás ismétlésekre. Ezen kategorizáció mentén tanulmányunkban bemutatunk az egyéni és a családi működésben megmutató ismétléssel jellemezhető jelenségeket.

Jelen tanulmányban tárgyaljuk a gyermeki fejlődés mozzanataiban mint a játékban, az anya-gyerek kapcsolatban, a kötődési mintázatok átörökítésében értelmezhető ismétléseket; családi és párkapcsolati rituálékat.

A patológiás folyamatként értelmezhető, az ismétlést magában foglaló jelenségek közül tárgyaljuk az obszesszív-kompulzív zavarban megjelenő kényszer-cselekvéseket, -gondolatokat, a kényszerbetegségben megnyilvánuló tüneteket; repetitív tüneteket az autizmus spektrumzavarban szenvedő egyéneknél; az intergenerációs átörökítések példáit. A rumináció és a trauma fogalma szintén ezen kereteken belül kerül kifejtésre: a rumináció, a rágódás jelenségét és hatásait ismertetjük, majd a traumaismétlés természetét mutatjuk be.

Kulcsszavak: ismétlés, adaptív ismétlés, patológiás ismétlés, rumináció, trauma

INTERPRETING ADAPTIVE AND PATHOLOGICAL REPETITIONS FROM A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

Abstract: In our study and in our earlier conference presentation we collected examples from the field of psychology related to repetition. By examining human behaviour, and the psychological functioning that can be interpreted in its background, we can list several psychological modes of functioning in which the phenomenon of repetition is evident. In a first step, after reviewing the phenomena we have considered, we have classified repetition into two groups: adaptive and pathological repetition. Along the lines of these categorisations, our study presents the phenomena characterised by repetition in individual and family functioning.

In the present study, we discuss repetitions that can be interpreted in moments of child development such as play, mother-child relationships, transmission of attachment patterns; family and relationship rituals.

Among the phenomena involving repetition that can be interpreted as pathological processes, we will discuss obsessive-compulsive disorder, obsessive-compulsive thoughts and actions, symptoms manifested in obsessive-compulsive disorder; repetitive symptoms in individuals with autism spectrum disorder; and examples of intergenerational transmission. The concepts of rumination and trauma will also be discussed within this framework: the phenomena and effects of rumination will be described, followed by the nature of traumatic repetition.

Keywords: repetition, adaptive repetition, pathological repetition, rumination, trauma

Szatmáry Ágnes
mesteroktató
Nyíregyházi Egyetem
Alkalmazott Humántudományok Intézete
szatmari.agnes@nye.hu

Dr. Almássy Zsuzsanna
főiskolai docens
Debreceni Egyetem, BTK
Pszichológiai Intézet,
Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszék
almassy.zsuzsanna@arts.unideb.hu

SZOBOSZLAY GYÖRGY

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS MOTÍVUMAI A VÁLTOTT/’AGOS’ GYEREKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEKBEN

Összefoglaló: Dolgozatom a váltott, valamint az úgynevezett agos gyerekekkel kapcsolatos (számos ponton egymással érintkezni látszó) népi hiedelmek és az azokra épülő rítusok, gyógyító eljárások némely aspektusára fókuszál, kitérve a természetfölöttivel való kommunikációnak és a gyakorta (de egyébként leegyszerűsítően, illetve pontatlanul) „sámánisztikusnak” nevezett beavatási rítusoknak a hiedelem egyes elemeiben tetten érhető toposzaira. A váltott gyerek figurája Európa legkülönbözőbb népeinek hitvilágában fellelhető, s bár természetesen pusztán ez alapján hiba lenne egy valamikori ősi, egységes hiedelemrendszer különböző változatokban fennmaradt maradványainak tekinteni a hozzá fűződő képzeteket, remélhetőleg nem hiábavaló vállalkozás a témának egy tágasabb eurázsiai kontextuson belül való megközelítése. (Az írás a 2022. április 26-án a

Nyíregyházi Egyetemen tartott „Ismétlés”-konferencián elhangzott előadásom szövegén alapul.)

Kulcsszavak: váltott gyerek, újjászületés, néphit, természetfeletti, beavatás

MOTIFS OF REBIRTH IN BELIEFS REGARDING CHANGELING/'AGOS' CHILD

Abstract: My thesis focuses on some aspects of the folk beliefs (which seem to be interrelated at several points) regarding the so-called changelings and the so-called 'agos' child, and the rites and healing procedures based on them, covering the topos of communication with the supernatural and the initiation rites, often (but otherwise simplistically or inaccurately) called "shamanistic", which can be found in some elements of the beliefs. The figure of the changeling can be found in the beliefs of the most diverse peoples of Europe, and although it would of course be a mistake to regard the ideas associated with it as the remnants of a once ancient, uniform belief system in its diverse variations, it is hopefully not a futile endeavour to approach the subject within a broader Eurasian context. (The paper is based on the text of my presentation at the "Repetition" conference held at the University of Nyíregyháza on 26 April 2022)

Keywords: changeling, rebirth, folk belief, supernatural, initiation

Dr. Szoboszlay György

főiskolai docens

Nyíregyházi Egyetem

Történettudományi és Filozófia Intézet

szoboszlay.gyorgy@nye.hu

TÓTH LÍVIA

TEXTILMOTÍVUMKINCSÜNK MÚLTJA ÉS ISMÉTLŐDÉSE – FONALDARABKÁK EGY SÚRÚ SZÖVETBŐL CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉS (2010) RÉSZLETE AZ „ISMÉTLŐDÉS” CÍMŰ KONFERENCIA KAPCSÁN

Összefoglaló: Doktori értekezésem egy identitáskeresés. Érdekelt, miért tűntek el a tarsolylemezekről az addig folyamatosan fellelhető, s a nagyszentmiklósi kincsből is szereplő turulok, griffek, szarvasok, lovak, oroszlánok, ezek miért jöttek elő az Árpád-kori kőfaragásban? Továbbá miért tűntek el maguk a tarsolylemezek? A szimbolikus gondolkodásmód eszköztárát megismerni annyit jelent, mint a kultúra egyik fontos beszédmódját megtanulni, megérteni a gondolat

kifejezésének egyedül a magyar emberre jellemző módját. A jelképek vállalásával egy csoporthoz való tartozást tudatosítunk. Valójában az izgatott, hogy mi tarthatja életben, emlékezetben ezeket a különleges motívumokat, mint a szarvas, páva, galamb, életfa és a sárkány. Mindenfajta vallási és hatalmi viszálkodás ellenére a kereszténységre áttérő magyarság még egységes lelkiisége olyan erővel oltja át sajátos energiáit, jellemét, szemléletét a honfoglalás kori művészetből a romantikába, hogy máig ezt tarthatjuk a legmagyarabb szobrászati stíluskor-szaknak. Természetesen a népnevek, mint támpontok, történelmi fogódzók megtartása mellett látnunk kell, hogy egy népesség (ellentétben egy népnévtől) nem pattan elő a semmiből, a föld alól, hanem folyamatok eredménye. Az új név alatt feltűnő népek az ott élőket magukba olvasztják. A motívumok is egymásra épülnek. A sztyeppei civilizációban általában exogám házassági szokásokat találunk. A győztesek elrabolják a legyőzöttek asszonyait. (Dúl leányi legszebb kettő). A peremvidékekre telepítik a legyőzött népeket védelmi pozícióul. A nyelvi sokszínűség és viszonylag autonóm uralmi struktúra, illetve a távoli külkapcsolatok miatt viszonylag gyorsan tűnnek fel és el államalakulatok és birodalmak. Ez nem járt a teljes népesség elvándorlásával, kiirtásával. A szövetséges törzsek közösségei vagy a behódolt népek gyakran felveszik az új államalakulat vagy vezető törzsszövetség nevét (mimikri), amely a megváltozó hatalmi struktúra révén az egyes közösségek egy helyben maradása esetén is változásnak tűnhet. Ezekben az esetekben a motívumok árulkodóak lehetnek. A motívumok nagyon sokáig őrzik ősiségüket. Az ősképek a tudatalattinkat nyitják meg. Olyan képeket akarok létrehozni, amelyek ezt az összeolvadást fedik fel: a rétegek egymásra épülését, ellentétes irányút a régészével, aki szétválaszt. A régészet többnyire maradandóbb leleteket talál, és állít ki, mint a textil. De azért erre is találhatóak ritka ki-vételek. Ezeket a korai nyomokat szeretnénk felgöngyöltíteni.

**AN EXCERPT OF THE DOCTORAL DISSERTATION ENTITLED
"THE PAST AND REPETITION OF OUR TEXTILE MOTIFS
– PIECES OF YARN FROM A DENSE FABRIC" – IN CONNECTION
WITH THE "REPETITION" CONFERENCE**

Abstract: 1. I was intrigued to know why turuls, griffons, deer, horses, lions, all of which had always been conspicuous and also featured in the Treasure of Nagyszentmiklós, suddenly disappeared only to reemerge in Árpád Age stone carvings. Furthermore, I asked, why did the sabretache plates themselves disappear? 2. Learning to know the tools of symbolic thinking means learning to use an important cultural idiom; understand how ideas are expressed in a manner typical of Hungarians. I was really intrigued to know what was it that kept alive the memory of these curious motifs – the Deer, the Peacock, the Dove, the Tree of Life, and the Dragon? Where does that so-called Hungarian character come

from? One thing I found odd was that the palmette motif in Hungarian Romanesque art was attributed to foreign craftsmen in spite of the fact that the artistic quality of sabretache plates was unparalleled in contemporary Europe, and is also present in Celtic artefacts of Hungarian provenance. The serpent braid can be traced back to the Celtic age as well. 3. In spite of all kinds of religious and power strifes, Romanesque art in Hungary was so imbued with the spirit, energy, character, and specific outlook of Hungarians (freshly converted to Christianity), that it remains the most typically Hungarian style in the history of sculpture in Hungary. 4. While ethnic names are useful as points of reference, it is important to see that an ethnicity (unlike a name used for an ethnicity) does not emerge from thin air but is the product of long processes. Ethnicities emerging in a territory under a new name assimilate the people who have been living there before their arrival. In steppe cultures, exogenous marital patterns used to be quite typical. Conquerors would abduct the women of the conquered (see the rape of Dúl's daughters in Arany's *Legend of the Wondrous Hunt*). The vanquished would then be settled in frontier areas. Empires would emerge and disappear at a fairly quick pace due to linguistic diversity, a relatively autonomous power structure, and distant external relations. This however would not entail the migration or disappearance of entire populations. Tribal alliances and conquered people would often assume the name of the new empire or that of the leading tribe (→ mimicry) which might suggest a change thanks to a shift in the power structure despite the fact that local communities had not moved at all. In such cases, motifs might be quite revealing while conserving ancient patterns. Archetypes open the door to our subconscious. It is my goal to create images that reveal this merger, this superimposition of layer upon layer, an ambition quite different from that of archaeologist who intends to take things apart.

Tóth Livia DLA
adjunktus
Nyíregyházi Egyetem
Vizuális Kultúra Intézet
toth.livia@nye.hu

A MESE TANÍTÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI 1–4. OSZTÁLYBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ISMÉTLÉSRE

Összefoglaló: Az alsó tagozatos gyermekek folyamatos kíváncsiságát leginkább a mesei elemek és fordulatok elégítik ki. Az 1–4. osztályban az egyik leggyakoribb irodalmi műfaj a mese, ezért tanítását elméleti és gyakorlati aspektusból is vizsgálja a tanulmány: az első két fejezet igyekszik komplex képet adni a mese műfaji jellemzőiről, csoportosításának lehetőségeiről, majd a dolgozat második felében a mesei jellemzők tanításának módszertani kérdéseire fókuszál. Bemutatja a részenkénti és a globális szövegfeldolgozási modellek közös és eltérő vonásait, nagy hangsúlyt fektetve a mesemondásra, az élőszavas mesélésre. Felhívja a figyelmet az ismétlés szerepére a mesei jellemzők tanítása során. A tanulmány a teljesség igénye nélkül olyan módszereket és technikákat sorol fel, amelyeket a közoktatásban jól lehet hasznosítani.

Kulcsszavak: mese, mesemondás, módszer, tanítóképzés.

METHODOLOGICAL QUESTIONS OF TEACHING STORY IN GRADES 1–4, WITH SPECIAL EMPHASIS ON REPETITION

Abstract: The constant curiosity of children in grades 1–4 is mostly satisfied by story elements and twists. In grades 1–4, one of the most common literary genre in the class is the story, therefore the study examines its teaching both from theoretical and practical perspective: the first two chapters aim to give a complex picture of the genre characteristics and the possibilities of its grouping, the second half of the thesis focuses on the methodological questions of teaching the characteristics of stories. It presents the common and different features of the part-by-part and global text processing models, with a great emphasis on storytelling and live narration. It draws attention to the role of repetition in teaching the characteristics of stories. Without claiming to be exhaustive, the study presents methods and techniques that can be well utilized in public education.

Keywords: story, storytelling, method, primary school teacher training.

Tóthné dr. Szűcs Éva
főiskolai adjunktus
Nyíregyházi Egyetem
Óvó- és Tanítóképző Intézet
szucs.eva@nye.hu

TUKACS TAMÁS

**NOSZTALGIA ÉS ISMÉTLÉS:
GEORGE ORWELL *LÉGSZOMJ* CÍMŰ REGÉNYE**

Összefoglaló: A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy George Orwell *Légszomj* című regényének nosztalgikus voltát vegye szemügyre, és a szöveget a nosztalgia mint ismétlés reláció alapján elemezze, valamint ezzel összefüggésben a nosztalgikus diskurzus forrás- és céltartományait a klasszikus kognitív metaforaelmélet főbb tételei alapján azonosítva feltárja az említett beszédmódban rejlő főbb metaforákat. Ezen belül a tanulmány tíz forrástartományt vizsgál meg, és ezek alapján állítja szembe a múlthoz és a jelenhez kapcsolódó koncepciókat, azonosítva a nosztalgiát különféle cselekvésekkel vagy jelenségekkel. A megállapítások természetesen nem definitívek, és nyilván még sokféle metafora lenne bevonható az elemzésbe; érdemes lenne a nosztalgikus diskurzust több szövegen keresztül megvizsgálni ebből a szempontból, sőt további lehetőség lenne más emlékezetkrízisek (trauma, melankólia, amnézia) hasonló vizsgálatára.

Kulcsszavak: nosztalgia, ismétlés, metafora, kognitív, emlékezet, Orwell

**NOSTALGIA AND REPETITION:
GEORGE ORWELL'S *COMING UP FOR AIR***

Abstract: This paper attempts to look at the nostalgic nature of George Orwell's *Coming Up for Air* and to analyse the text in terms of the relation of nostalgia as repetition, and in this context to identify the source and target domains of nostalgic discourse by identifying the main metaphors inherent in this discourse based on the main tenets of classical cognitive metaphor theory. Within this, the paper examines ten source domains and contrasts the concepts related to the past and the present, identifying nostalgia with various actions or phenomena. The findings are of course not definitive, and obviously a wide range of metaphors could be included in the analysis; it would be worthwhile to examine nostalgic discourse through a number of texts from this perspective, and a similar examination of other memory crises (trauma, melancholia, amnesia) could be a further possibility.

Keywords: nostalgia, repetition, metaphor, cognitive, remembering, Orwell

Dr. Tukacs Tamás
főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
tukacs.tamas@nye.hu

AMIKOR AZ ÉLET ISMÉTLI MEG AZ IRODALMAT

Összefoglaló: Bródy Sándor örök sikerdarabbá vált színműve, „A tanítónő” 1908-ban jelent meg, s ugyanabban az esztendőben került sor az ősbemutatójára is. A mű bombaként robbant a hazai irodalmi életben: teljes szakítást jelentett a Mikszáth- és Gárdonyi-féle faluképpel, a darabot modern és radikális eszmék hordozójaként ünnepelte a korabeli haladó gondolkodású értelmiség. A művelt és önérzetes tanítónő alakja szimbólummá nőtt: a darab végén (az eredeti befejezés szerint) ugyan el kellett hagynia a falut, de ő emelt fővel tudott távozni, erkölcsi győzelme tudatában, míg a falu primitív, elmaradott gondolkodású vezetői, akiknek nem sikerült őt bemocskolniuk, továbbra is ott maradtak a sárban, ósdi, elavult szemléletük korlátai, ostobaságuk és önzésük korhadt díszletei között. A mű megjelenése és bemutatása után a konzervatív sajtóban többen is felháborodással írtak „A tanítónő”-ről. Úgy vélték, a darab erősen tendenciózus, tele van túlzásokkal, a valóságban egyetlen tanítónő sem találkozhat ennyire elmaradott és korlátolt gondolkodású falusi urakkal.

Tanulmányomban a korabeli hírlapokból gyűjtött esetek ismertetésével kívánom bebizonyítani azt, hogy Bródy nem nagyított fel semmit, nem túlzott, sőt néha az élet még az író fantáziáján is túltett, keményebb és elszomorítóbb bánalmazások is megtörténtek a valóságban. Hat esetet ismertetek részletesen, ezek mindegyikében falura került tanítónő vagy óvónő volt a felettesei kegyetlenkedésének az áldozata. Némelyik eset megismerésekor valóban az az érzése támadhat az olvasónak, hogy a szereplők szinte lemásolták, újrajátszották a Bródy-darab cselekményét „élesben”. A hat történet közül mindössze kettő végződött szerencsésen, a többi négy esetében ugyanolyan tragikus a hősnő sorsa, mint drámai rokonuké és előképüké, nekik sem szolgált az igazságot senki, ők is sebezten és megalázottan (bár saját igazuk tudatában) hagyják el szenvedéseik helyszínét, mint Tóth Flóra. Az ismertetett falusi botrányok mindegyike az 1908 és 1918 közötti évtizedben zajlott le, de tudjuk, bőven lehetne hasonló példákat találni a későbbi időszakokból is.

Kulcsszavak: hazai oktatástörténet, nőtörténet, a tanítói/óvónői pálya történeti szociológiája

WHEN LIFE REPEATS LITERATURE

Abstract: Sándor Bródy’s play, *The Teacher (A tanítónő)*, which has become a perennial hit over time, was published in 1908, and its premiere took place in the same year. The play struck like a bombshell in the Hungarian literary life: it marked a complete break with the village scene created by Mikszáth and

Gárdonyi, and was celebrated by the progressive intellectuals of the time as a vehicle of modern and radical ideas. The educated and self-respecting teacher became a symbol: at the end of the play (according to the original ending) she had to leave the village, but she was able to leave it standing tall, knowing that she had won a moral victory; while the primitive, stick-in-the-mud village leaders, who had failed to defile her, remained in the dirt, surrounded by the limitations of their old-fashioned, outdated outlook and the rusty trappings of their stupidity and selfishness. After the publication and debut of the work, many in the conservative press wrote indignantly about *The Teacher*: The play was deemed to be strongly biased and full of exaggerations, and that in reality no female teacher could ever encounter such backward and narrow-minded village gentlemen.

By presenting cases collected from contemporary newspapers in my study, I attempt to prove that Bródy did not exaggerate anything at all and that sometimes life even defied the playwright's imagination and that harsher and more distressing abuses did happen in reality. Six cases are described in detail, all of them involving female (kindergarten) teachers coming to a village where they were to be the victim of their superiors' cruelty. In some of these cases, the reader may indeed have the feeling that these female characters have almost copied the plot of Bródy's play, re-enacting it for real. Only two of the six stories have a happy ending; in the other four, the fates of the heroines are as disastrous as that of Flóra Tóth, the protagonist in *The Teacher*. Neither are they administered justice, and they leave the scene of their suffering wounded and humiliated (though aware of their own justness), like Flóra Tóth. The village scandals described above all took place in the decade between 1908 and 1918, but, obviously, similar examples could be found in many other periods.

Keywords: Hungarian education history, women's history, historical sociology of the teaching profession

Dr. Vincze Tamás
egyetemi docens
Nyíregyházi Egyetem
Alkalmazott Humántudományok Intézete
vincze.tamas@nye.hu

